

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВНОВЬАДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ

№ 5.

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНІА «ГРОМАДИ»

1882

ЗАГОЛОВКИ:

Од впорядника	I
Дорога по Полтавщині в 1876 р. <i>М. Д.</i>	I
Пізнання і пропінанція в Галичині (Розвідка статистици). <i>Онкомма</i> (В. Навроцького)	20
ВІСНИКИ З УКРАЇНИ	
Од впорядника	58
Життя по селях:	
I. Здарство. (Добавка до II т. «Громади»). . . .	63
II. Тимпета:	
А) Навчители:	
1) Школа	113
2) Церква	113
3) Судн	153
В) Темні люди	166
III. Усяке лихо викупі	171
IV. Марні надії:	
А) Виселки	196
В) Меш	206
V. Пробки повстань і товаришських порьядків. <i>М. Драгоманова</i>	214
Ковзачкі сионини і громадські потреби в Кубалщині. <i>М. Д.</i>	225
Українські громадинці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. <i>М. Драгоманова</i>	231
Українські селяне в несекиїні роки (1880—1882). <i>М. Драгоманова</i>	242
Опемні помершого товариша, Володимира Навроцького.	271

— 252 —

ОД ВПОРЬАДЧИКА

Випускаючи тільки тепер одну книгу, котра почала печататись ще в 1879 р., ми мусимо сказати кілька слів про причини, од чого вона сійшилась, тим з далеким нашим товаришчів, котрі помогли зложити цю книгу і випечатати її. Перш усього ми мусили купити печатання цієї книги через несподівану, та передожну працю, од котрої ми не могли одкастись, бо вона мусила служити тому ж ділові, шчо і «Громада». Ми говорили про нашу працю в складаньку V тома «Nouvelle Géographie Universelle» Реклю, в котрій письменний світ знайшов в першій раз доволі широке списання з України. Далі наша невдача печатання мусила забачати друк початого, замість цієї книжки «Громади», романа «Хиба ревуть воли, як ясла повні», а потім другі інші товаришчі, шчо пристали до випорядкування з нами «Громади», зважили, шчо треба б видати «Громаду» строковим книжком по одній в два місяці. За цю строкову «Громаду», — котру випорядковували ми з тт. Павликом і Подолинським, — прийшлося знову одкасти на якийсь час кінець цієї книги. Тільки, коли проба показала неможливість строкового видання «Громади», — після того як торік видали три книжки, — наша друкарня могла знову стати до кінця цієї книги, котра тепер тільки і виходить.

Звісно, цей допис протять перш усього прикрій нам самим. Тільки ж ми не думали, шчо б той матеріал, котрий лигється в цій книжці, дуже багато утратив од того, шчо який час зложився. Матеріал той казати з таких боків життя народу на нашій Україні, котрі не дуже скоро викидаються. В книжці цій говориться найбільше про життя господарське та про освіту, або лише сказати, про брак її, про темноту народу на Україні. А в цих боків життя народу мало перекинулось і доси проли 1876—1879 р. в Україні російській, як і в австрійській. Коли шчо перекинулось в Україні австрійській з того часу, так думки твоїх письменників звуде в Галичині і трохи в Бу-

II

ковині. Письменні руси в тих сторонах вже мусили звернути увагу власне на господарське життя свого народу, про котре перше не хотіли і слухати, думаючи, що коли і є яке лихо тому народові, то найбільше через його ліньовитю та байдужість. От через що ми сподіваємось, що пана Галицька і бувшиє земляки проймуть одну книгу «Громади» навіть охотніше тепер, ніж кілька років назад, коли наше видавництво здибало собі в так земляків наших найже саму ненависть і злість. Окрім того тепер в Галичині єсть уже і ніж польняки люди одних з нами думок. Вони найже тільки і дбають про польняків, (навіть в східній половині Галичини, де бідно українців) та і то найже про самих тільки городян. Ми їм покажемо життя русів і селян: городяне без селян нігдо не можуть виникти громадських порядків, — а в Галичині польняки без русів, як і руси без польняків, не можуть поліпшити долю народу.

В Україні російської тепер вже гостріше, ніж кілька років назад, стала справа більш державна, ніж господарська, — справа політичної (державної) волі, як по ній наперед назвали в І кн. «Громади» і в «Листку Громади». Росія явно вже простує тепер до того, щоб скинути, чи хоч вменшити, царську і чиновницьку самоволу. Тільки ж і міжді, аборі, порядки в державі найбільш потрібні для того, щоб при них ліпше владокувати порядки господарські. Ми сподіваємось, що ці думки нагадують нашим російським читачам, ті малу частину життя господарського, котрі вони знайдуть в першій половині цієї книги. В кінці ж її ми знайдемо покаж того, як прості люди ворушиться з поводу біжи між ворогами царя і царем і як той люд прикладає всю державну справу наперш усього до своїх справ господарських. Вважати то пересторога для державних діячів в Росії, щоб не забували господарських справ після того, як добуться волі державної, щоб не ішли слідом за освіченими людьми в Галичині, котрі і після того, як алобули державну волю, допустили зостатись в своїй краві навіть таким порядкам як «провінціялізм», про котру ми далося донести в цій книзі. Те, що розказується в кінці цієї книги, в статті: «Українські селяне в відношенні роки», показує між инчим і те, як на стає тим селянам якої думки про все те, що діється тепер в державі і що так задіяно їм, як вони сами собою добиваються до розуму, котрого б мусили навчити їх освітні люди, — а також і те, як найшкідливіші в тих освітніх людях за України не можуть і не вміють підступити до простого люду між инчим через те, що поносились та понощувались, що знають того люду, ні

III

сповнів його, кі навіть мови. Це те ж велика пересторога для прихильників волі державної і добра мужавцякого. Не може бути волі в державі, поки кожна країна по буде втрачати своїх власних справ по своїй волі; не можна і підняти усякі люди безмірно-великого російського царства до боротьби і за долю державну, коли не познати тим людям ніготи такої підної справ кожного люду і країни; не можуть і освітні люди зробити по своїм, коли вони не перетягнуть до себе силу простого люду, — а цього не буде, поки освітні люди держатимуть себе, мов окрема порода серед простого люду, як держуть себе поповачі та понощувачі українці.

ЖИХОВА
25 Маја 1882 р.

ДОРОГА ПО ПОЛТАВЩИНІ

в 1876 р.

Давно вже збираюсь я пошпендити по своїй річці Полтавщині; все мене вабить, все мене тягне туди на відлік простори стони, на широкі зелені поля, на такеясні води... Півднорубком приволоосья коні їїї кинути і років в 25 прожив я поміж чужими людьми, далеко від рідної сторони... 26 років! не малий час! Багато в річці води стече, багато в житті всього перевірилось... Що там, — думалось мені, — з моїми земляками? Чи ті, кого приїшлося кидати життя, і досі живі? Де вони! Старі мабуть усі вимерли, молоді постаріли, а діти поросли, що і не пізнаєти... А порядки та звичаї, нежже і досі порядки того часу, звичаї давньої давнини?... З-за далеких оторін, з-за високих гір, з-за бистрих річок текучих тьмаха, манила мене до себе рідна сторона; кийтою роженю отожала вона перед моїми очима. До того шче мої оусіди, шчо прицьмали мене, тільки і знали, шчо на всі лади хвалили мій край... „Богом благословенна сторона!“ Там, — по словам їх, — трохи по синіві та молодші річки течли. „Житиця Росіїї і усїєї Європи!“

Кому приходилось довго проживати по чужих сторонах — тої, поше, зрозумію мене. Він домагає, чим билосся його сорир, слухаючи часом і сумку приповідку про рідну оторону. Вдалося і невідісна звістка отримала свою пошту прету і адавалася радістю. А коли сії новини случай правів набитисся коні в дорогу та хоч пороїадам гаванути на свій край, — то ја вже і во памїнтаю, шчо діялось зо мною... „Туди, туди! до лобо сашо-инсоке, до поля волош-широкї, у тої краї лету ја!“... „Оамок нашинеїї коло кати!“ „Знаете ли ми українську нощ!“ О, ми не знаємо української нощ!“ — шептав ја про себе і ачнитував

приїздеблях. Коли ж сія в лавці і почався, — все мені здавалося, що ми зовсім ідемо, а остановили на станиціях шкільні мішки... Як клав у душі на чім світ стоїть звичайнісі порядки.

Угамувавсь трохи я, коли ми отапи в Полтаві. Тут кінець був моєму звичайному шляху. Спочиву, думку, де-яку, побігаю по місту, ридивлюсь, чи пореминься то воно з того часу, коли приїждивсь мені перед віздом дивитись на його; пошептаюсь поміж людськи—а може його і знайомого отрину? Вору хурку, їду. Шлях іде на гору. Це колись була мнота гора, — скідаю з її людських воєн поламалося, скоту попіривалося? Тепер во те: увесь шлях від вокзалу обитий камінем. — Ого, думку: — он як наші полтавці таки додумалося, що треба зробити.

Перше всього мені впадилося обдивитись Полтаву: так як ніщо раніш час був, то ж, вимившись чаю, зарезав я і пішов поблизити.

Полтава не дуже величкий губерський город, на ній погляд, здався краще другий губерський городів. Послався він на горах і, як кожен в полтавських городів, оточує у садках, у зеленій густавині їх. Не було тайі вулиці, де б не брало на себе очі кучеряве зелене дерево. Одна Дворянська, заселена жидками, холода в ній своєю нечестю, своїми голыми дворами, облупаними хитами, та ще рядки даяк, нові тиревні двори, чорнік своїми голыми стінами; за те такі пригородні часті, як Паленки, Хобинтани здавалися одними зеленими та цинними садком. Монастирь, правда, чинило таки опустелось, і де кругом його порядком, і сам він отапи чорний та обшуготаний немолю. За те кам'яні шльакси трохи не по всіх вулицях; базарна площина навіть уся обита камінем. Це добре діло чинило згинуло на себе городських грошей; показують, як не дуже обітчно діло, на продажі крамари московського ряду; крамари ці під Львівську ярмарку давали великі дохід городу; тепер, збувши їх з рук, город хоч наїве кам'яні вулиці, за те не має користі на ці вулиці окрім високої плати в двори, треба що багато грошей на підтримку. А де їх візьмеш? До того шче, як не багато пішло на це діло грошей, а монето їх перешлолося і у нешній стрітці. Де хто таки добре нажився. Указують на архітектора Саласа, шче в нічого зазнав добрим пивом; а тили, кажут, трохи між собою не бачили за те тіпало, шчеб наживати їх деглядишними на роботами.

Полтава місто чисте хліборобське; коли викальчити Львівську, з котрі всьду чується крамарської гук, ярмаркова бітшина, то в ототі чин року на людях укапал на побачити душі

живої в 10 години вечера; а по дельних кутках мудо лягають за світла. Це, краще, — кутя хуторів, сел, поперед котрих засіла адміністрація, називали все це городом. Дякуючи тільки бою в шнедах, Полтава, внаслідок історії, впадала в губерський город; по волю — не місто тут бути губернії; вже одне те, шче вона дежить не в середині, а геть в південному кутку її, уже одне це проти неї. Та на мені і не тепер шукати тих причит, шче зробили так, а не инче. Мені, як проїзному, приходиться уловлюватись тим, шче тепер же.

Полтава нісуть у собі, як кажут календарі, 31 т. житців. Скільки між ними неукраїнського мудо, — звичайному чоловікові трудно певне дознатись; в чужесторонців найбільше німців: тут је ціла німецька колонія. Жидів нашітуть тисяч 2—3, а їх певно багато більше. Жиди на послідній час багато дуже роздобрили, ніж за моєї пам'яті. Тоді бувало отримувати і геть-то чинило, так ваних, пархатих жидів, у халатах, патриках, пейсах; — тепер все те прибралося, причепурилося, обстриглося, прилизалося: — инді трудно шнати жиди між нашими братями. І добра чинило вони надбали. На Александровській вулиці Варшавської денкує такі магазини з жильям на горі, шче і геть-то! Вої знають шчого Варшавського шче пархатих жидком, приказником в откупній конторі. З того часу, як з другим своїм шобратником Горанцем підпризяким вони Ружини на 2 мільйони, пішло Варшавському все, як з води. Правда, пошепталися вони по чужих краях, поки затиско їх дім; Горанца, розказують, це заставило навіть прийняти лютеранство. Та велика сила — час. Все іде, все минає і усе за собою залосе, ховає, мов у темну дозозину. Тепер Варшавській, як знає вся Росія, комерції совітних, залізничних стрітків, мавлер Почотного Легиона! У Полтаві асвуть його правію руху міністра фінансів Рейтерна. Він сам, кажут, у бесіді з своїми одишниками, вове себе великим приїздеблям того міністра, котрі заше соітуются з ним, кому віддати і як стрігти яку звичайну. — Горанца не пішов так високо, як його шобратни Варшавській; за те обшуганим гарденком, поверну Ружинишкі грошки в нерушомій капітал — земель: такий великий помістять, як в Лохницькому повіті — Городище наша Паульська, а в Миргородському Сороченці грає Гудовича, перейшла в його руки. В послідній час жиди, як саранча, наживалися на землі: у Львівському повіті Головинське помістять біляш, ніж 2 т. десятин посів жид Зарожовича, відній брат котрого держав в оренді Мурашовишкі помістять в Миргородському повіті, 12 т. десятин по пінтора карбованця!

Будеть півгода день и — погубить свяченна Троїд!

У кожному повіті просяджаються вже жиди-поміщики; а личо такж, ащо морочають черев свої гроші цілими повітми, — то нічого ї лічити. У Полтаві в такж поміщиків-башірів узапувають на Азовище. „Пархато жидівськ“ з західного краю, батько котрого і доси там, кажуть, лежє коряжу, прибулдилось в Полтаву на міській степи шукати долі-грошей. Не появилосся воно в своєму виборі. За невеликий час воно прибуло помістят, на далеко від залізничі тисачу досатки, пробилосся трохи по місцеві губернії підраджиком; коли не на своє пія підрада бере, то певно гроші на залог дає, — більше $\frac{2}{3}$ залогів по місцеві губернії — його убралосся в „общество земліного кредиту“, засіло в йому членом совіта і з своєю жидівською асраєю крутить там, як хоче. Торік само начальство звернуло увагу на таке хазяїнування Азовище і в обществі і по приказу, кажуть, губернатора, хотіли заінити де які статті усталу. Щоб придати для цього потрібне число голосів, роздали в обществі трохи не всім членам по 10 кар. — право, котрі дає право бути членом; поміліла шось цілий тиждень нічого більше не робила, тільки гнала по городу, шукала своїх люде і тискала їм 10 руб. бумажки, жепучи в общество записуватися членами. Азовище, почувши про це, гукав на своїх і... почалася игра в жмурки. Цілий тиждень батом вибите було общество, руки не поспішала записувати прибуваючих членів. На зборі хоч жиди і залилися по заку, але все таки не попустили змінити уставу; для цього треба було сажисія $\frac{2}{3}$ членів, а їх тільки трохи більше половини шижко. Оце-то зовється законною борбою, де і сама адміністрація праймає не малу допомогу; а щоб знали, ащо таке та полтавська адміністрація, яка їй сила, то про це виме ось яка чушка в Константиноградському повіті обижено станового притва по окупі. Почалосся діло; адміністрація ждала страшної кари за дія обидища, — як (тако свято обижати? — а вишло жакось так, ащо суд присяжных оправдав їх. Шчо робить тут? Оправдані по суду — значить не винні. Це так усуди, тільки не тут. Адміністрація, кажуть, узяла на себе кару їх, і коли суд оправдав, вона веліла обидищу вилати „административним порядком“. Вишло ащо адміністрація перемогла суд, а от жидів і не могла перемогти!

Не мало чиме вснутила твє жидівська сила в Полтавинчині. До чого воно їдеться і шчо далі буде? Завіси, шчо стрів ја шче в жидях, усі разом в один голос співають: шчо за подиком часом народиться в них нова аристократія, жидівська, і не забором станемо ми всі їх нажити. Про це краще всього каже дух і поступ місу. Шче восталосся трохи давніх цизів-багатирич, ащо нажали свої добра прощанням потом. Тепер! ті часи на-

гули, крєпакі не ма, а наші крєпачики так за свій мін зупились чужими руйни жар загрібати, шчо теперешні і не дунають далі нести своє хазяїнування. Засіли вони над тронинами, як бідні, тримать над кожною копійкою. Шчо ж, хіба село сила? Приде смерть і віддасть їх добра в другі руки, у руки молодих панів, котрі не забаряться лишку копійку спустити, а там і земљу, коли їсть. Наше дворянство нікуди кчемо до тієї борби, котру народив теперішній час. До шчо не на у його ні моти, ні тієї важкої претивности, ні того духу солідарности, шчо сєривляє так жидів воно не знаємо в тиях плутнях, в яких родиться і умирає „богомтє изображений народ“. Ця веревка шків, припаяючи жидівське кчємє, виробила в нього страшну плутняцьку силу, для борби в котрої не обертається до совісти, не цікає гуманности, а викликає всі найжестокіші грабительські инстинкти. Забудьте все, шчо виробиве доброго чоловік, маєть одо слово: дерє, грабує, аби тільки воє це було прикрито законною одержиною. Чи на це піде наше дворянство? Ніколи! Воно в говором розкида своє добро, в говором піде в моволу і там заплине на свою лиску долку.* За гроші шче і тепер можна не поминишисє сказати, шчо їх більше в руках жидів, а ніж панів. А земля? Та такі уставови, як земські банки, незабаром переведуть усеу земљу в руки на руки; а рук дворянства в руки жидів. Сказав би: в подотепних рук у падежінні і жалю б не було. Коли б не воно та? а то ми гєрєд зидімо жидівське хазяїнування; а видавати як можна і шчо тільки можна з землі, а далі трохи не пустити передати,

* Тут ми трохи не зложуємось з м. автором. Справж, наше дворянство не лжоться за жидями, — та тільки тому причина не говор, а недбалість та лжність. Говору шчєс ніколи багато не появляло дворянство в Росії. Ті ж і його, котрі рухливиче других, біуть так гарненько сідом за жидями, як не можна було бачити і во лжємо в справах пірамадів, сузарних, болоничних крадіжках і т. д., в котрих кчєм і кчємні також грили руки, як і Шмуді і Кіт Кітчи і в Прусії, Австрії і навіть у Франції і Англії, то б то в кривіях, де в дворян завжди було далеко більше говор, ніж в Росії, — в котрі, як каже один з героїв Шендріна „мой діда як крєпачиктє лжодих не учинювалє, а тєрєки полавалє, потому что у нас крєпачиктє похолодє не было, а тєрєки били“, — коли і там в мовнствах Огербєргі, Овенсєрдіє, Перєєр, — були замінні і тєрєк, і кчємні, — то в нас і боє жєлі. Навіть у нас в агалі дворянство остатніми часами, де далі все біжємо, поновля ілжми нової буржуазії, в котру шступна кчємє наше вчєне кчємство, напр. проєсєсєрє, котре напр. в городських думах, банках і т. д. показує всі принаки „жидівства“. Оце їє то з одного боку жидівської і Кіт-Кітчєсємні, а з другого служило-дворянської характер нової буржуазії в Росії і дуже важкі уваги: шчо то мжє шчємє робити шчо, шчо наша буржуазія по мбєм лєти громад і того, шчо для буржуазії в Европє куз-турє, правнєнтєсє і невідлєжємє перед начальством.

Що його робити? Під сун його, в Сибір! Ракунали-ракунали і повожили: продати Грунєво добро і оповити зовсім казну. Продали, вкрупили щось тисяч зо дві, а 8 поставили в подорожню. Стоять вони та і стоять. Якимось зовсім виринуло і на їх. А що ж, питаються, чи та надія була освічена, чи нік стоїти? Та йара, казуть, сам утіс і повія догуг-предогуг промову на свого бузого собрата: — що розтрата зробила Грунєм не по злобі, а по нещастю, що він теперешки ні наїде, зчого жити, трохи не милостивію жива, що черв це діло не має ніяк ніякої служби; що його надіїку не тільки треба алопати, а ще і Грунєві видати хоч не велику частину на заміт ка-залоства. Воспімався наш часний пан про божесного мужина, як за рідного сина. Порішав: похитати розтривані Грунєм гроші пропавшини і дати Грунєві на його убожество щось 300 чи 400 рублів... Як ним заїється це? Оце він і має зовсім! А на добра від його жиди? Не жиди!

— А то хіба сд правительства ждате? Воно лухше! відкри-чав друшій віковос.

Я, щоб хоту яку побуду користь вивести з цієї роз-мови, швидко поверну дїї на краєво правительство: що, кажу, виш губернатор, Мартинів, за чоловік? Яго я чув, в Петербург на якесь більше місце переводять, — чого доброго всеросійським правителем стане, велико реформ шаного великого реформатора провдичає.

— Мартинів — реформатор? — спитали ншо обоє віковоси. Та коли б мови — він би зараз повернув назад крендцтво. Про його нахуби на реформ, про його вкоротує його мо-лодарство, — усяк знає. Як суд відкривали і мовили такі шир-рої і блискучі річі про суд правді, про суд шкору, про суд милостиві, то він, прихилившись до бузого директора гімназії Кулжинського, сказав, трохи не скаргоучи зубави: ні ждуть від безконтрольного суда добра? нічого не буде! Йому не подоба-лося установа суда своєїу незвиіаємосту, своєїу неіакедо-домосту; йому хотілося, щоб у губернії не було старшого від його, і щоб кожне слово його — було законом для всіх. Всаку нову реформу засновану на невідомості йому, — він вважав за підри його алози; всаку нову і відлику думку він приймав як образи для себе і переводив на зножа стороннього на рабсь-ного слова. Крадіжка, п'янство, розпут, во-во-е проститутка кождому, не прощавіється одна, хок би і законна, неслухняність. Такі панський говор, така штерелісті заставляє його окружити себе людьми недалекими, часом і дурнішими, аби служили йому. Яго чиновники особик поручені, коли на прості поділки

худо, як Балашов, то п'яні заїапанники, як бузний Крштов, котрого всі тут знають, як писаного. Знають його в 60-х роках як завазлого „космополита“, котрий не мав родни ні на якому кутку землі, хіба що мови на мові, як прогресиста і лібе-рала, що ані усе загравав з бузним поліцейським Гескотом і робив йому немало клопоту своєїу молодечею завазністю по пристанищах хлорок, а тепер знають його як розкаїапогося прогресиста і адміністратора, що мов шибешки ганяє на пош-топос, бже жакничцкі рили і заїшов у цім разі так далеко, що митива був п'яний у Хоролі з присуттією поміщика справника, засталиши його опершу під дош і лхку годки простояти цілий день з листом, дожидати губернатора, прейад котрого в карту і під п'яну руку викадав був ом. Це тільки діло і доконало його. Губернатор відставив його від служби і потім він повівся в столицу гукати містан Тренова. Поліцейським Стеблін-Каміновськ, колись учитель воєнової гімназії, кинувши учительство через дичат. Яго неаждорлівіу натурі мало було жінок і так прислуж-ниця і зніжених, з котрими водився він. Поліцейськостю по цій часті — далеко користіаиче місце. Сюди то арешант, спізачок і таких других дічат позікаються на жармарок! Що ж до приста-нів, то вже нічого і казати: жак панк, так і жак діти. Маріонси і Михаїловські поодбивали в жидів жінок і позаводили трохи на жидівські гарени по своїх чвствах. Першій з них знай тільки путає нігілістського духу в Полтві. Щоб вискужитися, він не зоставляється ні перед допосом, ні перед оговором. І воно, як видно, і у корясть їде. За одкрітїе жакних українців, котрі поготували ружья і порох, щоб відорвати Україну від Москви, — жак сказано було в доксі, і в котрах на ділі знайшли всього на всього дві-три вірші Шевченкова, — він залучив Стайава. Почин користіаї! Другій, — Михаїловській тільки і знає що конче в горіщі. А третій Вороняк заїає бенкет на гроші, що вискучав з лудей. Рік назад шїавилося було, жак він ш-нував чужини грішми; на те дивилася кріз балки і тільки позавиачені гроші повертали на його жалуванья. В цьому ж році підерісся не мала і не велика нахотави, цілх 6 тисяч! Що його робити? Кажуть: вертай гроші, нічого тоб не буде. Яго приїателіх лавонь заїавили за нього 3 т., а 2 к нехотіли. Тепер усі ганяють жак би з його вкруптїи і остатні 2 тисячі. Нарядили черв судобного судователя судство і то з тим тільки, щоб соотра цього Вороняка, казуть, велик пані, по-бавини, що груто братові, докатила їх, а то зарез і судство заїапути. Оттак-то з нас порадити, та що в адміністрації!

— Ну, а город же наш жак? думи знає? спитав жа, рад-піншій поучти коч про город всеаїшчу припівотку.

мати його в правах наслідства. Подати прохеніє, жде-жде, ходо-ходо, — обидіуть, а не роблять. Тільки подати прохеніє, що ходи-отоди-то дало буде розбратися. Де, і після обидінок, злири, йому відкажуть. Що його робити? Найма адвоката, щоб подати прохеніє, дає на це 10 карб., і в тиждень явитиме діло. — Оце вам і суд. — За земство я вже знав. Хіба додати ще те, що пани дуже носилися, що по наших утратах засідали нові люди прості, навіть були такі утрата, де цілий состав був з простих. Як його понести паніванню в руки мужичі? Як дати управити собою „люболюбних каніє“? І дідирала, і кривачка, і всі закричали в один голос при мужиче царстві, перш корня їх за консерватизм, другі — прависильно паніванню спору пильної закрили. І ті, і другі миталися, як би випустити гору; почали півкати притиски, аніжти не довго. Земство угодилося з нас в 1865 р., коли вже коначі і кривачці волості були не одні, а різні, через що кривачки вибравши своїх уповномочених на вибір гласних од цілої волості, а кожна пориньши були в малосемейні пильки, так що кожен маючи 10 десятин землі мав право голосу. Коначі маючих таме число землі чимало тих; через це і гласних від їх було завжди більше ніж пильських. Тим явиці і утрата миталися з самих простих. Пани заре і догадалися, що коли коначі однісити в волості, то гласних від селян зменши на половину. Чи так, то і так. В 1871 році збралася пани і губерське собрание і поміркувались послані п. Тамару в столицю до міністра внутрішніх діл, щоб змінити вибори, так як посуди реалістично демократичний елемент побива окривши арктичності. Той рази згодилась, вже в 1872 році гласних від селян ладно позбавлялось, так що тепер селян в кожному собранні рідко яких доходить до 15—16 на 40—50 усього гласних. (Где пани і жистро? — Шкоди у вас привнесло ще кималу якого небуло добра? депитується я. Може хоч міжуваньня яких зробило яку користь хліборобам?)

— Міжуваньня задумане на користь тільки поземному панству. Ви не повірите що тільки вони роблять? Всі панські ріки землі обили в одні шматки і сиріючи їх найкращу землю, а мужикам додалися шкідливі квіти обрізок те пієси, то глянцеста земля, то гора. Пани, як тільки зробили шарику, заре же кинулись окуповувати, грихи не обговорюються. Через це обітческі толочи—як десь злима; тепер бідному чоловікові, маючому навеселіччя шматочок землі, скоту хоч і не держи. Чи ти будеш його гадувати? Пани на своїй землі дармо не пускає; хоти, киме, харбоняші як десь від скотина — паси. Ви не повірите, як тяжко міжуваньня відкажувалося на скотоводстві. Де було 3-4 пари во-

лів, так тепер пара парубоченьких коровчат; де була ціла отара овець — там дві-три та і так тяжко держати. Чи ви повірите, що кривачка тих пиль, котрі хоч трохи поспівалися про їх достатки, раді б тепер повернутися в неволю; але і не раз, і не два чув я це і не від одного. Замкнутість! Як його в світі прожити? в наші дні по 2½ десятин на душу самої сім'ї землі, міжуваньня і ті поперемінливо. Доходу десятини хай дасть 15 карб. — 87½ карб. з надли; а їх 10 треба віддати на подушину, векоскі і шкуні, а в 27½ — одмагнися, обуся і прохарчися. Скажу ви, заробити же. Як ж заробити, коли в цілому році коварні дають 35 к. на його харчів, а в Довшичів або Херсонщині 20—25 к? Багато, шовили туди, вже повернулося назад. На другій роботі дають 15—20 к., а німці привезли. Чітється, біється бідний чоловік отам, шибється з моті — опуститься. Часом піде в чужій моті, або комору взрости хліба, щоб прохарчувати чим голодну сім'ю. Давать — пильки, лоперні в тюрму, а то погналі і на Сибір. Не на того днів, щоб не виводили рештків до постачного стовпа окувати приготує: все це — алоді, котрі дішли вже і до душевності. В народі, а найбільше в заможних людей страшно ворожнеча на алоді. А того саме і не розбірають, що хто ж їх і пильки, як не вони сами з своєю непродуктивністю, з своєю халатністю всього, що тільки можна одтяти, одломати. Поставлять чоловіка в такі сутки, що хоч з голоду провалді, та ще і хотять, щоб він часом не крав, щоб він не хидався часом і з вошею! Доходить до того, що торік літом в Гадячі на базар привезли 15 літню дочку віддати їйі якуюсь небуло замало-му паніччю в шлюбні ділчата. Чого вам краще? Ви з далека приїхавши, щоб подивитися на своїх земляків, котрих ви знавали роки 25 тому назад в патрархальній простоті, великим дивом дивуватися, чути тав шистя. Ваше серце здавать тяжко тут, чути про таку деморалізацію; ви може і не повірите тому мені, скажете в душі: киміже селяні такі на своїх краях... Отже воно ще гірше, ніж я розказу. Я розказу тільки те, що до нас доходить, а мало те, що таке, що до нас не дішло, що скривось по тих тихих селлах-хуторах, де воно і породилося? Краще зовсім підіти над вечір огукати по місту — цілі кизки пильки, „халандіяні“ снууть по вулицях, другі шалюються по під тротуарів, треті шалюються до прокожих. Не в великій час у нас вже народився новий тип, найгірший тип городського пролетарія, це — „халандіяні“ і „боски“. Страшний час переживає наш народ. Ви гляньте на порок інтелігентного класу — крадіжки, кошикство, опуктування, бігіння на наживу, на гроші, а в другого боку — бідність народу,

так їх і виставляли до продажу. Діти казали, що неросекенці збуло найважчийше, — бідному ні з чим на виселення їти, та і там же треба на перших порах об ніщо заціпенітися. — Шчо від того стало мені тяжко... Коли багаті кидають річку сторону, шчо їм у її вахко жити, — шчо ж у нас бідний? Яма їх життя? Мені казували на такі села, де в кремені за податки впровадили всю скотину, так шчо нічим їм брати з землі. Там аж дві волости в Гадмацькому повіті, мовля, багатого пана Маскуса, — неприємна і бобринська. Села ті лежать по над річкою Псолом на північній стороні річки. Шчо при надії крпаки не хотіли брати вони ти, як тут правили жити, бунтувалися; бо який там не був родушчій суїсоєк, — шчо востанав на собою, а крпаки дали трохи шчо не спинучого піску. Шчо ти будеш калити? Спершу бунтували, — бунтовнички поносилися в Сібір, викорили по туркам. Другі нехотіли бунтувати, прийняли землю, та тільки не платили нікуди. Польція продала все, шчо тільки зносив продати: скотину, швиці, свині, гусь, куря. Продавали, поки не спродали всього, востанав одна гола хата, та все нічого не поминало: недоїмкі росли та росли. І доросли вже до 18 т. Побачили, шчо далі вже ні тягти ні з чого, ні продавати нічого. Просили розсирити. Розсирили на 5 літ; оже на скільки розсирити платять, на стільки не розсирення прибуває, так шчо недоїмкі не зменшувались — а народ все до далі біднішався. Тяжко було такі припостики слухати, важко і їхати. Як прохав свого воячину чим дуж гавляти мене, шчо не бачити людського нещастя, не чути річей про людське горе. Та не закриється від його. Сама природа будила сум у серці. Майже ніколи в морозі вояки не ходили з собою, шчо отоїмо ріде — пожомало, жарина — покручувався, — зашпиривали; коли по німаку стрілявся до нас, — страшно було гавляти на його, — мені показувався і напалки зелені листя; як під гавлюк одні, вони опадали і усталили чорні шпалки, — гої тішки росливали вітер, і жалібно співали вони сумну пісню: таку тільки пісню заводило у війну хуртовину.

Швидко пробіг на Схід, ставло своїм горилками, спустилася в Зареченську гору і поїхав поціною Зинковського повіту. Тут більше толку приходилося бачити, ніж засідав мене. Далі Зинків, і вже ввечері доїхався до Гадмацького. Уїхав на його, шчо не вояки було пізно, а світло горіло тільки по шпалках. Народ уже обіг спати і тиша була така, як на майдані. На моїй поїмці всі гадмацькі гори, найкрасні радки оглянувалися піснями молоді; тепер хоч би собі до гавнували.

— Чому же не чути пісень? питаю.

— Запрещено, — одказує воячина.

— Хто заперта?

— Польція. Тільки де зачує спів або гомін, — зараз іде розгавляти; по чорній сажає, а на другий день горю жести: так після цього походи і годі на вулиці збиратися.

— Хто ж це вигадав таке?

— Хто його знає. Кажуть, батьки та інші попросили поліцію, шчо б спокійно спалося, а батькиш не тили, шчо б народ не блукав.

Мені зробилося шчо кудішче. На свамі цілу ніч, проїхавши на поїзті більше, ніж сотню верст і так довго не їздивши, я так розгубився, шчо подумав краще в Гадмацькому деї-другій перепочити. Приїхав прямо на постої. Дали мені якусь чорну коморку, а не хату. Дале-бі! Аби спочити. Сулиці я нічого не чаю і ніхто не спати. Довго не спалося. Випадки дива носилися над моєю головою, ставали перед моїми очима; аж втомився звалювати, — очі закривали, сон каліг. Як ажну так гарненько. На другий день рано прокинувся. Десь був базарний, і людський крик збудив мене. Хоч спина і боліла, як поробити, хоч істти і боки мої донесли, одначе, я не потураючи на те, встав і пішов походити по базару. Приїхавши до собору, я закривав чималу купку народу і шчо всі аві підбігали туди. Як і собі пошукав між людьми. Прохожу в саме коло. Серед кола стоїть чоловік шчо не старий, літ йому під 40, високий на зріст, плечистий; борода заросла, шчо, дало не бачила свіса; лице догубило, шмур; очі грізи. Коло чоловіка двоє дітей: хлопчик літ 10 і дівчинка літ 8. І чоловік, і дити образні, в чорних ліхних сорочках. Питаю: шчо це за диво? — „Батько дити продає“ — одказали мені одна молодичка. — Як продає? — Молодичка нічого не одказала, повернулася, перекрестилася і йшла. — Ти, — питаю чоловіка, — дити продаєш, шчо шчо? — „А то ж! на-ласково глухим голосом грізна чоловік, блискуючи своїми гострими очима; — або купити, або так віддати“ — шчо грізніше додав він. Видно не легко ті слова звалилися з його рани. — Як віддаєшся. — На шчо ж ти продаєш? — „А шчо ж мені з ними робити? До їх діти? Мати шверла... Шчо мені робити? Самому нічого їсти... Купити або так віддати... а то хоч подати...“ гавко, рвучи слона, відказав він. Мороз пробіг по шкурі швом. — Оце, господи! хрестилася вояки — такої шчо і не видано було ніколи. — Віддай ти, чоловіче? спитав я. Чоловік не одказав нічого. Хтось з людей крикнув з Красного Кута, крпав шва Воїни. — Як стоїш, як гнелеш? Так ось до чого дійшло? ось куди воно вже їде? Життя підходило і далам дити, хто шчо зміг, хто шага, хто киїку. Завішався один чоловік,

ПАНСТВО І ПРОПІНАЦІЯ

В ГАЛИЧчині.

Розвідка статистична.

Неурожай і голод, який показався в земі в р. 1875 на 1876 в великій часті Галиччини, на перший раз в останніх 10 роках, а вже третій, — устив на концы навіть в пануючій у нас шляхетській партії розбудити інтерес для студії над економічним станом краю. Я не буду розберати питання, скільки до того наукового і гуманітарного інтересу причинилося такий вплив на паступаючі нові вибори, за для котрих треба було докопати, бодрі в політичній гонимі, виборцям показати які небудь групи на вербі; досить шче, по такому толкованню польських публіцистів і послів соймових, тільки визначили і великий шкідливий економічний провал цього останнього голодного року, як: еміграція кількох десятків селянських родин з повіту Ласківського до Америки, вивезення кількох сіл в Березівській повіті з котрих люди порозходилися були всі на зобрання хліба, випищення шче найменше 1/3 часті робучого слоу цього краю, а) а особливо ж замітна вже тепер періодичність, з якою „голодні роки“ в останніх часах стали наступати по собі (1866—1869

—1875), принаслідком сойм, шче в своїй останній сесії 1876 р. ухвалили перепровести анкету о „причинах зuboження краю“ Сойм поручив це „Виділені краєвому“, а тім важки окреміжній комітет в університетських, політичних і фінансових поват. Комітет, чи як його в нас називають „анкета економічна“ розберала краю справу глибоко і тайно череа ціл року. По тім довгим часі воля, правда, не оголосила шче результату своєї студії воему слоу, але з під урядових комуїністів в краківських „Славне“ і урядовій „Gazecie Lwowskiej“ галицька публіка дізналась, шче ухвалено — надрукувати „Квотіонар“ чи пак — збір питань, і розіслати його автономічним „виділам повітовим“ до перегляду і описання відповідей на ці питання. Але ширша публіка не дождьлась шче з тих комуїністів, шче це іменно за питання? які вони предмети займають, як далеко сягають в ширину, і як далеко в глибину цілї справи; чи „анкета“ хоче дізнатись з тих відповідей тільки о дійснім положенні краю, чи також і о глибоких причинах того положення; чи хоче дізнатись, яка іменно кляса народу убога, чи також хотїла б знати, чим цому убожеству зародити? Знаємо тільки, шче розісланій збір офіційно 189 питань, з котрих по рівному числу (63) припадає на питання о клясі селян, більших посідачів землі і клясі промислової; знаємо також, шче самі питання (окрім їх набільшого числа) заховано в тайні перед профанною публікою, череа неурядовими публіцистами і перед науковими товариствами, як би уявлено на те, шче би публіка розмова не посїдала сягнути до самого дна справи, та розбираючи дії причини того, економічного вже зuboження краю, не видобула на світ божїї таких причин, і таких ріш, які для пануючої кляси не були би безпечні, а покраїній вірі не киче догідні. Знаємо на кінець, шче ті учні аристократи, котрим, — за виключенням удїлу всіх шляхетських людей, — віддано під розбір — шче питання соціальне, над якими в цивілізованих краях гнуть собі голови найуцелїші люди, најдобриїші товариства, і најбільше прогресивні адміністрації, — шче ті наші „виділи повітові“ *) складаються зовсїма з двох шляхетців, одного пона і двох жидів, під предїдательством „нашавка повітового“, звичайно најбогатшого шляхетця свого повіту, котрий

*) Насправді в Галичці в р. 1875 і його сестрі, — в „Wiadomościach statyst.“, „Rocznik III“ квіт. I. Lwów 1876. Заміт, шче рік 1875 був партією нещадної на нашу; кожна в державних сторонах можна було купити на 1/3 гуддена, — з інших сторонах сїламе витягали кожен на себе на лямку божу, шчеб тільки не бачили, як вони з голоду гинули.

*) Як іх в Галичці 74, по слоу в кождї повіті, і вони становлять комітет спекулятивних автономічних „рад повітових“, котрі по слоу найуть вбиратися лїжонки 4 рази до року для контролю надлу, і для улаженя повітового бюджету (за удержань комуїністичної і поліційної), але вистісно не збираються і череа 3 роки свого шербу Ісхоньона, бо сїлаючи їх вивести на товоч жидів, котрі сам нічого не робить, тільки марити гроші, то і контролю бачиться.

не кажучи вже в цілій світі, але в Галичині, яка громада, в котрій більше вилучають людей лінивих чим робучих? Як впрочим нашою спробою висказати на датах, що Галицькій соціалістичній мусовішній смерті зараз в голову, як би йому тільки приїшла охота схилити десь до року мало або нічого не робити, значить бути хоч троха ліняши. Щодо ж до темноти, то річ аж надто звісна, що Галицькі соціалісти до р. 1873 своїм власним коштом, і добровільно заохочені і удержувани до 2000 карольних шіліх, з того числа до 1900 в сьвітній Галичині: кожен р. 1873 гал. соці. ухвалював новий закон о школах народних, котрим введено загальну примусову науку і призначено викладати школи навіть проти волі поодиноких громад, то поимамо того, що закон той викладав найбільшій тьмарі більше на селян,*) і що прикус школярів масу дітей відтягає родителів від роботи при хазяїстві, всі носили селяни голосували за цей закон. Колиж шире в р. 1875 **) ухвалювано закон про нові п'яністий, то тік селяни усі без винятку за цим голосували, а протестували проти цього тільки до котрих панських посах ***) боючись, що уведення цього права знизить їм кохад в пропінатції. Значить, самі селяни оцінювали добре вартість проєкту і його цінність п'яністий.

А проєкт нужди, як ми це побачимо зараз, існує в Галичині, а п'яністий і темнота не зникли, та і лінивство (об котрим ја думав поговорити ще якчим разом білими) має тривати повсякчас, і (правда що не личило цим, а ні лінин підписав, а ні лінин жидом, але) селяни задані маже нескладні матеріяльні шкоти. Яка ж прова прямиша?

На цій раз ја хотів зайняти експертів аналізою галицького п'яністий, розширю його істинування, його впливу на матеріяльну і моральну положення народу, але передовсім його причини. Десь него ми не потребуємо ждати аж на оголошення зібраного соціалістичної анкетної матеріялу, бо маємо до цього досить доказів, і навіть по чисті статистично оброблені факти. Дискусія публіцистична, яка в р. 1875 почалась у нас від питання о винуваті „пропінатції“, видана між іншими на світ дві обширніші студії о пропінатції, різними, переважно одна від другої, і людські протидії соціальних і політичних поросідочів.

*) Закон той вимагає на селяни 12% долатку до державних податків, тоді як білий посідає майже тільки 4% долатку до тих податків платити, — на удержання школи. Значить, на кожного поодинокого селянина вилучено три рази більше, розширю до доходу, податок школярів, чим на поодинокого пана, власника білих земель і поміщиць.

**) По ухваленню закону о винуваті пропінатції.

***) Грохотали, бувають міністер.

винуваті. Так як „пропінатція“ стоїть (як ми це побачимо нижче) в консуміції горючих наложів в періодичній цінах, то і ті обі публікації не могли обійти без подання і розборів дотичних дот статистичних, котрі ми до нинішньої розвідки ужити можемо. Тоді як брошура „Що же пошинує пропінатція“ Василя Н., написана в становленні інтересу селянського і опозиційного, виїснювала побачити власним, то могла користуватися жерелами чисто урядовими, але за те подає дати в науках самостійних жерел, неовбарвленням ніяким урядовим оптимізмом, — то діло, видана підписом, і написана членом бюро статистичного, Дри Ключевим з поручення Вищу краєвого „Stowunki p'rościsuje w Galicji“, — за дла оборони власного того ж видлу о знесеку пропінатції не за дармо, а за оплатою властивих пропінатції в готових грошех, викладає із становища інтересу білих посідаєлів землі, опираючись на богатих датах урядових, котрих автор, колючи з уваги на ове офіційальне становище і на цілі праці, не оскілився піддавати жодній небудь критикі. Таким чином обі студії, контролюючи своє власне, дають нам способ, із овею можливою певністю діти до правди, котрої ми більше неможемо оскіли будемо шукати по середній обох крайностей, доповнюючи нам образ, так, до цюри подати в них дла нинішньої студії не вистарчають, повинні дати в жерел урядових і інших, рівно протидіях. Вавинишних тільки случаях, іменно там, де і у так посідаєлів жерел зареєстровано не буде можна, ја бую мусів посідаєлів власних впроклятих рахунках, приймаючи тоді все тільки критично критично, та лишаяючи оскіли вартості його обрахунку самим уже читателям.

Дякуючи тимчасом всім вигодам моральності і людської свідомості на боці, ми мусимо передовсім запитатися: що в Галичині може означити п'яністий від впливом економічним? або, сказавши просто: оскільки власники селянські (имаме в Галичині східній, руській, котра має найбільше обходити) може на рік пропінати, без порушення рівновіс в своїй бюджеті? Побачимо це зараз.

Поресічне хазяїство селянської родини в східній Галичині, зложене з 4-6 голов, обіймає окрім хати, вартість котрої можемо приїняти найменше на 200 гульденів, цие: 8 морів землі (без річки культири) враз із найпотрібінішим господарським будинком і робучим скотом (пара коней або пара волів *), без

*) В Галичині було неможе робучого скоту (коней і волів) р. 1869 коло

чому о потребі шордати свою увагу також на ціну роботи жінської (а ще менше на ціну роботи молодітків), вважаючи, бути може, роботу жінщини надто неадекватною і мало платіж, саме так як і ті, котрі за роботу платять. Випадком тільки і звичай факт, що в п'ятих господарствах (з котрих інколи походять дані) жінської роботи виявляється багато менше, чим мужьської, — побільшає трудність такої спеціалізації. За даних того району під тим виглядом багато менше даних до виступу, інколи тільки в р. 1876, і то лиш в однієї з них 11 повітів, окрім Гал., в котрих може ціною мужьського, дорослого робітника та жінського заходив от який стосюнок:

Повіт.	Мужьск. робітник дорослий.	Жінський.	Різними.	Відношення до чоловіка проти середньої ціни
Львів	30 кр.	17 кр.	13 кр.	43 33 %
Перемисль	30	17 5	12 5	41 66
Самбір	30	16	15	50
Жидичин	28	19	9	82 14
Львів	30	30	20	40
Бібрка	42	30	22	52 48
Рогатин	50	30	20	40
Брожай	45	30	15	33 33
Сокіль	27 5	18	9 5	34 54
Чортків	20	15	5	25
Радом	35 5	21 5	14 1	39 38
Перемисль	—	—	—	35 67

III. Недоліком робітників тікається ще меншою увагою наших економістів; тут ще заходить трудність в дефініції „недолітків“, і прогресія ціни відносна до віку ріжних молодітків, з чого виходить, що в однієї з них даних, які маємо тільки в трох повітв с. Гал., ціна його роботи в одній половині вичина, в другій низка від роботи жінщини:

Повіт.	Ціна дорослого муж. роб.	Ціна молодітків.	Різними.	Відношення в процентах.
Самбір	30 кр.	25 кр.	5 кр.	16 66 %
Жидичин	28	13	15	53 57
Сокіль	27 5	15	12 5	45 45
Радом	35 5	33	32 5	115 65
Перемисль	—	—	—	38 56

Ціна цих даних можемо теж обчислити.

А. Дани селянської родини.

Допустивши, що хазяїн і його родина не лінійні, і що не витратять через цілий рік, окрім 66 днів спят і неділя, які одного дня робочого через слабкість, ярмарки, засну і т. п., то дохід з їх роботи, все одно чи на своїм чи на чужім ґрунті, вийде, інколи:

1) Хазяїн, 300 днів по 37 30 кр.	112 гуля. 17 кр.
2) Жінка о 80 87 % менше	72 „ 16 „
3) Два молодітків (о 38 56 % на одного менше)	137 „ 84 „

Ціна родина разом 322 „ 17 кр.

Додати до того року, від 1000 авр. 3 % „ 30 гуля. — „

Одержано разом 362 „ 17 „

цілого доходу селянського хазяїства, пересічного під загальним економічним, а ідеальним під виглядом фізички і морально

Б. Розхід.

Припускаючи за левно, що молодітків, коли не більше, то по крайшій мірі стількиж потребує страви, ніж і дорослі члени родини, з причини, що знаходяться в стадії фізичного розвитку, і випускаючи за те живність дітей і старців зовсім з нашого обрахунку, одержуємо наважнішу частку розходу,

1) На страву, по 18 40 кр. щоденно, як власне обчислює за одну голову, або за рік, за (4X365=) 1460 днів, в сумі 269 гуля. 95 кр.

Замітити треба, що ціну страви по 18 40 кр. (—кожо 12 копійок) на голову яє приймаю тільки за два недостатку який ринно певної дати, якої читателі немогли би перевірити; дізнаюся за п'ятьма, вважаючи, що прибіром в р. 1870 одне буханце хліба (житного) важи 1 1/2 клогр. в турчиним гандлю стоїло в Львові 10 кр. *), або тільки о 2 кр. менше, — тоді як дорослі чоловіки на день потребують кожо 3 1/2 клогр. живності селяної. **) Ціна ж 18 40 кр. на стільки лиш правдива, що вона походить пореанно з тих пір року, в котрих селяне не тільки найбільшо працюють, але і найбільше постраждають, зва-

*) Bericht der Lemberg. Handelsk. 861

**) Dr. Carl Beck Volksgesundheitslehren.

***) Кошов „Порівнянь“, між жеря Успенського—жінки „Пам'ятки“, подок Рокс. Хр., — вилучене ціна, також похити величчю кошту до Воскресіння, круга похити тогож, і початком Петрівки—вспинає робота в малу. Ціна борив з (назголю) бароколю на оді (—світло) і вечеру, а

навіть хороба, а ймовірно хороба і захворює дитина^{*)} польських з Галичини (східні) заплити мусимо до річної звичайних і з того виділення ми пересвідчилися, що ці кошти, коли не превентивують, то по крайній мірі люди що з тими грошима бідою рівноважаться з доходом шкідливим, так, мого в тім господарстві з одного року на другий ніяка вигода не остається. Але то були тільки кошти на удорожжя господарства і родини. Як же буду влаштована тут в майбутньому і не буду млічував всіляких ситуацій, щасливих і нещасливих, які на сільсько-родину можуть мати спрощення всіляких надбавкових коштів, і які — нехай і найменші, — не можуть бути використані з тієї перебіжці грошей без помочі якогось іншого комбінованого, саме так, як я і при наявності доходу, не брав з рахунок страту днів роботи в причини подібних же ситуацій.

За те не потрібно доказувати козими цю теорію, що як усякий організм на світі, так і селянське і господарство, а зглядно родина, мусить мати свій початок і кінець.

Я не маю тут на думці виражати трагічних катастроф а ні економічних наслідків криз, а ймовірно переїзд господарства з одної генерації на другу. Може той переїзд джорданістися поволі і мати кілька епизодів, як попереднє привертало сина або дочку частіше знімає, а отже і з смертю голови родини і переїзд протікає частіше нити на вітці, або — смертю хазяїна, по цім адміністрація господарства через дьому, потім його переїзд під адміністрацію державного і жонатого сина і т. д. — а може все те статись наразі рівночасно — смертю, висхідництво, же- нитиба: кошти розривання даної родини, а основана нової несподівані будуть більше менше однаві. Зважаючи ж, що цілком нашого попереднього об'єкту сільсько-родини якого не може о року на рік відмовити на незначні потреби, нещасте подальше бездержотом на об'єкті, то швидко, швидко кошти розривання уступаючи з сего родини, спадати мусять на нову родину,^{**)} котра на її місце об'єктує господарства. За для того ці кошти ми мусимо покласти також до коштів основання родини, о котрих я зараз хочу говорити.

Кошти основання родини (хазяїства):

- A) 1. Похорони головної родини і його жінки (включаючи по- нині, дитини, дві дитини, сина) крайню мінімум 5 гульд.

*) В Галичині згорає на рік літє вимірю 10 років близько 100.000; сім'ям їх окрім того ще хороба тільки, що це не на кожен рік, але мусить во два роки спадати.

**) „Дішаруватись на грунт“

2. Залишки господарства на „обсерваторію“ і спинаємо інвентаря, в загальній сумі сільсько-родини 8 гульд. — кр.
3. Шкідливі до тих акцій і сани роби, страчених на ставанні до сукку 1-08 і 0-31 1 „ 40 „
4. Такса (вержана) від чинної сільсько-родини, і такса (дир.) від переїзду жонатого сина (1 1/2 „ і 1 1/2 „ від 1000 гульд. а до того 25 1/2 „ „дирекції“ *) 31 „ 20 „
5. Такса на фонд шкідливих „моральних“ 1 „ 5 „
6. Жонатий — (за загальної і шкідливості, шкідливості 5 „ — „
7. Пона одні два жонаті 12 „ — „
8. Сила і лінія (місця) справа на весілля, справа (без віражів напівліній) відносно одного сільсько-родини 3 „ 30 „
9. Страха з днів роботи державного чиновника 1 „ 12 „
10. Нарокоти і транспортні кошти літє 2 „ — „
11. Два рази політ; справа 20 хви до сільської родини **) 4 „ 81 „

Разом, мінімальні кошти 75 „ 18 „

в котрини ця молода родина, як в первородним гріхом, приходить на світ. Сума ця не може якнайменше родоубити, як тільки порушенням капіталу хазяїства, або ватягненням позички, котра, розуміється, тим буде дорожша, чим в менших частинах, (а не відразу) родина її ватягне. Другим чином ситуація найнегідніша, т. і, що оуму цю голову родини позичкають цілу відразу, і не в жидів, як це звичайно діється, а в „банк рустикальній“^{***)} на застав свого господарства, то кошти затагнення тої позички винесуть в мінімальних цифрах:

1. Два рази дорога до коштиного міста, в котрім є банкі — гульд. 75 кр.
2. Писарські за написання поданих до банку, і вистачення потрібного урядового документу для виконання об'єкту хазяїства з літєванням на 1 гульд. 2 „ — „

*) „Nachlassgebühr und Vermögensübertragungsgebühr“

1 1/2 „ від 1000 гульд. — 10 гульд.
1 1/2 „ „ „ — 15 „
25 1/2 „ від 25 гульд. — 6 „ 75 кр.

Разом 31 „ 75 „

**) Оцін днів роботи — 24-08 кр.

***) Statuta o. k. upr. galic. zakładu kredytowego włościańskiego. Lwów. 1898.

3. Нотаріуси на „мисливське економічне грунту“ разом із
штатським на 60 кр. 3 гульд. 68 кр.
4. Штатським на „данні конвої“ — „ 68 „
5. Сплата на курці сесії (всіх банківських) 9 „ — „

Разом коштів позички 9 „ 11 „

з чого виходить, що селянин, отримуючи дійсно тільки 76 г. 18 кр., — мусить погасити суму так зовнішніх боргів, значить, в круглії цвері 86 гульдених, від котрих припадає платити процент 12%, значить річно по 10 гульд. 80 кр. — а на це в річний бюджеті селянським нема лишнього або крейцаря. Трудящі виходять тим більшим, що позичка мусить сплачуватись, найбільше в 14 роках, річними ратами, так що зараз в першій раті, кимість 10 г. 20 кр., доживши заплатити вивів 16 г. 26 кр.

Таким чином ми бачимо, що кожда нововтворена селянська родина носить в собі зарід колючої руїни, котра скорше чи пізніше, але — виступити мусить, хочби родина, хочби не впасти в долі, ратувалася зараз із самого початку продажою чистих земель, що було би ще наїраціональніше і найменше небезпечно, але що з правих, котрі неабияк важко можна виправити, — случасяє дуже рідко, майже ніколи; так само, як майже ніколи не случасяє, хочби селянин свій поряток досі затьманив деінде, а не в жидів, на (нашмачку) процент 52.

З того безвипадкового положення — що би могло нашого селянина ще врятувати? Може, — домашній промисел. Але той промисел існує тільки в незначних, виняткових случаях, і то тільки при господарстві безземельних, — а в наявності тої порочної властивості, о котрій ми говорили, його зовсім не ма, і що може бути, бо не ма до цього потрібного живого руху економічного в краї, не ма зовнішньої, внутрішньої торгівлі, котра б не мусіла годувати шкорт міліонів паразитів — посередників, ані людських, фабричних міст, котрі б були для цього промислу близьким і повним рятком, і в котрих по притім виходила б природна тен-

*) Далі далі позичку не в чистих грошах, а в своїх облігаціях, і облігації курс когось вище чим номінаційний селянин може їх продати.

денція до підвищення робітничої плати, доволі сильна, щоб зрівноважити протилежну тенденцію, яка виходить з панських львівських (великої повомалюної властивості), і яка так пареможно впливає на обниження наїмачинської рублики доходу селянської родини.

Дуже наглядку ілюстрацію того економічного застою в Галичині подає нам цитована брошура Василя П., після котрої Галичині всіх фабрик (і то таких важких і машинних як пр. гіпо і сподіум) вивозить разом 75.000 кілограмів, а привозить з за границі 407.000 кгр., значить в чотири більше; або вивозить конопального і льняного прядища 43.000 кгр. і нонка 15.000 кгр., — а привозить 4000 кгр. полотна і навіть нинтою, 7500 кгр. порожніх мішків, і 8000 кгр. суконних товарів, — помімо того, що ці фабрики, а по крайній мірі полотна на машині і самі машини до сього обсягу могли би робити для себе дона самі, навіть без складу якихось капіталів. Конечно, найбільш, видна причина такої експортної країнової господарки, чинот роліничоті, — лежить в недостатку фабрик і в загальній організованості країнової індустрії; але властивості дальшої причини, за для котрої індустрія в Галичині ані досі не існує, ані розвинути не може, — ми мусимо шукати там, де — наїдемо і властиву причину півнства.

Тим часом, заким возьмемося за розвідку тої причини, — ми можемо уже тепер відповісти на питання, з котрого ми вийшли Чи і який розмір півнства може галицького селянина довести до цілковитої матеріальної руїни? Відповідь. Не тільки дуси півнства, але в загальній самій наїмачинській спритності, бо і для наїмачинської консуми спритності, як ми бачили вище, не ма місця в селянським бюджеті.

Між тим ми в того ж бюджету бачимо, що не тільки саме безвипадкове, нужденне положення селянина дає нам змогу виробити махил до глибокого відради не дід чарки горілки, але і недостаточна, розсипна жонність, пропагує в людських тілі тільки розій сага, а не мускулів потрібних для тязкої щоденної праці, амушує його потребу рятівного в своїй органімі і потрібну до праці енергію підтримати боді мріями уживанням спритності. — Коли в краї існує та тою тільки організована і промисел, хочби (в власній великій користі) селянської, і в загальній будівині класовою доставувати досколоті і

пожирливі страхи, — як приміром годувальники свиней на зарі, крижів і т. п., фабрикація екстрактів з кілець і стружених пасик, колиби в селах могли існувати трактири з віскієм і молодими стрипами, або ж з чаєм, в котрих би наш чоловік хоч раз в педілку міг дісно поживитися і розіпрітись, або хоч набавитися, не потребувати приємності ровесни в людським товаристві одначувати чарки горілки, — то бути може, при тих фанатичних агітаціях, які від кільких років ровесниве духовне брацтво тваровости, при репресивних мірах, які завести має ухвалені педантно „закон проти п'янства“, при тій аскетичній натурі нашого селянина, в якому він відбив перестеріти не тільки голод, але і спрагу, і при його спосібності до підвиза, шчо длаа него більше шкоданим, — він міг би в часом навіть в більшій пошнї маіаучишій алітюдот проти п'янства, о котрім він сам добро знає, шчо воно по довгій часі відбере йому силу потребу до дальшої тяжкої праці. Колиж би, протинно, — на цілій краї була розтагчена інституція, котра би продукцію і продаж спиртових осіндаа најавишчу омінуу права, і ровні горілчаної індустрії попередла на некористь не тільки таких промисла, о котрих ми вище спинули, але в загальї на некористь всьакої іншої індустрії, і колиб під омінуу такої законної інституції жила в країї ціла, численна і потужна маса, котрої најважливіши матеріальни інтереси було би ширельо між народом оушства, і котра би всі до того потрібні средства мала в своїх руках; — то яка ж пропаганда твердості, які закони проти п'янства, яка наука шкільна, яка, в загальї, моральна сила була би здібна відвернути темну народну масу від того пороку, і захоронити її від коначної і загальної матеріальної руйни?

Інституція така існує в Галиччині, і називається — *пропіація*.

Пропіація, — до такої *пріемліва*, на підставі котрої в кождім галицькій селі і місцеву тільки власність більшої („табулярної“ або панахської) *посидлости асеськор*,*) має виключно право *продуковання* і *шикування* *головного спиртуозного напитки*: горілки, шин і миду. Таким чином мова Галиччина покраїа нерівноріною сільу територіі, на котрих пани маіуть право експлуатації „своїх“ *холов*, експлуатації, котра

*) А в більших містах — *земляна* (міська громада, обочина) таке в більшій містській містак, і кількох селак міро пропіацію обочина. Тільки в однім місті Кракові в цілій Галиччині пропіація не існує, і в тім місті усі спиртуозні напитки становлять предмет вільного промислу.

опирається на најнагубішіших інстинктах народної маси. Пропіація дає велику матеріальну користь своїм власителям, бо, *сама абстрактна пріемліва*, (значить пошинувши шосто купончик зиск в фабрикації і продажі спиртуозів) приносить панам в Галиччині *чл рік (1874) — 3.897.937 гульдентів чистого доходу*,*) без ніяких накладів, без жалкої праці. А сума ця, як справедливо замічено в прітованій студії Василя Н., *єсть пріемілу, назначенуу з шори, істнуєчим законом, за продуковання і шикнування горілки, пріемілуу, котра розділується шчо року проміж 6000 конкуєнтів*: хто з них до року більше шпробить горілки, і більше її продасть, шивить більше своїх *холов* *розіації*, — той і більше в тої суміа дістане.

Як кожда пріемліва, так і пропіація демореліує неродокіми сільу привагювану класу, і доводять її до шикнування матеріальних користей привагюї аш до најдальших можливих границь, нікоді навіть по ла границі установлени законом, без ніякого огляду на моральність, гуманність і на смі шпалехцікій гонор, — а спеціально в Галиччині схілії, і без огляду на жакої небудь патріотизм чи народолюбство, так як тут кождий шпалехцік бачить в руській *холов* ворога, чужого йому моноу, значаїли і шроу.

Окрім виїмкової користи, яку шпалехцік діє пропіаційній монополі, — він шче, як продуцент горілки і кунець, *находиться супроти селаньщого, сільму консументові, в незначайнім користнім положеннї*, а воком не рівним тому значайному стосунку, який *заходять межє продуцентом і кунцем з одної, а їх консументом з другої сторони в індустрії і торгаші шїх других продуктів*. Вже по прилученнї Галиччини до Австрії, шіденське правительство було зашучене кількома пріказани, захованими в збори галицьких законів, *институти проти значайної, після шотрого шпалехцік пріасоцуваши собі і експлуатуваши право, прішисати кождому своему „підданому“ селаньщому господареві певну кількість паничків, котру він (селаньш) — шусів або не шусів шинити, але — купити в пана, чи в його шпанькара, мусів шчо року, а шче і по швесеннї того шнччїу, на паничцішх часів, шид-арендатор, коли хотів, то міг дошести на селаньшину, буди то він, селаньш, приміром на хрестинах або на шеслау шодав своїм гостям більше паничку, чим у паниського арендатора купив, шивить надлишку купив на чужій території пропіаційній і до-*

*) Шітовіш пропіаціїує рг. 96. Проти власників пропіації, в *шесно* жомуни маіуть такегож *шодоу* 1.107.892 г., так шчо цілаї шодої в абстрактного право пропіаціїі паниш і шесушам разом діє на рік 6.005.928 гульд.

поставивши таким чином провина, підпадаючої великій карі, котру сам пан, будучи тоді ще тільки селянським суддею, а згодом його „милостивий“ і викинував. — Але і по високосну шпиччинню не устала, і досі триває, велика економічна залежність селянських господарів землі, від власника провінції, (котрий вразом єсть і адміністратор *близької залежної власності*); як це впродовж рік, в цілці світлі аж вадто нісся, а в Галичині туди більш, ще при жидівській землі і викупні соритутині майже ляс ліс *) і нерозривно вилітку часті пасовиська являюся в руках панів. Наслідком того селяни, окрім того, що значнішого доходу зарітку мусять шукати на пасовиськах лані, і в часи породиваються у него, як голодного продуцента, купувати і позичати збіжжя, ще і по дереву за опалі і до будинків удаватися шукати до „дворів“, і в них шукати вижити шовониса для свого скоту. Таким чином громади виживають через цілий рік непереставно між пасовиськом двором і громадою, а між пасовиськом провінційної інтереси виступає в тім, щоб в усіх тих громадах пероспавих посередником був жид, арендатор його провінції, і щоб в громаді пероспавачих через того посередника з двора до села і на відворот, хилився завжди якийсь процент (за горівку) в коршми, як головній біржі для всіх торговельних відносин між паном і селянами. Від часу введення автономії, а

*) В Галичині поміська земля під річчю і більш ніж виступає отаг

	На менті власників	На обморок власників
	Примітка: морів	
Ортого поля	4.080.482	1.616.804
Лугів і огородей	1.064.036	412.345
Пасовиськ	1.464.463	368.854
Лісів	351.173	3.660.957

А60

На 100 заведення		
	Менті	Обморок
	Примітка: морів	
Ортого поля	717	33.020
Лугів і огородей	211	6.610
Пасовиськ	101	6.144
Лісів	53	60.314

іменно рад і видів допитових, в котрих пані, маючи головні біржани, мають і переважну більшість, туго мають громадська рада і міст (сільський голова) власть паяска над собою, об'єднують сьа іменно накладанням грошових кар за всякі адміністративні провапи.

Вже і тої економічної і соціальної переваги були би панова доволі до заповнення своєї горілки як найбільшої консумції між селянами. Але йому прибуває до того ще одні мошкції опалюки, жид-арендатор, — теж продукт провінції, котра, як кожній монополі, стягає до себе капіталісти (а виста в не — тільки жиди) до його експлуатації. Арендатор, маючи в пана аренду провінції, сполучує у власних і паяських інтересах промисел широкій із своєю, на позор побічним, дієвим головним промислом, жидифарсизм. Кожда помисла, виста у него господарем на вилучення податку, кожда чарка горілки, виста или на кредит, кожда сміх збіжжя, укралений варингом і занесений до коршми в лощі, кожда шмур коралів, занесений тям жінкою потаї від чоловіка, і кожух, занесений чоловіком потаї від жінки, — стається одним більше огнивом лампуги, котрій мало повала цілу громаду закуває в невольну арендатору, і тожуж приспорує примусових консументів паяської горілки.

Він (арендатор) ставив сьа таким чином помітником усіх родних тиї свого села, і важаючи великі обморок селянської землі на власність, стає найважливішим членом і громаді його вибирають густо-часто навіть до ради громадської і місцевої ради школярів, парубків і дівчат, запрошуючи його на весілля, цілуєть його в руки, *) поважаючи того, що його появлення в будень на селянській обшті викликає шаш дітей і йому розпущу старших; — в него мають учителя і він мають смі собою сотасе, а ноді і пав дрижить перед його економічною потугою. Але жін обох лучить опшній інтерес — жид із провінції, і опшній предмет експлуатації, і стількій ворог: жиди, консумент жін провінційної горілки.

В провінційній привагії закладається ще одна користь, для власників теж ще ново ціня, а іменно, що власність провінції має право закладати на своїй території шашки в доволі, ніякими законами неограниченим чином, без потреби

*) Шибчи раі — теорію високої автономії в Галичині обрав університет руських селян проти арендаторів шашки як сіль, треба собі пригадати, що жид, по народному віруванню, „до норо дучи“, і що він до „морарів“, а „дидарів“ — теж як жид, корова і жид „дидар“, а жиди такі „уморарі“ „жид хумарів“.

*попереднього дозволення від адміністрації, — піддавати їх в арешт людям свого вибору (копачам, жидкам), помимо того, що існуючий закон о організації промислу (т. я. патент промисловий або заробіток, з р. 1859) закладає подібні каторги і фабрики, як приморськ гналися трутінники, хемікавці, кавітатори (будучиши предметом воліної докурренції), цигарники, фабрикації і продаж стриманого пороху, годинників, ювдари і т. п., аніжати під дозволення („допозитив“) поліції. адміністрації, котра пиддає так жорстоко тільки на попередній парашахтець о каторги (в дотичній відносині) шлюженя каторгу і тільки людям жалюпрежденої сльми і моральності. Пляк, у шлюмі і в арештаторам користується так спом шикливими причинами як найширше. В однім сль, буває не кілька, анілі і кількохшарять коринки, а крим того в пансіях ділі, шобіи і робитишм, рубаччи пашель дерева, жиди до пропшти свою заплать, і жиде, кутушчи пашель дерево, жиди пашель заробити такжє і на горюк; — і в шолу, дашель від селя. Ті шолі корини жидуть свою окрему привлеку ітшпашель, дош заплатьється кастетом пропашиваю територі і в цілках конкурренції проти судиману кастетом, і за даш того, шобіи селян за чужого селя притягують, дош ставляються скляно жидка жидальше від свого, *) і найбшше від чужого селя, звичати на саму границю. Розуміється, що так заштовпую конкурент не піддається, а ставить на своєї стороні границі, зараз проти тои корини і свою, а коли на однім муніт шодатських границі трох сль, і трох видуряєш територі пріймавдних, то тем шопрошино стає три корини; одна від другого не далше трех шагів, і в шолій не жидка шого кутини, як тільки шлотвотшєи горини — є даш. За то в шолі лопи становляється брешка градогого шоготу і збока, бо само собою розуміється, що до такяк дашель шод одного і другого селя корини пікто в дашь по закладоті, і шмо жиде заплать, а тільки в шолі шобзасуть до цих шоліц, кончучи в пашу з жидка і фактом шодот шотворчот, тин дашшоту даш шх, а тин шіншоту даш шродаря, шмо шмо пашель кастеташ ле грини, а кріденни прудуташ. Тоді жиди пашель корини служать голонини риньаш і жиданшяи пошних шодоташ — то лш. корини — становлять найбшшєи етний даш копшадни, котрі тиня дашотами шидкають шш за границю до Росції, і шродатя з Росції до Галиччини. Не жидка шопиш шикелитни, шобіи о тых шидких шидках, жиді жиді корини дашуть*

* Для того, чтобы сделать свои гонимые более влиятельными на моральную жизнь общества, а не своих.

засуджам, — пана-власності пропонував не зникати, бо, протинаю, вони кинули собі арестаторів за ці корисні добро шестити, поміж їх відбудують, значить для самого гадляку горівкові душе нехотирного похоложана. Але і ці громадські, до которого належить селянська поліція, знає об тім, — тількия: його власть княжитья так, де княжитья землі солданими, як палицькі торгирські має поме автономічеські організації, ухваленої гадлячани оуїни, власть поліційу і в нагаді вітискуку, оми пам властитель былицю посидіють вельшчю і пропонує, як іудей нівіа.

Розуміється, що коли паяська територія граничить з містом, в котрім проінвація намагається до кошту, то конкуренція вступає в подвійну, хоч що свавільних проявів, а тільки набагато шире характеристичного людяного кодуру тям, що коштує на своїх границях удержувати «пакетик» проінваційних, котрі гнізяться в хлопцям і дівчатам кожодінійшій містаческій класі, перекладаючи дешеву горілку в паяську, докормлюють подожжів коршнів, до міста, — і що в час жарячків в тих позавільних коршнів, вчором і в зноі дуть півняти жарячків гостей і відбувають сцени розпутств, котрі годі і опускати. Не треба тут і доводити, що відміни трохи століщу, якби під виглядом властителя заходили в містах, в котрих проінвація намагається не до прийнятого чоловіка, а до кошту, зовсім не підбірає тому цілком чужий неморального характеру; звязавши, що адміністрація доходів з проінвації підбірає тут ряд міської, котра, окладившись в міській кваліфікації, дуже часто (іменно в менших містах) в більшість — жидів, заступає проти них мішаль так самі або подібні класисті інтереси, що і сам проти самця.

Після сказаного буде читателям ясно, що таке надходження цинків і титану способами, мусить шкрити і правство в чим разь дальше ілучі прогресіи. Може лче яснїше покажутъ це слїдуючі дані. *)

Усіх шкідлив в дію Галиччини є 23.268, значить і їхню кількість припадає на 233 годі своєї діяльності (в осередках корпоративних підприємств і п. н. на 292 г.), а близько 4 (3-66) шкідлив на одну особу (оселю); з того числа кооперативних адміністрацій (по пропінціях), а за „Лисенською“ 1140^{***}) а пропінціях, значить закладів і у державних примістань властотодомів, я-

^{*)} Stosunki propinacyjne pp. 166—170, i Tab. XLIV—XLV.

**) Об тых, копцесціюнах адыдэстрацыі, значыць перавіраўшых пачынах буда гаворыць пішы.

для відібрання провінції в зах. Гал. того характеру деморалізувальної інституції, якою вона в західній Галичині без винятку мала, колишнє до того місце, виключеного початку від самих властотелів провінції, що прилучилися рестриктивний міри уряду, котрі тут почалися від часу прилучення тої часті до Австрії при розборі Польщі, а особливо від часу утворення републіки краківської (топоровні два повіти, краківська і краківська), аж до національних часів систематично примував до знесення цілої інституції дорогою адміністративною; і хоч цього не доси мала йому довершити заведення републіки автономії (1861) а опісля адміністративне сполучення західної Галичини із складною (1867) під намістництвом гр. Голуцького, воєн випли-тих урядових вир тринці в своїх пасажах аж до сьогодні. Дала зрозуміти що буде доволі, не запускатися в над-то подрібній шкіль, спінити, що право, провінційне не установлене ніяким власним законом, а виробилося ще за часів Польщі: основанню через безправне відхилення права юрисдикції, яку він мав над собою підданців, перейшла опісля в шкіль, — шкільно в королівських рескриптах і основних конституціях хоч не санкціоновані, але ближче хоч не дуже ясно описані, і як такі знача, по прилученні Галичини до Австрії, осталося і на даліше в таких границях, які йому тодічасно відомі правительством — раз консервативне, другий разок більше демократичне, називати зовсім. Така юридична неопределеність того усього, що в дійстві становить провінцію, дала краєвої адміністрації, а імені намістництву ві Львові (для теперішніх 50 сільських повітів) і окремою від того ж „краєвому правителю“ в Кракові (для 24 зах. повітів), дуже

теж, як в східній Галичині як тільки мав шкіль, але і Львівській польській часоксі всіх політичних баро без вірною ставили в її обриси. Коли між в 20 і 30-тих роках акції проти правителю, за прикладом ірландських вільних Товариств перешли до західної Галичини, то тоді тут приєднала до них характер польської націоналізму, і навіть, (як по видо-і звітних автору той часі вийшли правительством рескриптів, котрим, в існуючій републіці прилучилися прилучилися властям неопределити вийшли тої акції імені в близькості границь королівства польського републіки: на її часі ставили не тільки вояди, як тепер з руської колонії краю, але і сами пани, власниками провінції, а по власні на-дало ті акції таку силу і таку опору, якості русько-польської „шкіль“, запитуючи новийшню правительством східної Галичини новим акціо „адміністративним“, і навіть в східно-галицькій малах відкрити верств, — ніколи не будуть мала, як вони були істотами провінції

*) Landverwaltungs- und Verwaltungs-Beauftragter, котрі був востановлені від львівського східно-галицького намістника (Statthalter) і користували тільки просто в відносинах міністерством, само так як львівський

широке поле як до найгіршої самоволі, так і до ліберальної діяльності на власну руку в своїй мії сиромі. Тоді як Львівський намістник (і був ним через довгий час князь в цісарського дому, князь і воєні під шкільно східно галицької шкільно стоїчи Фердинанд д'Есте до р. 1849; від тогож року аж до р. 1875 в наших перервах граф Голуцький, сам властотелів великих обширів землі і провінційних прав, котрі свої великі наїсток через намістникованье успів піднести в десятиро), неіначе малай король утверджував і розширював шкільно привласції і польності провінції, (як це приклад зробив Голуцький рескриптом в 30 сиктобра 1860 № 44634, запрещаючи підданцям собі політичним організаціям шкільно до закла-дування шкільно через властотелів провінції і прилучаючи тим послідним право наслідати і удержувати шкільно шкільно в вачесстві, без ніякої урядової інтервенції), діваючи в ті мірі без відомості, шкільно навіть проти воли відомського міністерства, то краківське „краєве правителю“, вложив пере-нажко з німецьких бюрократів, котрі в Галичині (як це і по дивно буде не галицьким читателям, але до того їх змушували політичні і соціальні обставини) хворіли були демократизм, іпох дуже радикальним, і стоїти під безпосередним, більше, чим польсько шкільно, ліберальним, мільон відомських міністерств, — поступало зовсім протилежно, не стрічаючи при тім — з причини шкільно вгладити, з шкільно або дуже слабою опо-вцією західно галицьких властотелів провінції. Як по тому тут вдаватися в подрібності того діяння, шкільно по подріб-ностями, для читателів імені по галицьких, по дуже інте-ресних, по затратити властотелів провінції шкільно якийшій ступіні; але два імені головні напрямки, в яких це правителю поступало проти привласції провінції шкільно мали важкий вплив на аначу часті Галичини, яку становлять мадам 24 західні повіти, і за ризиком, яка з їх причини встановилась під виглядом розширення діяства між тою частю, а 50 по-ітими східно-галицькими, як шкільно о них тут не шкільно шкільно. Шкільно сенатусконвентом з р. 1843 отримала була републіка Краківська на своїй території, обіймаючи два теперішні повіти зах. Галичини, право властотелів провінції на шкільно, шкільно називалося було максимумом числа шкільно, які в кожній адміністраційній території шкільно удержувалися, а навіть закладали нових шкільно в границях того максимуму

намістник, котрі (посліди) за те, як по простій урядові, в істотних кісарі і ранчоу маже різні міністрам, був далеко менше намістник від міністерства, чим краківський Landverwaltungs-Beauftragter.

може трактувати на таким об'язку, так як способ облічення приписаний законом, і тим же законом може процент податковий бути підвищений, все одно чи він буде порівняний від дієвої продукції, чи тільки від якоїсь меншої частини, тої продукції. Але з того ще не виходить для нас потреби, приймаючи ці дані без ніякої критики наявності правдивої ціни продукції, як це зробив Др. К., з чого виїхав у нього такий всемоїрний монотонізм, буди то в Галиччині консумції нашої припадає на одну голову більше чим рослущеної на помітну поділу (звичайно 50%) горілки; або буди то в Галиччині на одну голову припадає консумції горілки (= 8,5 літр. *), менше чим у Франції (— 6,64 літр. 80° — 10,94 літр. 50°), і менше чим у Німеччині (9,4 літр. 50°), помімо того, що в Галиччині селяни не п'ють тої ніки, що селяни французькі, ані того вина і шина, ідею писав, — і помімо того, що нікто ніхто дискусії частіше не говорить о правоті французів і ніхто, що у нас виготовляють і п'ють о галицькіх п'яниці.

Дуже ж рідко стоїть так, що — як це широко знає В. Н. в згаданій брошурі, адміністрація приймає за підставу податку, і накладе цю 4 рази меншу дієву продукції; що, значить, офіційну цю цю поділу в ділі Ключовського (р. 1874 40,814,528° Тг. спирту = 510,181 відер спирту 80° Тг.), треба тут взяти в четверо, значить 163,268,112° = 2,040,724 відер — 1,428,506-80 гектолітрів 80° Тг. Тільки, приймаючи раз насадку, триматися з інших обрахунків середина між обома авторами, як і тут приймає мусимо цю цю середину, рівну, значить, 2½ разів менше, поданої Ключовського, з чого виходить приблизна сума продукції 1,275,452 відер 80° Тг.

2,040,723 відер 50° — 1,414,506 гектолітрів 50° Тг. — Після цього припадає на одну голову 26 літрів горілки 50° Тг., консумції в Галиччині. *) Чи ж ця посліда ціна має вже небудь — більше або менше — право до адекватності проти запису поданої цю офіційної? — це таке питання, в котрім читачі і тепер ще рішати не можуть, так як за би їх для цього муси поперед позначити обширо з дослідження подібностями до-тказувалими широким австрійського податку консумного, а на такі подібності, для ширшої публіки зовсім не інтереси, шкода

*) 66° Траліа. Така цю консумції горілки в Галиччині визначає ніде обрахунок Ключовського; цю консумції у Франції і Німеччині подано вище таке ніде Ключовського; пор. Висновки стр. 154—156.

**) Прямим чином 86 гр. від 1° алкоголю, (після Ключовського) вважало б 4 літ. 4 гуля. 70 гр. на одну голову в Галиччині без ріжних ніку і п'яну а на одну середню ріжну жовину з 4-5 гуля. 21 гуля. на рік

чим цю, тим більше, що дієва, досадна високість тої ціни консумції для рішення нікого головного питання о п'яності в Галиччині, не має зовсім ніякої важливості.

Я маю надію, що і читачі у цім згодяться з мною, вважаючи, що настане не десь-то вірити ціною абсолютної цінності, так як тут ще важливішу роль, чим абсолютна ціна винної горілки, — грають: клімат, живність, способи життя, праця і т. п. відношення до цього краю і його населення. Коли ми п'ємо малу непіпінну пересічну міру винної в Галиччині горілки на два порівняє з такою ж мірою винної горілки в Німеччині, Франції, північній Америці, і др. краях, то швидко п'ємо з того, що звисно, що одна і така сама міра горілки прирінок французького селянина моглаб ужити на смерть, пі-лічно німецького тільки підхмелалаб, а якоту небудь Лалон: цю бути може виїхав тільки на одорожу, особливо по насім обді і рибного краю. Ми мусимо дати розрішення нікого питання шукати другого, певнішого способу, і виходило б в тім розділі Галиччини, котрі ми представили вище, і у самих найофіційніших даних поданих в ділі Др. Ключовського. Обі моменти Галиччини помімо адміністративного розділу, який існує до р. 1867, становлять один, не надто обширний край, з одного, природного від поділу границю, з одного тільки ніде до національного ріжних, але з способи життя, в господарських запатках ніже одолити населенням, населення східної і західної Галиччини не розділено між собою ніяким природним границями, і навіть окремішні національні припавки затер-тується і мішаються одні з другими так, до береги одного населення сходяться з другим; клімат на таких сусідніх з собою територіях як західна Галиччина і східної, не може бути надто неоднаковий; а навіть — сказавши м'якозлом, на ту незначну ріжницю, яка між кліматом обох частей заходить, складається тільки: більше тепліше повожню і більше во-ності (жорсткості) *) менше західної Галиччини. — Обі такі вла-ности, котрі опрацьовували потребу більшої консумції горілки в західній Галиччині чим у східній, а не навпроти.

*) W. P. O. Obrazy z natury, Kied Holowkiewicz. Flora i fauna w Galicji, w Галиччині підручник і біографія. 1877. Серія: Об'єкти, з котрих понові зупини робить одинокі, зберігають в Галиччині для клімату і родинності в Галиччині і в Галиччині (сучасні) і Галиччині.

[illegible]

Як наслідок чого у міждодільній даних до того порівняння ми прирівняли значення вже інших даних єдиного відсотка, поділи Дром Касцюковська, мела котрий був Галичина про-
дукувала і коштувала в р 1874 сприту 40,814.2288 (сте-
пені калориметру Tralles, 210.181 мідер мілі 60° Gr). 3 той
дирер при цьому на 50 погити *східної* Галичини: 34,804.007%,
на 24 погити західної Галичини 6,010.521% і в порівнянну з
дотичною широту населення (3,620.581 — 1,824.108 душ),

на одну годину в середній і шкільний періодів: $9^{\circ}61'$ (ступені)
в середньому в зимовий " " " $3^{\circ}30'$ (")

НА 100.000 ДУШ ЛЮДИНОГО НАСЕЛЕННЯ ПЕРИОДАЖЕ									
Видок закладу	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)	Відсоток в загальному доході (— консуляція)
I. В 60 сілках селітх (за Галичину)	104.710 г	3.4%	1.786	3072	6.15	1.35			
II. В 24 магістратах (за Галичину)	126.077 *	3.34	1.454	3212	4.06	0.54			
Значить приріст доходу в одній частині країни проти другої частини — в процентх									
В сільській Галичині: +1.876%									
В магістратах Галичини: +1.500%									
Всього: +1.688%									

а) Дані з р. 1868: Mittheilungen aus d. Geb. des Statist. XVII Jahrg. H. V. Wien 1870
 б) Дані з перепису за роки 1871—1874, Statist. prop. Tab. XLVII

Чи не це на зразок? З усіх в таблиці поданих дат, тільки три середні показують в *західній* Галичині вищі цифри ч.м. у сільській, більша консумція кімнат, (як цифра тої консумції не подана ніде докладно) *) свідчить о більшій добробуті і о кращій виборі живності західно-галицького населення; о оточуванні, який заходять між обома частинами краю що до просвіти, чи краще освітлені що до охоти до науки, свідчить цифра учеників шкіл народних краще, чим яка побудь аргументація. Шкож до третей дати, о доходи держави в монополії, то хоч про дохід в *західній* Галичині навіть трохи більше, чим в *східній* Галичині дохід ватителю про імпіції з аронд, — треба знати, що в поданій тут цифрі не міститься зовсім так скільки дохід з абстрактного права тютюняного монополії, як в такій цифрі (що до проінації) — а *всего дохід*, який *спінасс* адміністрація має з продукції продаж тютюну, — значить і дохід тесно проінації, купецькій і вибравній, — який — колибасно його хотіли знайти що до продукції і до продаж горілки, — значить і до таких сум! Цифра для державного доходу в монополії тютюнового зовсім не свідчить на тм, бупітто консумція тютюну в *західній* Галичині *більше*, бо *всіма*, при більшій консумції опіатуюв іде конечно і більша консумція тютюну, як не знає кожній, хто бачив пляшки, котрих сама природа заступає шукати проти фізіологічних наслідків пияцтва рино сильного, та ще і дешевого антидоту в тютюні. Більший дохід державний з тютюну показує тільки (а це можна доказати і цифрами урядовими, тільки треба би було їх надто багато наводити, а місце шкода), що *всего* народу в *західній* Галичині курить *лучше* значить і *дорожче* сорт тютюну, на котрих і царській скарб має більший зиск проінації. Значить і ця цифра свідчить о більшій добробуті і о утонченні конзюнкцій потреб *всего* населення *західної* Галичини.

Надісяжимо ж . надтоковнішо промовляють країні цифри, уміщені по обох боках нижньої таблиці. Вони говорять, що кожній новозавоюваній землі відбирає краще рівному процентомі даної усяк можливість школярої просвіти; що на кожній гудьдемі більше видушення в арондари шляхетичес *східної* Галичини проти його *західного* товариша, — *закрива* *кром* самоубійств і тих консумектів проінації горілки, котрі гинуть кожного

*) Ця цифра подана теж підля консумективом податку від м'яса; солонки не консумують від м'яса платяться тільки від скоту убитого на продаж, а не на власний ужиток; значить у шарві цифрі м'ясо ужито на власну потребу, а не продано не містяться - под м'ясо конечно в *західній* Галичині *дальше* чим *східній* *кром* самоубійств.

року в шкільних і посіпальних мішках; ште можлив крейцар, добуті паном на продажі горілки, облігати не тільки кривавим потом але і сім'ями селянських родич над утратою дорослих і недо-рослих рідних, котрим горілка значною відобрала посередню або безпосередню життєві сили.

Наконець ми хочемо сказати лише, що на наше питання поставлено на початку політичної студії ми звернули увагу і доклади однієї. Народ в Галиччині, а іменню в Галиччині скар-ми надається іванству, а найважливіша причина того іванства, не лежить у внутрі того народу, але в його національним ані со-ціальним характер; вона — це залежна від його доброї або злої волі, ані від його природних інстинктів, котрі, конечно, даються на алу, але дались ї на добру дорогу навести вона лежить по над тим народом, в „правдній“ інституції, в привілеї, котрої унаслідок утрати Речіпосполитої, новонароджена держава наддала той народ, із звичайних руками, північчеської з цілого світу аристократії в аресту, для його визискання аж до послідної калі потт, аж до його послідних, навіть моральних наслідків. Доки ця привілеї не буде знесена, і доки ця аристократія буде мати не тільки право, але і можливість і економічну силу до її оборони і до експлуатації, — доки народ в східній Галич-чині буде заповнятися, і з іванства буде видати в щораз гіршу матеріальну і моральну нужду, а з тої нужди в чим раз гірше іванство.

А промисловість не буде знесена; по крайній мірі, коли не за-статиме як скорше яка небудь важка катастрофа, то ані на-лишня генерація не диктєся її обмеження, ані сільсько-господарств не диктєся її зцілення. Хоч конечно, заочинаючи промисловість, вже з дуча закопа з 7 сентября 1846 р. (котрим в Австрії знесено паншину і всі шляхецькі привіле-ї), а ще більше з т. зв. патенту промислового з р. 1859 (котрим в Австрії предано засаду свободи несамого промислу, Gewerbefreiheit), то галицька шляхта з поміччю своєї переваги в сої, своєї численної репрезентації в іденській парламенті („реп. державній“) і з поміччю памістника Голузовського, викла аж до р. 1867 опертись вславити намаганням іденського пра-вительства, до обмеження тої привілеї, будучої анонімичною і новонародженій державі. В року ж 1867, коли реформат іденський укладав нову конституцію (з 31 грудня 1867) повільно допу-

товано в Відні, на підставі компромісу з німецькими централі-стами, в підгороду за те, що відступили від федералістичного програму Чехів, Словачів і Тирольців, здобули для себе право, щоб всі справи зв'язані з промисловістю, як і питання о ліпу і ні, чи вносили його, передали в компетенцію режисату, до компетенції галицького союзу. Колиби не випадок на те, що право промисловості, не будучи, як змислено вказано, ясною адефе-ційною, інакше, так сказати монополією, на аспіс кожодержавної адміністрації*), колиби не преїція іденського іпатствості, котра в ан-офіціальних комунах стало гроїсти, що як паче теїєї сої не знесе промисловості, то вона буде знесена фактично таким чином, що адміністрація буде видавати кон-соїти на виконання і продуктивне горілки також диктан не привілеїгої, — і коли би наконець ніс і не пропаганда „персони“ (від р. 1874), котра, і о дурній затриманій скар-мівської шляхти переїти могла з агітації проти горілки, до агітації проти і промисловості в загалі проти іванства, — то соїм бурби і дальше не порушувал питання о вилученні промисловості. Але затриманість таким фактами, він приїшов до пересна-чення, щоб лише заадагид авторитарним як найбільше, продати привілеї, котра незадомо і так може утратити значну часть своєї цінності.

Тількиж конечно — хто мав купити цю привілеї, коли вона по викупні мусіла перестати бути привілеї, значить, мусіла утратити усьу, свою цінність? Правительство в своїм власним інтересі не допустило до наложень ціни викупу на край, за-чить, на масу населень, так як наложень і тепер з бідою по-носив державні і країєм податки, і новий тьгар могоби по-носити тільки коїтом тих державних податків. Соїм предумав лий, спосіб, котрим опрочи викупу на одно, але і новий по-даток консумуї, до наложень цін викупу на консумента, котра, конечно туїу ціну відбуть собі на консументах. Це впрочи ще новим нічого проти тії ціганської штуки, з якоїу дотичним „викупним“ законом соїсним кількостіми відносив тьгар на селян наложень, але проївоюї на ту ціну знеси на знеси, а противно, привілеїї шляхецької надано острії зако-ної характер, якого воїа дооді не мала, і закріплено її при шляхті на час що найменше двох генерацій, а по часті навіть на інші віки. Іменню наїе привілеїї знесиє буїти те по 26 років; тількиж закон цей період 26 літній наїе ровнічатиє,

*) Голузовський, найбільшій і найбільшій галицький промисловій вилу-дував смеральною хворобою з віку 1876, перш укладаї соїу о викупі промисловості, а в августі того ж року змер.

мусити 1) вивести о викупні „вїїти в життя“; 2) аж тоді, коли він вїїде в життя, визначити становища діїсним правосильним законом, нїяк бути в кожній поодинокій власистоті пропінатції (в тих буде коло 6000, не лічущи нїст) перепроводжонї трактат, на підставі котрого ціна його привільєтї в грошах буде облічена; аж тоді коли ті шоросправи з усіма без виїмку власистотами перепроводжонї будуть, і закнчені в усіх трох інстанціях *), тоді аж маю країсові комісія пропінатції, (котра складатися буде з 7 членів, ніж тими більшість шльахти, значить, тих людєй, котрі у власнім інтерєсі справу будуть тлєгувати як можна шїдрєше), оголосити об тім в країсних гвєстах; а доперва від 1го січня або 1 липня того або слїдуючого року по оголошеню маю цїй перїод 26 лїтнїй початися. Пропінатори остануться цілї своїї, не багато тілїснїй ограничонїй привільєтї; і як тепер, так і в будущім сімолїть будуть повнскувати і деморалїзувати народ в помочєй горїнок.

Це впрочїм не порешадить їм, як і тепер не порешкоджє, на убожество країу винувати хлопа, і на бєнкетєх, видєлєних за пропінатїї грош, в газетах, удержуваних з пропінатїїснїх доходів, — і в оїїї, до котрого шїборї перепроводжє з помочєй пропінатїїснїй горїнок, — тому визискуваню, голодому і холодному в їїх лєсєх хлопом вигнорувати темноту, дїялїстнє і кїанство. Від хлопа шїєрдити горїнок; але про зокато, заробленє мєтє кривавої працєй, і шїєрде від него за пропінатїїснє горїнку, вони кажуть в Вєсєлєзїанєм.

Non olet: не шїєрдити!

*/s 1877

Онїсїм.

*) котрим кождїснїй власистотє мєтє від окуржєнїй помєжї шїєрєзнєтїснї до країсєнї, в нїй країсєнї до шїєрєзнєтїснї.

ЗВІСТКИ З УКРАЇНИ

ОД ВПОРЯДЧИКА

Те, шчо нєбачитє далї, єсть добєвєк та проїснєкє того, шчо напечатєно під цїм заголовєкєм в II томї „Грошєдї“, оброблєно по тїї жє систємї і на бїльшє частинє працєй того ж самого товаришєкє, котрї оброблє шєдє дїєвїє в II томї „Грошєдї“. Мїя мусїли перерєвати цю працє, шчоб дати мїєдє рознєї про справлє гострї, котрї доїсали нєдлїх зємлєкїє в тої час, як оброблєувєсь матерїєл, шчє прєслєвїї, а також, шчоб скєзати в єєкїтнїї одєкї нашї теорєтїчнї думкє цїю оснївнї громадськї і про понуї справлє нашєї країєнї в остєтнїй часє, — думкє, без вїєкєдє котрїх шїєдє булє б шчє братїсь за якє нєбудє полїтїчнє вїєдєкєнє, а зємлєкїєм нашїм шїєдє і братї єго в рукї. От чєрєз тє мї не тїлькє мусїли булє одєкєсти доволї на дєкєнїй час матерїєл, котрїї шчє вїєрєсь дїєлї II томє, а і поставїти в статєтї „Групї, кєєкєкє та „прєпїєтєвїє“ в IV т. дє шчє в того, шчє мусїмо б увїїти в „Звїстїєкє в Українї“ цїєго томє, — шчє тє, шчє освїчуємо наш ту гострє полїтїчнє борєтїбу, кєдєго рєєунїєго грунєтєго і кєєкєнєго в самєдєрєжєвнєм царєвнє-чїєпєрїєнїєкєм, — а також тє, шчє показуємо вїєдєлєкєи новєї борєтїбї, оснїєлїєнїї, котрє нєзєбєрєм мусїть стєти тєкєю ж гострєю і по нашєх стєрєнєх. Нї з єєкїтєм, котрї прїєвєлє мєм нємї допєсї, нї в думкєм про нїх і з понєду нїх, мї не мєгїи єдєвї. Тїлькє тєнєр, коли мї, як вїєлї та як мєгїи прї тому матерїєлї, якїї мєм дєлє, і прї тїх обєстєєнєкєх прїєї, якї булє коло мєє, — скєзєли оснївнї думкє нашєго вїєдєкєнє в

статтях „Передиме слово до Громади“ (про українство і соціалізм) „Україна і дитрич“ (україністство і федералізм), і пояснили до чого конкретніше в статтях „Шевченко, українці і соціалізм“, „Грунт, книжка та „ідеалістичність“, — ми можемо пильніше приступити до печатання праць і матеріалів, так сказати монографічних. Тільки тепер усунувся страх, що наші читачи, а книжки і товариства і помічники не було досить ясних відомств „Громади“ од пидавань старих націоналістич. політиків і соціалістич. партій, котрі показувалися разище нас в Росії і Австрії і почастію на нашій Україні, і котрих хвиля і казує здібність до життя аласно нашого народу добро зрозуміли і шани товаришів. Коли вони забикали поваго видавця „Громади“, і доклали його на наші руки.

Ми думали, що тої монографічній матеріалі, з котрого порожньо складається ця том „Громади“ і частію тої матеріалі, котрих іде дати, не багато стратив од такої задержки. Насині дні не має характеру новини, — а розказує про такі основні життя нашої країни, котри були давно і довго ще тривалими. Багатомишавши пачи при розборі і печатанні цього матеріалу було перш усього: мати докладну фотографію з усіх боків життя нашої України. Ця фотографія вже сама собою підпрала б ті думки федералістичного соціалізму, котрі ми вважаємо за жидишні, що може нивести наших земляків з того тісного стану, в котрому вони опинилися. З другого боку ця фотографія потрібна б була для всього, хто б задумав піти в громади з тим, щоб навчати їх думкам „нового життя“, бо всякий, хто пробував навчати других яким небудь думкам, зна, яку велику силу дає їм одожа з близьких, знайомих учених і членів.

Уважання наше далеко не сповнилося, — а все таки „Звістки в Україні“, дали нам доволі картини *звичайного села* на великій часті нашої України. Положили їх ми напочатку в II т., а другу печатаємо зараз далі. Тільки ж ми вважаємо потрібним нагадати цілу ту систему, в котру редагується, по думці нашого товариства, заводяного до купи дописи в Україні, і пачі. — ці картини життя наших сел.

Наскладаються ті картини в чотири сутні рядки, I) **Відрозво** в) **бачення в бідних** (поділ землі, т. п. і т. п.), **мошні** ства панів і підпанків б) **начальство** (крістьянське начальство, царське, земське, — котре теж повернулось в нове начальство) II) **Темнота**, — котру не розгадують, а ще плодять в) **мощення** нашого народу I) **населення** і **попівство**, а до того в нас ще і **школа**, „обруствельна“ **школа**, а ще більше 2) **цирка**, котра в доважок ще і **обдирає** людей, 3) **суд**,

— котрі, звісно, не можуть перекопати корінь сільного дна громадського, — та, при кимсь порядках, все таки могли б хотіти виконувати те дло, що значна окремих людей, та прозвипати в них хоч деякі думки про правду; відбили не б могли робити в наших суді миром, в котрих найбільш деторнується наше земське освічене панство до мужицтва. Тільки ж ми бачимо, що і наші суди, окрім того, що ставляються підорожу відирати і якому для цього прикладують, що до останку затримують в простих людях і тої рази простої правди, який в них був і єсть. Не диво істота цього всього, що наші земляки показують не раз недотриманість являється і проши себе, навіть і тоді, коли дає їм в те простор і мольв закон, — і показуютьсь вже зовсім, як б) **теми** **люді** III) **Усело** **дло** **кулі** IV) **Народ** **наді**, котрих наші земляки думають шити з сього гіркого стану а) **оселення** і б) **жиди** (про нову школу, красну річку і т. п.). До цих рядків ми проваляємо п'яту. V) **Про** **настання** **і** **товаришів** **порядків**.

В II томі напочатку перша половина цих картин аж до школи. Тепер ми додано до тієї ж половини зода дописів, котрі надруку до нас в тої час, як вона печаталась, а другу починаємо з **церкви** і кінчаємо **мриями** і **пробами** сільних панів. Для цілості картини та шире не задержувати виходу її, ми отже додано на далі ті звістки, котрі маємо про життя в городах на Україні. Кажучи правду, ми маємо їх не дуже багато а найменше про те, про що б хотіли знати найбільше, — про життя робітників, котрі працюють руками, чи словом, і про те, чи входяться вони і як входяться до купи. Про це, — окрім того, що напочатку ми в IV томі „Громади“, — ми тільки і додали, що дні, правда дуже цінні, дні про зробишки шепців та краків в Подолі. Вони, звісно, можуть стати першим каменем для голови про I) **життя** **робітників** на наших городах, а для цілої голови їх дуже мало. Більше додали їм звісток про земних городського начальства, котрі можуть бути лизані II) **кули** і **дло** **начальства** як по палерки дума запоміти лизоні ширинному (попівству, бідності і т. п.), а найбільше, як воно опшлється побороти тих, хто хоче пізнати людям корінь їхнього длого життя, як воно бореться, — і без толку бореться, з **революцією** і серед великих, і навіть серед дітей.

Таких звісток тепер оді би мати більше, а до того і з нових членів. Решатля ціна в усім своїм послідкам, між ними з упадком ціни папирного рубля, а також ціна царства з прозвипи йому більшим рухом, мусила поки що більш зоставити слід в городах, ніж в селах, — і тепер самі ті невеличкі звістки, які

ми маємо про городське життя, були б ще тільки отримувачами, а ї застарілими. Вкупі ж з новітніми ї вони матиють свій інтерес.

Ми лщиро просимо товаришів про знання як дати, як з сільського, так на цей раз найбільше з городського життя всіх сталих людю на Україні, про такі звістки, котрі б дали нам могу добити фотографію сільського життя нашої країни і зложити, поряд з пейзажем, образ життя городського.

Звертаюмо увагу наших дописувачів в городах не тільки на самих т. зв. чорноробів, а ї на таких робітників, праця котрих більшає на машиностві, кондукторів, фершалів і т. п. або ї воєсім биває, як наприклад, машиністів, конторщиків, коректорів, або вчителів всякого роду. Такі робітники в нас часто не вважаються і за робітників, на „дирака“, — бо вони беруть більшу плату за своєю працєю і справді одних самих часто собою прихидять-на справжнім чорноробам. Тільки ж і вони роблять потрібну громадам працю ї, при теперішніх *машинистических* порядках, життя ї цих зайнятих також держиться на піску, як і дала чорноробів, а часом тро лщче ї більшє. В Европі багато в таких людєй складають наймичищу основу руху до нових, *товарисеских* порядків, — яко через те одно, шчо будучи теж наймичами, вони при тому ї освічені. У нас жуть бути також само, — ї через те наши прихильники нових порядків мусять притягати до себе як найбільше з тих людєй, котрих можна б назвати *живучими* своєю працею *городськими-ремесничими*. Тільки ж, шщоб притягти кого до себе, треба знати його. От через те то ми ї будемо сподіватись, шчо наши товариші шперед подіуть через „Громаду“ як найбільше звісток про життя ї душі городських робітників всякого стану на шалїї Україні.

В усім нам ми сподиваємось, шчо наши товариші не заставлять читачів „Громади“ пошамкувати на те, шчо ми, показуючи новітніх і новітніших зисек про життя в наших городах, не номістили в ції книжкї ї так, як ї ми мали дос.

10 Маїу 1919.

М. Д.

ЖИТТЯ ПО СЕКАХ.

I

ЗДИРСТВО.

(ДОБАВКА ДО II Т. ГРОМАДИ)

Корін здрствя — особна власність. Власність землі за часи крещства. Власність в часи крї 1861 р. Безземельство ї *малоземельство* громадян після крїї воли. Окробіти, заробітки ї карки в старих і нових *власницьких* законах, воли ї грошей. Державне здрство. Начальство ї *власність* в мушкеті. Земство з *власництва*.

Це слово — *здрство* мусить бути написане *краними* *словами* в нашому словнику. Як тільки заведати *рівноду* з *нашим* *селянином* про його життя, то безпримітно одно з перших слон його буде — *здрство*. Дєре в *нашого* *селянина* держава з *начальством*, під і т. п., то б то дєре з *нього* *исполна*, *тємнот*, — але *корін* *усього* *здрства* ї, *пєрше*, *найбільше* *здрство* *находить* з *того*, шчо *селянин* *наш* *не* *держить* в *своїх* *руках* *того*, над чим *ни* *працуює* ї *чим* *годує* *всіє*, — *землі*.

От це то *безземельство* *селянина-хлібороба* ї *єсть* *те*, шчо *багато* *рівнуних* *людєй* *зво* *мільої* *підвалиної* *всього* *людського* *життя* ї *порядку*. *особною* *власністю*. Власність же, в тих *рівнуних* *людєй*, ї *така* *порядок*, *ни* *потрому* *до* *хто* *має* *власність*, а *більша* *частина* *не* *має*, або *має* *таку* *прикту*, шчо ї *власність* *назвати* *не* *можна*.

І тамі шорядок принашувуть признати сватини, не порухови, бо він, яккуть, виїшов пош не од бога, то-воє такі з дуже розумної причини,—напр. од того, што розумишчі, білши трудяшчі, чесніші люде нажали собі багатство і передали його о спадок дітям і внукам. Так було, яккуть, так і далі мусить бути!

От же, глянувши в наші села, навіть не забіраючи дуже далеко в часи стародавні, а ншого року за сотню, багато за півтора,—ми побачимо, як і нм належить був початок нашого сімського багатирства, — котро нме тепер на далі проклали дорогу, по котрій мусать іти білі селяне,—до далі, до більшої бідності, а в неїу і до неволі,—коли воє життя наших громад не зверне в тиїї, буцім то природної і розумної, дороги.

Початок теперішнього багатирства в Росції—в крестачей мужиків у ворамі та царських слуг,—чкноватів і панів. В нас же на Україні пей початок нме новішчі, ніж в Московщині, і навіть не велика різниця адбати мужиків, котрі дмладно, нме по писаному, росказуть нм, коли і як повстала панська власність в їхньому селі, які були в ньому пани, як багатили і бідшали і нм закінчилися. Деякі з таких споминів належати і у Росції, ніж ячків в нашому зовні „Малороскскі народ нмхъ предшій и рвсказовъ“ (Київ 1876. Издан. Юго-западного отдѣла русск. географическаго общества).¹ Зараз далі побачте спомини мужиків про закладчів теперішньої власности, пани за часи крестачей:

Товаришч наш в *Константиноградському повіту, Полтавської губернії* пише нам свій розмову з одним селянином

„Якось раз тримавсь нмй бабачку з селятвом об тім, што для народа лучше: чи крестачеє право, чи воля?

„Воно бачте, одновіє москаль: як який пан; як добрий, то воно, нме, лучше було служити одному панові, ніж усім чиновникам і пиять тому ж тави нмкові. От припйок: ми се перше були крестачами поміщика *Микитюка*, чоловіка дуже доброго, хай йому легенько згадається! У його було таке заведеніє, щоб одну неділю йому робили три дні, а в другу два дні, а потім унїять три дні і т. д. Всі остаттї дні ми робили на собо, та і податків ніяких не платили, а все пак на нво платили. Дуже добрий був пан. Він за оїї як нікого не обиди. Від його було ніколи і худого слова не почувш. Чого ж нм нче лучшого тоді було бажати? На што нм теперішня воля? Але не дого нм так жили. Слуцалося так, што пав наш оженився аж у Москві на дуже хорошій панові і шав за неїу дуже ба-

гатоко землі, там же такі. Ну, тоді звісно, на што йому ця земля? Він нсвил та і прола ії: другому панові, *Стрипковому*. От тут уже і пашо все лависко. Зразу понік пав як при брав нме, та нме так прибрав, што криї, боже! Чи пшаритс, живих, живихських заставили вирати, а по те нжипав з села. Шчо тільки ми робив, так не доводи, боє, другого христченого до того! Оце було побачте, што який небудь чоловік мляку курити, зразу зовонть його брати на конушину, та як заходиться чоловік його ласку то той бідній чоловік з шачалу кричить, а потім тільки стоїть, а дал. і зовсім замовкне, — в крої в його так і дьурчить, а пав тут же отойть, та аж сяєє з радощів. Робили йому по цілх пїят днів у тиїї, та нме і то було кричить, што нме йому роблять, і старавсь, як можна більше, шварять іушк з мудою. Сам ходив було завжди з нагакою і тільки забив, што хто небудь заїдав, так зразу його нагакою, та як упер, як упор, то на ншому так шкура і рпшо, так і рпше. А баустрат тільки він робив, нмаче пшан шдряд доставлять туди військ. Но нмодила землі і одна дівчина з хорошаск чесноїу. От такими і другими притискованими і адрицями довів народ до того, што з 50 душ рвнських всталось тільки 5 чоловік, та і то нме такі, што нкуди негодш по своїї старості. Всі прочі ласабтали безшети, заставилиши жнок і дтеї, — тільки тоді, як нудила воля, дежав повертались, а других і слд чоловік пропав. Одного чоловіка довів до того, што той, заставивши жнку і дтеї, нсвил утопити. Це дло було ось як раз пан, хельачи по току, підїшов до рову аж там ондїть мужик; звинїть до вітру тішов, та і мляку курить. Пан, як побачив це, то так, як держав суковату паличку, так і потянув ії на бідного чоловіка, а потім як крикне на своїх собак і цлиху „звать яво на конушину!“¹ Ізвали його бідного, не дал. йому і штанів підказати, та так, поєки на конушину. Парили його, парили, аж криє почала джуркати, а воли, зняї, його парять, та пшять, та вже жє самі атомнись, то тоді і покинули, шоти натягли його з конушину, та так і покинули, нмаче як то буває з убитоїу собакою. Проясжан пав так до вечора, та мабуть би і довше держав, як би не жнка, котра якоє його достала до хати. Прокорав нм і цлстийк мшай, і за пш час на його пашчитали стільки шдориків, што в його і нмосьма тільки по було на голош. От нм бачити, што не шораников, швал шалку, тї піров на всі чотирі. Дїшов він недалеко, аж до Орла, та там і шстрив. Але тут пмков стало жалко тих шдориків, котрі числявся на нм чоловіком, от він і дивї турбуватись: як би шїїти того чоловіка. Як на той слу- чаї один прикащик небезпрїєнно пообіщав пмков доставити

того чоловіка. Ну і досталим. Що ж ми думаємо далі? Тільки шчо прийз його управляючий, як вразу його на конушню. Скрутили йому назад руки та і ведуть, а посид його їде сам пав та і лупить його сувовитою палицею шо чим шпало, приговорюючи: „а, тоби воли хотілось, аа їа тоби дам волю, зпачиши ти в мене, шчо то за воля!“ Тут жо їшли жінка і діти цього чоловіка, кланяючись і цілуючи ноги панова, шчоб він не бив хоч по шиді.—так ні, пан не виказав ні на які пав і прозвів. Тільки шчо не могоу, мабуть, стало бідному чоловікові — як цручались він: так і вкрилось, (чмисім буи, бачите, при силі); як вкрилось, охмивуєсь до літє і жинка, охмив. промчаїте! та за сало як дремене, та до річки, до річки та шубовєть у воду — тільки і бачили. Он воно шчо! так з отаким шилом, звісно, лучше воля“.

Шчо липиці властитель землі одєї пан Ласинський з Сидирівської слободи, Судосипський поет, Курськ губ.; — про котрого ось шчо розказували селяниці шилому товаришчові:

„Шчо то за живодери була калєсь геронськї одї лєкціони. Воли ні боги не боялись, ні лєудєй не стидились. Робили, шчо сами хотіли. Жили дуже поважїі скотини. А в лєудїях шчо тільки вони робили, так і не доведи, господа,—тільки те, шчо не їли, а то і на собак шпала, а била так, шчо і тепер шкура болять, як згадаєш. Найбїльшї кат був у нас пан Ласинський, багачи, пробагачи. Однїї землі бїльш, шк 10 тисяч десятин мав. Тільки не пішла вона йому в прок. Як нажита була марно, так і пішла вона марно. Програш у карти чисто всьє в нашчаком, як там кажут. А шчо то кже на картєжники був. День і ніч було гра в карти, і тільки програш—так тобї жини пропає. Вже на конушню вєбуди та змєне оскому. Звісно, шчо йому така? шчо хотїв, то і робив! Одє було приїде до його жакї небудь помішчик,—давай воно вразу в карти грати. Грають, грають, динєсь, наш Ласинський програш, а тої гроші в карман, та і був такий. Ну шчо ж, шм би і хочеться? — так ні! Ласинський вразу призва чмєвєка з десєть отбирєх лєкцієв: „а ну, кже: ідїть отуди, та шчоб ви безпрєвїєно вкрали мєї троїку конєй в того пана, шчо був у мене сьогодні, а як на вкрадете, то і не вертєтєсь до дому: занорку до смерти, кричїть, жиниши з землєю вємєш!“.. Нїгде було дїтєсь бідним мужикам: треба було їти. Шдуть, як украдуть, то і добре, а як іїїнадуться, то вразу на посолєнєє худє побудї і спровадять. Ох, бачите, як хто вєлєдє поїм, а шчо оскому шпала. Довго оттак наш Ласинський шурубує, та не воє, на жуть, котєві і лєкціє, а кємєс і вєлєдїї шєт дєстане. Так воно

ї вишє. Якось раз приїдєть до нашого пана лєкціє помішчик, а конї в цього помішчика, так прємо як зїїт, такі басє, та прудкі. От наш пан, як углєдїє ті коні, так його і узмєє оскому, шчоб як побудї вємєдїть укс. Як жо тут поступити? купити —жєвоко грошєй, просити—шє долєг, а давай я лучше їїх вєграїт в карти. Посїдає грати. Але оскільки не грає, то пан шмє знає, програє, та програє. Вже і гроші програш, і оводи троїку конєй, і далї бачить, шчо не перєпєки та і шлєпєтє. Трохи шчєм углєдїє його рєобранє: „кажє, кже тому шчєм: поїдїмо катєтьсьє, і хто кого вєтєрєдїть того і конї будуть“ Поїхали. Тільки шчо вїїїкали єа дїр, тої пан як рєвєтєтє одї троїка, так Ласинський вєтєвєсьє з оводиє далєко-далєко. Тут Ласинського аж єа шєчїни вєзєло. Поостєй, кже, воли не зтєчуть конїх рук. Як оказєв, так і сталєсь. Не вошїв пан тої вєїїкєтє в двєру, як Ласинський ужє підмєв бучу на шчє дєвєрє. Повєєтє мїні, кричїть, тєлєх то і таких лєудєй“. Прикєчєтє,—„От, управлєтєсь сєїєм, кже, на конушню, пускє дєдуть вам, по 2 десєтєк рєвєк, а потєм отпрєдєлєтєсь до того пана, котрїй був у мене сьогодні з вєзємїтє у його троїку конєй, котрїєли він приїдєв до мене, бєчєм?“—„Бєчєм“, одвєтєлє конє.—„А як не вєзємєтє, то жинєх в вємєлє вєкєпєтє“ Нїгде було дїтєсь: у отєрає, нажуть, очє вєлєкі. Поїхали вони, вєвєлє ту троїку і приєдєли до пана. Вїє вразу приєзєлє натєпєтє бєлєу, а сам поїхєл на вкраєнєх конєх кєтєтьсьє. Приїхєли в кєтєтьсьє, кєчє до сєбє приєхєчєкє: „отушї, говорєтє, і приєдєлє мєї в бєлєу таку то дєвєчєу, шчє чєсєтє“. Приєлє ту дєвєчєу, та і повєєлє в бєлєу, а там ужє вєїєє дїє.. Та не думєтє, шчо не раз таєє було—шї, вєкєє конєї шчє вєкєчєтєсьє і жєку ми сам на-бєжє. Пєвєїєїєєє сєлє, вєвєлєтє, шчє сєжє, бєїєтєрат нєрєбє. Ну та кже така і його кєчєрєлє трохи добрі лєудє. Тої, бєчєтє, пан, шчє вєрєлє в його конї, не дїєлє і вразу вєзїєлє вєлєдїє. Ну і шчєж? вразу їїх в тєурє, та оудєтє; а приєзєтьсьє їїх не можє, бо пан їїх вєкєчєє, як тільки вони приєвє-їутьсьє, то їїм вєє одєє не жєвєтєтє на сєбї, а в Сїдїру хоч і потєно, а вєє-тєкє будуть жєтє. От вони і не приєвєлєлєсь до жєкєго чєсє, а далї бєчєтє, шчє їїх от-от в Сїдїр, та і не вєтєрєлє. Тільки шчє їїм тут штєїуть, шчє воли з вєїєку оєлєку приєжєлє в Сїдїр, як тут їдє їїх пав тємє ж самєшє жєлєкє, тільки вони кже, звісно, вєрємєшчєї булє; от одєлє нє їїх бєчєтє, шчє бїдє. та бєх тому шчєм: в пєгє, в котрого вони вєрєлє конї. „шємєчєу, тєлєбєчєкє! і вєлєдїтє, і вєлєдїтє. на тут ні отїєкє не вєкєчєтє; а шчє вєє миє пан, і то в його лєвїї і конї, сєкєтє тільки хємєтє вє їїх вразу вєвєлєтє“. Ну, тут вразу зупїєлє конї Ласинського, рєсєрєгєлє їїх і вєвєшє, шчє то конї на Лє-

єврейського, а того пана, в котрого були вкрадені, тут краву до-
аналізує: як воно це все вишло. Воно бачить, Ясниському нічого
ї не було б, як би він в бідним зв'язався, а то з таким же, як і
сам, так той його і погріб, аж душно Ясниському стало. Зосталось
він тільки з тим, що на йому було, а то все часо повбував. Люде
же тих випустив з острогу той, як діло поміж скінчалось.

Господи! Люде, певно, скажуть, що таких прикрий і відчу-
вати нічого, бо раз, — то були „крайности“, а в друго, — то було, та
милує, дякуючи богу і царю. Тільки ж і ми скажемо,
що наші мужики не дурно ж не забули таких панів, — а потім
пригадаємо, що на світі нічого не стеза: куди небудь та му-
сило ж повернутися не тільки те добро, котрим так орудували пани
Ясниські, а і частина душі їх.

Вона не тільки зосталась і після „царської полі“ 19 феви.
1861 р., а йще і пригодила до себе всю справу „улучшення
быта помещичьих крестьян“. У нас же в Україні, в північній
і середній, до остатку обмежувало крестьян звязою що „улуч-
шеніе быта“. В Чернігівщині, Полтавщині, де багато і кре-
стьян, і пани неохотливі з козаків, часто і крестьян спершу
що мали свою землю. „Батьківщину“, хоч і стали „піддальники“
старшин, коли цариця Катерина повернула їм в поміччю,
зоставлення за ними, не батьківщину, і землі, котрі їм дава-
лись за службу, рятують землі. Ці майотні од козацьких козаків
пани перепродували з піддальними другий панам, а за тим і
батьківщину піддальних перепродували з панською, — але все
такі багаті де звязували крестьянською. А їм де то крестьян
пани прикупили собі землю, хоч, по закону, і на вижді панське.
Подібне було і на правім боці Дніпра, найбільше в Кишиніві,
де в XVIII ст. пани, забуваючи землі од короля, мусили
приналежувати до себе крестьян подірупами їм частини землі
з батьківщини, — як це видно з цілого тому листів „Архива
Югославской Руси“ (т. VI, т. II). От же царська воля 19
феврала 1861 р. не тільки що наділа крестьян малими кланти-
ками землі з тієї, що колись була власністю панами, як королівсь-
кою та царським слугами, так ми бачимо і їхню власність, а
ще і одтала з крестьян і ту землю, котра зв'язувалась за їх
власну батьківщину. Додайте до того дух пани Ясниських та
панську і чиновницьку опіальність, — і ми знаємо, що вийде, як
мусив робитись поділ землі громадянської на власність панську
і крестьянську після опіального 19 фебрала 1861 р.

Про це розказано вже чимало і в II томі „Громади“. Про це
ми маємо ще кілька оповідань крестьянських, зв'язаних на-
шими товаришчакми.

Ось оповідання з Чернігівщини про отагого пана за часів
князівства і про те, як заводив він нові порядки і дивився зем-
лю з крестьянами

„Як ще в нас був старий пани, батько цього губернатора,
так тоді такі вони звірство виробляли з пани, що і не дай
господи! Оце яка же найкраща дичина в селі, заріз її в днір
у пачки вибірають, — так же і протам. Як жотра, викинь,
барину, значить, не десьсь, так він її сівти в сараї посилає
та прикажує. „Я тебе, шельма, оддам у Росію!“ Там у Ка-
зузькій губернії в його було істпани; туди він паних дичак
перевозив, чинало їх переслав. А як котрі колонок хоче свого
сина ожонити, то їм в старостами не до батька дичак, котру
син обдубує, а просто до барині: тако вже в нас було поло-
женіє! І от приїхав я б сховаї їм дичку вивати, то він вже
мені і дає з своїх пачок, а собі нових вибірає у днір. І ніхто
не смів без його ожонити сина або шчо.

А шчо за собак своїх нас він мучив, — господи! Оце піде
чоловік по двору, тільки махне рукою на собаку, жарз його у
сараї, та і сіють. Одного сіють-сіють, та там на простинях
мертвого і висели. А то був у його прикрити, шчо колись з
баринками в Кременчук. Прокрався він там шчо трохи, так
як вернувся, — заєдів пани йому голову на пок обгладити, виби-
либ, надів на його сиріак, та і пустив по селу ходити. Так
чудно і гдило було дивитись: над правим оком је волосся, а
на лівій стороні — не ма. І такі були тої пани сам царюки,
тохоті та не тільки нас обжав, а і утік, кого не злюбив.
Ото раз наїхала до нас кременна комісія. Він був на охоті;
вертається, — а вони вже в його в хиті сидять — обиджують. Так
у його вадмедь був свій, годувалась мильсом. Він того вадмедя
знав та на комісію і спустив: „А погляди, каже, Милко, по
голім тих роуничих люде за те, шчо без спросу приходять
чуже добро їм!“ Як накинувсь Милко на їх, — так хто під
стї, хто в нім, хто за дворі леді котівали. А він сам ро-
хотівсь: „так, чажо, їм і треба хай знають, як до мене приї-
дуть!“

Потім же і губернатор сам приїхав і москалі прислав,
шчо того вадмедя застрелили! Не дає: „не погинути, каже,
шчо того Милку жаді небудь погали калачи“. Вона, сам по-
обрубає йому хиті і зуби пошриває, а по-таким же пани. Так
той вадмедь свій нік вже без зубів та без хитей проки.

Як вже джох, так він його в труну та і заковав. І сам скоро
помер. А шчо собак своїх, то вже хай бог йому на тому світі
простить! Оце як адохли, він нізко, в труну положили, поста-

виста на хліб, воє, як чоловік, з псарями та собаками пряд, та проти самої церкви і похороні!

Що в таких паном робитимеш? Вже нас домівав роботою: зрана до вечора штов робили на тому сахарному заводі. Того, що, як казав, він обіцяв, свого привізника, так запер у котарки: „там, каже, вчора, як красти зусіллям!“ Бідували ми з їм, та раз таки з сараєю просто прокляли його. Народився сараєн як оце то-рік. Тепер, видно, ісправник або член з управи приїде, а тоді сам розпорядка. Завели нам брати ціли обійми ми поле, де саме мужичий хліб був. „Кричть, каже, не спіймим голосом!“

Кричали ми, кричали, так ніщо не бери!

— „Тончій, каже, їй! промляту!“

А сам ісправник доне люде. Тончали ми, тончали, весь хліб вентолочили: плакали потім цілу ніч, а що робили? Скажмо, тепер ісправника нема — не та, що була за панам. Тепер хрип тільки дорим, так тебе і не батикнуть!

Так, бачите, яші волю пошляють, бо яка то справді воля була, що в Положенні ввійшла? В нас, знаєте, як це було, коли Положенні вводили? Ото розказували — розказували, вже здається не поминали. Просили пана, щоб на наших таїх землях осталися, які були на тяглі на козиному з шв.

А він сам друге поле — самий цісок оддає. Раз ми казали, що не хочемо, і другий раз казали, як і посередник приїхав, і шче раз казали, як уся комісія приїхала. Не їде ніщо па зад. Коли це приїхав і малярський полковник, і оренер, і цілий батальон салдат. Стали ми їм і горілку ставити, і обід давати. Звісно салдати — що? — підвозили люде: „давай, каже, водки та і год!“ і випачували їм на пайтаре. І оволок наших різали, а далі за порі приїхалися. Так пішли ми, стали на полях свої на дворі павському — просити, звичай, прохачення. А він собак на нас цує, та щоб не [сміх] ніхто одгнати їх, кричить: „собаки, каже, собак на їдять!“ А дітки наші плачуть по хатах та богу моляться на нашу волю, а діти тремснуть а переляку, та так плачуть. Так ми нинішні собі волю: земля по павському досталася: загородили він у свої дір і крут (хліуч, криницу) тої, де своєю скотину ми поїли, і земля вже нині порядки після воли. Зараз усяка баба, що хоче прати шче побудь, — нусить три ді одбувати цалничин, а кожна дівчина, шче в ді не горіх, чи гриби, чи ягідки ходити, — два ді на табачниках одробляти; а там отці, вже заохотилися одробити на землі. Перш було, як тільки воля стала, і своєю насінням, козиному тав, чи шчо, пан пристає, а то вже

уєе — паше, та шче і одбукі по дні дім інших — тієїї памішани. А потім заволося і так, шчо шче один днів з коном, — куди вже прикаже шчо вести. Так воно і дошло, шчо ми тепер не ма, де і дітись. Скотник, — сказав, і на поріг налягаа не пустити, — зарав престуїуть, шу, і одробляй тоді. А ходити вона, наша скотина на томої, і за та одробляй; а тільки шчо ведля жива ходити, бо їм же їй прожити, коли тільки вранці та ввечері, як наїсїли, — а того кома і жито. Одробляємо, одробляємо туїу пашчину, а хто його зна, чи і заробляш шчо на тії воли, шчо в половини візьмеш. Шче були колись заробітки на заводі сахарному в пана. Бачили волю, засїєш бурлак, — уєе шчо небудь заробіш; а там дівчина на завод іде, — уєе не даром. А тепер як зробили молодого нашого пана губернатором, та як запустили він завод, — стоїть, та як сім на нашу душу рептар — жид, хоч у пекло кидься! Тим то і кажуть, шчо те нерипня воля по та, шчо колись три дас. А ја все кажу: то була павська воля, а тепер тобї-ісправника: заїї свої хрип і обхождєїє, уєе якось прожївав! Як би ж тільки не тїї одробіти!..“

Так лїша себе старії служак, привикші до „хрип“, а другі, бачили ми, навіть жалкуїуть за „павською волю“ живучи під „ісправницькою“ та шче і з „одробіткою“. Ось дивись в *Миргородського повіту*, *Полтавськ. губ.*, котра кіпця таких кадем. Вона розказує про дїяство і павів, і багачів з мужиків і показує, як одно вїтало в другого, а обоє з того загарбальних землі мужицької, котре звалося шче в остаттї часи козаччини. Ми тим і не ділено на шматки цю дошку, бо вона дає доказливу картину зросту власности в одному з українських оєд, з першу землемої, а далі грошової, і тієїї певної, в яку обертаються де далі бідні громадяне.

„Розказуїуть люде, шчо колись то, шче за діїї павлів, пави наїхнали землю оттак: були колись то, кажуть, полков нацальник — полковник б то, чи шчо, козацького віська (тут у нас було колись козацьке пісько). Кожий козаки повинен був приставити свого коня, свої і вбїють і воє на їїму. А копей приїмав отой нацальник. Так хоч ти їому якого кома одного найкращого приста, — не годеи, каже, таї годі, бракує. Отим бракує, бракує, а потім і каже як оддас мені таку то і таку коню, то ја тобї пристаю замісто тебе такого коня, шчо буде годеи. Мучиться, мучиться козак, та і оддєть своїу предківську землю. А то шче і так бувало. накуповує якаї пан, чи на-грабує землі кругом осадїя і земельки якого павбачого ко-зака, та і запро їому всі ходи і виходи, та тоді і каже — прода-

няй, коли хочеш, на таку то і таку ціну (нічому). До тої пори капостить, поки така земля переїде в його руки.

У нашому селі було до 50 сімей, креськів греча *Кущелова*. Та пани вилась кріпом притиснула кудей, — колоніки найпаче, то чоловіків багато і помирає. Пооставалися вдовиці. Мажі кудей багато було таких, що мали своєю власною землею: хто мав десятину 10, хто 16, а хто 20 і більш. Надобільш (синеї 20) було таких, що мали по 10, 15 десятин. У нас нашого було тут всього 70 десятин своєї землі. Як стала воля, пани повідправляли землі у всіх. Було тут а його, кажу ж вам, *сімдесяти десятина*, а стало *п'ятсот* (500). Наділен подавав пан 30-ти синам, по 4 десятини на сімю. Остатні — удови там, то що, — не получили наділу. Свого пана ми і зроду не бачили; палить Яконом і то, не жив у нас. У нас були тільки прикащики з креськами, стрільцями їх прохали. От тож у стрільцях було своєю злих десятин 105. У багатьох були і документи, розписи на землю. Отим ті куде, хто спремудив свою землю, клопоталися, як би знов землю вернути. Стрільцями Микола та Салко (що були прикащиками, після поробилися цалопутами), як куде грамотні, узаконили клопотати за землю. Зібрали куде 17 карб, ходили і у Миргород, і до мирового посередника і до нинішнього начальства. Куди не придуть, то тільки наляжуть їх, таї проженуть: „ваша воля“, каже начальство, „дурак! Ви панськи з землі панська. Ідїть дурні, та моїть-ся богу, благодарїть, що дан нам „дурьмак“ таким волю“. Ходили, ходили, та так таки нічогосінько і не виходило: нічого з тої не вийшло. Та де таки в такому пани (визбратий він, кажуть, з царем *милостивим*, можливої в його без числа. Та що і казати? в його тисячі тих мостенників — брехунів єсть по ринках жовоніжках. Посередники і усього начальство за них руку тягнуть. От тож стрільці ходили, ходили, клопотали за обчеську землю, а потім того дивимось — прочуваємо, аж вони, наші стрільці (а вони куде грамотні, освічені, прикащики були) купили з козакми, — хуторманськими Милькини купують в пана ті 500 десятин собі. За ласу, та лутову землю платили по 12 карб. за 1 десятину (між отрогового по було пошта, а так двоїст на таку, то шчо), а за степову землю платили за 1 десятину хліборобську по 15 карб. Як купили вони, то цілих п'ятеро годів, або і два, продавали цю свою землю кудам: на їдну хліборобську десятину брали по 30, 35 карб; остатню ж продавали різно — від 10 до 30 карб. за десятину, що кучше то пооставляли собі. Як тільки купили стрільці землю у пана, так зарва і перестали клопотатись за людське діло. То куде мочили їх докоряти: „дурні ви! Чого ж чиняєтесь!? Хліба

ж ми не клопотали. Ми ж клопотали, та нічого не вийшло. Ми ж пани казали, що відповідає начальство! А як куде докоряли їм, шчо вони купили землю, та тепер вже і не думають про людську справу (а вони так не діло обробили, шчо тепер і толку не добилися), то Стрільцями казали: „дурні ви цілого сїта! Ви ж сами вицїєте, бачили, шчо ја купив землю! От пона тепер і мої! Ја тепер і пани! Шчо ж ми мені зробите“? Воно відомо, — хто його зна, — може воно і так лучилось: може, пани і знали, або бачили, шчо, може, одберуть землю од його, от він і заткнув пальку Стрільцям, шчої ті одстали, не клопоталися за кудей. А Стрільцями тепер сміються собі, насміхаються над кудей! Старий Микола (шалопут) вистроїв собі у Ковалівці горницю під залом, таї торгує, а на хазяїстї в його оцїють отарий од його брат — Василь, наймит не наймит, хазяїн на хазяїні, бо нікого ми не маїє право відати з хазяїства, поки не знають Микола. Тепер, бачте, таке настало, хто багати, тої живє собі добре, тільки сміється з бідного, та каже: „Ледарчи! Від того і бідно, шчо аїе, шчо нічого не робить“. Багати, з наших там, козаків почитують бідному 10 карб. на 1 рік і користуються 1 десятиною землі бідного чоловіка (як наймать і дес., треба платити 5 карб. і більш). О таке то наше життя до чого домієш, та захопиш, то тільки і торго, таї то не дають, — б'ють по руках, шчої не заїмає. Тільки стало жити кудам, кріпо тіскої — притисненіми панами. От, прикіром, ја в Кущелових креськах, получив наділу десятин чотирі, та приникнув собі трохи земельки — огорожу, усадьби та лук, — набереться усього десятин мало по а мість. Сїм в мене не ладно: 3 зрослих, старесенький батько, ја (40 літ), жінка (раз ураз слабує), та п'ятеро діторів (13, 11, 9, 4 та 2 годів), 2 сини старші і 3 дочка. Шчез батько не живе при мені, а в отроку — а пана за двором, полує 20 карб. грошей за 1 год, та на 8 карб. травя (10 копш — 5 карб.), та шостівника. Платить мені треба за 3 душі, та за землю — усього 20 карб. за 1 год. От тож ті гроши платити старій батьку, а ја вже порякую на хазяїстві, шчої була одна, об'єв (бо батько на своєї оделі), та і то купив торік хліба ја карбованцією на 20, та п'ятери чотверта повня в ганжеї. Шчез ја держав шкину та шкуру поликів п'ятилітків. Цей год промаво полики та купив спін десятиний лук. Сього літа зібрав ја а полка усього зерна до ста мірок. Јачкепш багато попортив жуток. Шиминцю зовсім всів. Обидва кріпо цей жук кудей. 3 шиминці збирала тільки солони нові з 4, а зерка наврод чи і шимон було. Зуряв, купуєт — все купує! Картопш вже купив 4 мішка! Як його і жити!? У мене шчо не ділі входить дві мірки борошна, то вже в год 104; а треба було з тих ста мірок насїяти, то посїяв

мірок 40. А тож тепер як прожити тилі 10 сірґам з N. N. такн крест'янам того підпанка Z. Z., шчо не получили зовсім наділу? Як стала воля, то він, так, шчоб одчепитися од худої і показати, шчо і він би то хотів дати, та самі люди не вельки, давав наділ далеко, вероті за 7, 8 від селя, а біля селя не хотів дати; як би був давав більше, то худої і випали б, а то чорт знає де. А люди шчо тоді боялися, шчо буде селата золька—от і одкавалася; хто мав не багато хулоби, того не примушували так, як багатих, от і зосталися бєе землі. Оттано ти жити! До які жипуть по сусідах, а сусід—то настоїа-шчєй најіюкт хазяїна-козика,—шчїні робітник за харчі, поки сали, а тилі ступаї на всі чотирі! Отсєвєньмє в нас волюю стало! Вємкі пайматі нїде, купити шчо трудішч. За лухову земљу, де добра трава, беруть на 1 десят. 12—15 карб. за год. Польє, як шчо мєлати (тїй то трудно достати), то візьми дорн своїм товаром, своїм верхом засї, зєри і поливану привєси хазяїну в клуху; а шчоб третью кону хазяїну, та з робітшики з їдєвої десятини, то не рідно. А тут багаті козаци бєе притєсєняють. Хуторьмєни козак... шкєрєвували од бід-них людей од слобожан з пашого сєла і бідних людей з бєль-ших хуторьмєн,—земљу. Набралосєа десятини 50. Як розєжєску-вали земљу, він просивсєа, шчоб в їдєвоку нєстї одрєвували і вєз під сємє сєхє, забрав најкращіє зємлі. Одчєство його б і випєрєло з під сєла, шчоб не лїз, так він став мєзати, шчо своєє поле він будє пускати в толоку;—„Як люди і лєхєсєа скотина ходити в толоку, я не мїшатиму, нєжє, я вєжєжєусєа, шчоб ваш скот ходив“. Так і було до јакєй час. Потім того узєвал, та і засєжав. За лєк і другі багаті хуторьмєнє показєвали толоку. Шчо його робити?! Нїде пастн, та і їдї! Вєсє в шєдєу вєлє скотина, то „плати, тужєси, штєл отєр. Отож пєа люди, хто мєл скотину јакєу, пашємємємє обєахєтє. Тєй нєжє, вєлє будє то-лока. І вєлєлє пастн. Уєсєа грошєа зєбрєтєсє; вєтємєлє скота штєк 240, штєк 400 ошєчєт і јанєстєлєт; „пустєлє на јєсєрєнє, тєлє за јєкє дєлє зєбрєлє толоку, хочє в волюстї ј будє прєказє не пускати до розчєнєнєкє. Вєкє вєлєлє вєјємє яє мєа, шчоб толока будє, а 70 карб. вєсє жє вєлєлєтєсє за сємєчєрєстєю, тє 10 карб. обєахєтєа. Вєсє то вєртєа. Абє ј вє мєстєчєу „пашєлє мєлє люди, штєчєлє „пернє јєдємєсєа, шчоб данє јєму було пєсєа в јєрє руки, шчоб і јєго пєсєа јєшло в толоку. Тєпєр бєлєлє сєнє обєахєлє рєвєкє своју жєлєу, шчоб в толоку не јєлєа (у јєго јєсєрє зємлє десятини 30). Як бє, вєжєтє люди, він не вєлєлє, хєлє бє јєму далє, бєсєовєму сєнєу, в одрєвєвєму учєстєку, а то повєнєбрєлєтє оттї багаті до нє јєтє крашєчу земљу, а по-тїм того і вєкємєлєлєтєсєа в люди;—повєнєлєсєа, судєсєа зє нєтє!

Хто ж будє повєнєлєсєа? Багатєму бєјєдєжє. Уєсєлєлє зє нєк і сам рад бє так пробєтн, то він і терєнєтє шчє; а бідєму не лє повєлє. Отак і вєрєбєлєлєтє багатє своїє штєкє, а обчєство мєчє-чєтє. Так і по другєх мєсєдєх: хто багатєй, тєй і правєй, хто бідєй, то хоч дєлєу вєлєлєтє, — він лєдєшчє. Так багатєрє і вєжєтє: „бідєнєй, нєжє одєк бєгєч, то мєлє бєсємє гєрємєй, нєжє сє-бєлє, прєтєнєцїєлє од сєбєлє, бє вєі грєхє—грєбєлє, рєвєлє, кра-дєжє—вєдєлєлє? З бідєчєго“. У сєлє... (Мєлєгрєдє пов.) будє перєнє толока. Нєвєнєдє багаті козакє стали крєчєтє у волюстї шє сєлєх: як жє дє вєнє так, шчо вєгєдєвєлє сєкєт на мєнєй землї тєй, хто зовємє не мєлє своєјєй землї, або мєлє пустєлє, а прєдєлє дєлє чєнє тєлєчєкє та мєлє. А на сєлєх нє-лєкє: багаті крєчєтє, та стєлєтє понєрєду, а бідєні тєлєчє стєлє, та одєвєрєнє, та двєрє підєнєлєлєтє. Як і сєжє шчє бідєнєй, так уєсє ј крєкєлєтє,—шчє јєго дурєлє слєхєтє? Шчє він знає? Вє-чєлє мє багатє тєлєчє голєк та јєвєкєтєлє? А другі бідє стє-лєтє, стєлєтє на двєрєнє, то як вєхєдєлєтє багатєй зє хєтє, пєтєлєлєтє:—„дєдєку, прє шчє тєлє бєлємєлєтєлє? І не тєлє! Так і вєхєдєлєтє в сєкєду, шчєа дєрєгєлєу пємєлєлєтє, шчє на јєх вєлємємє вєлє шчє шчєсєа тєлє. Так вєжє, у сєлє... багатє вєчєтєлєжєнє то-локу ј дєсє не мє јєлє.

У сєлє... (Мєлєгрєдє пов.) пєп зєбрєлє грошєа ј почєлє мєлати: „тєрєбє почєнєтє дєрєкєу. Так јак јєго рєзємєлєтє грошєоу повєнє-кєстє? Мєнє зєдєлєтєсєа од вєнєцєа: вєнєчє скєлєко будє сєлєдє, стєлєко дєсєтєкє карбєвєлєрє і дєлє“. Багатє і пєгєдєлєлє. Кєлєкє пєдєлєлєтєсєа одєк бідєнєй хуторьмєнє (шє полєчєлє надєлє—пєлє-сєкєлє), хєлєпєчє лєтє 25 і вєжє: „нє, батєлєшєа, сєлєго не будє! Очє вєчєчєтє у бідєчєго лєчєго не мє, а будє 3 вєсєлєлє, так јєму ј пєлєтєлє 30 карб. З чєго јєму пєлєтєлє? Не так тєрєбє! Нєхєлє пєлєтєлє од землї! Вєнєчє дєсєтєлє дєсєтєлєнє—10 карб, 20 дєсє-тєлєнє—20 карб, 30 дєсє—30 карб.“—„Бєжє, вєжєтє багатє, јакє вєлє рєвємєнє! Так чє, вєчєчєтє, вє тєбє не мє нє одєчєй дєсєтєлєнє, а вє нєчє 100, так мєнє дєлєлє 100 карб.! Нє, сєлєго не будє! Нєхєлє будє од вєнєцєа!“ Пєп тєжє стєлєтє, шчє од вєнєцєа. Очє хєлєпєчє і вєжє: „так шчєжє мєжєлє ј на бідєчєго пєлєжєтє, јакє на чєго, дєлєлєчєлє по бідєчєстє—1, 2, 3 карб., а од землї вєсє тєлєлє пєлєтє“. —„Нє, ј сєлєго не будє! Мєлє не кєчєкє, крєчєтє багатє!“ „То вєжє, нєжє хєлєпєчє, кєлє вєнє вєжєлє пєлєтєлє, дєлєтє нєжє земљу—нє пєлєтєлєчєнє!“—„Дєчє, јєзєлє вєлє рєвємєнє!“—„Тє ј нє, батєу, вєлєрєкє, нєжє хєлєпєчє!“... Так і рєвєлєлєсєа, нєчєго ј не пєрєнєлєлє. На кєнєдє хєлєпєчє вєжє: „јакє сєбє хочєтє, батєлєшєа,—хєчє вєлє пєлєтє, хоч пєчєтє, хоч вє острєгє одєлєтє, вє од вєнєцєа не пєлєтє-тєлєнє!“!

Вєлє люди, шчє будєлє крєпєлєкє, вєжєтє, шчє до нєлє вєлє

було 1) білим хліба, 2) білим грошей, бо тоді можна було скот держати, чи мало було хазяїнів, що мали по 2 три волів, десятеро і білим овець, шче і до того корову. Ідеи, наприклад, кіт, шче до волі в його було шче ррку кіп 60 або і білим хліба, тепора ж трохи шче білим 90 кіп. Це ж в 1876 році, саме коли хліба продали білим, кіп в мішках москвичам.

Ось шче оповіданнями, як отпиралась земля в крестіан в другім селі в тії же оторони:

„Переклажу вам, лише пани товарищі, найкраще слово в слово, шче мені казав селянин села Х., Миргородського повіту, 65 літ — Ян павський. Пани пани, — підпокоєник Агостас-Муравйов, покинувши службу і став жити в іспівній, держав 40 чоловік музикантів і 20 дівок. Землі в ікономії в його багато; білим десяти тисяч десяти. До волі до котрі з його крестіан мали по 90, по 100 десяти своєї власної. У мене в одного було 21 дес. Землі була такі, шче першій з материнської сторони, — от, як наприклад, мавця киде мені на крестіанця і з собою принесло землю. Батьківська земля переходить було синам, материнська — дочкам. Земля була мужеська і жіноча. Тепер уся земля стала мужеська. Була в крестіан і купована земля, тільки бумага на землю не було; тоді не знали, шче треба. Ото ж, як стала земля, пани і каже: „царь мені каже: твої були люди, тида і земля уся“. Тут добрі люди спорилися, як, кажуть, пани, уся земля наша, коли вона за нами шче тається? На шче ж вона за нами? Ажжеж пани її дурно нікто не дав? На шчеж ми за її платили гроші, на шче ми її купували, як була заложена часом (такі случаи бували), коли вона не наша? — „Так шчеж, каже пани, хоч вона шче то і наша, так пани її надали свої предки, — то вона все таки наша“. — Отж, подобрав пани усі крестіанські землі собі. Тоді дали казати, шчеб ми сім на „своєвласники“, даним платити пани надам з пшвиці ж теми землі, та шчеб ми за свою землю шче платили і викуп. Хотіли пани викупити і на шче, і на адіа, шчеб і на тих людей платили. Наві і каже Х...: „не хочемо ми, кажуть, сіяти на своїм власники. Коли вже тако діло, шче за свою шче і платити 49 рубль, то краще ми будемо наймати в пани землю, скільки кому треба і платити тої, хто платуватиметься, а коли хто не зможе або не хоче держати землі, то і повинні її в землю ту бере другі, кому треба, і шче ошачує. Коли ж не хоче пани, шчеб пани наймали в його землю, то нехай бере її собі в бісу, нехай хоч підкидотється їй, а ми її не хочемо брати, jako собственники“. Наві і каже де живили в село П... туди навали москвичі — музиканти, бо

і в селі П... і в другім не хотіли підписуватися, сіяти на собственники. Москвичі грали крестіанам за те, шче не хотіли підписуватися, получати наділу; потім були їх. Отж у селі П... і в другім приїздили на пада. І паних 4 чоловік было. Наві казали: „хоч ріжте, хоч бійте, а ми на собственники не ошачуємо. Виїмаємо землі, кому скільки треба — 1, 2, 3, 4, 5 десяти (білим 6 десяти, нікто не виїма). Ми її найматимемо в пани і будемо жити, як біг дасть, до служено часу, в собственниками не хочемо бути, (а ми такі балакали, шче як підписались на собственники, то миш повернуть в крестіанство). Без нашого ошачу робіть собі шче хочете, казали пани людям навалі, а ми ошачуємось, та і годі“. В другім селі шчеж такі пани, крестіане побрали землю, jako собственники, десяти по 5, 6, 9, так пани кажуть, шче платять вони і платитимуть без кіпця, без міри, хто його знає і поки. Отж то шче пани на свою землю. У мене в самого, кажу пани, було 21 дес. Жаль було купити свою землю, оддати бісу в зуби, от і став я домогтися, шчеб уся свою землю оставити за собою. Соголасились; — тільки плати, кажуть 4 года бався я, як реба об кіп, яко мога, тьаго, платив по 41 кар. в год. Навінець того купити, не видержав. Узяв, оставив собі тільки 5 дес. Та і то треба платити в год в казну 19 кар. в копійки. (Сіда: я — 65 годів, дівчина — 16 г., хлопець — 13 г.). Землю свою даю знати, шче жале нарізно. Як шче моє верю, мені 1/4 збору в землі, як шче його, — мені 1/4 частина. Прокорити 2 своїх дітей коді мога, а шчеб заплатити податок, треба сказати, от і службу в жиди зашчикою за 41 кар. 30 коп. у год. От таке то життя! Після пани пани ада уся землю — 12 чи 16 тисяч дес. — жиди. У гурті 1 дес. землі обходиться йому 1 кар. 50 к. — 1 кар. — 75 к., а пани жид оддає пашотній 1 дес. по 3 кар., сіновій 1 дес. по 5, 6, 7 кар. Ми б і сами возали уся ту павську землю, дали б і по 3 кар. за дес., та до нашому брату. Заплатили б ж бісу і шачтали! Хіба б шче двох шчотинців держати! Сказано жид на те родиться, та шче і казати! Багато говорять, а мало ошачати! Та і пани де дітись, в тини розкопати! Куди їх пошеш? Кому вони потрібні? Не стоїть і казати! Усе одно ні до чого по договоришся“ (так скінчив свою розмову дядько).

Току ж товаришіві нашому розказували крестіане в повіті Миргородському, Палтавському і Зіньківському, як их надали землю пани 1861 г.

„Як настала та паша, виробили пани людям великого горя. Літ шачуть до ото, коли не більше, робили людям так, як буває хазяїн робить рабами. Навінець того пани, та і пашали

голиц та токодних „дів, мон, на всі чотирі“, а то ще і по-
ширилася людою на такі нещодобні місця, що і жити людям не
можна. Це вже пана зробили за христіяного права. Як вони
процували вже, що буде з нами, то почали витягати людою з
старих осель, поноросили цим хутори і соля з балок, даним,
де було держитися вода, ростуть дерева, — на галі стел, ріс-
ши, — на шийні талі, що і скота ісповіть погдо, до поди не
докопавшися. От на приклад, пан Миколай Нисплович Черинш
(Миргород. пов.) нисплов сімою з 90 з балочки на шийні, бурда-
шівськ пая (Зиньків. пов.) Милорадович теж сімою 70 вибор на
рийні стел, пан Ковалько (Полт. пов.) висплов людою теж на
стел. Оже Милорадовичеві людою клопоталися, і був час такий,
казали, — що прикидаю людою знад пороселити. Та і досі не на-
мічого: — замочилися. Пан Ковалько, виспелюючи людою, обі-
цявсья випорати в новому хуторі ставок. Оже людою вола-
лися, водилися з ним, на октанці він подав до двору та і вико-
пав їм ставок такий, що при борі по весі босу чавилу вишло,
а по середні і той лад пропав, в літку ж і вода висока, — на те
мал ставок, аби то та слава, що і викопав. Чудне воно діло,
як то зробилося: один чоловік на свою одну душу, або сім'ю,
дизнос, узяв землі досятин тисячу, дів, три, цяті тисяч, а
другому, котрої дів і ші бітася, на не іі кавитя землі, або
тільки осадба з огородем такий, що добрі бабі нігде було б
і сити.... Хліба ту землі хто робив?! Ажеж вона боя, ажеж
вона дала всіх людою. Як оже стала воля, предлагали землі
на шукти, так тоді людою не ловили гаразд, не пили в розол,
говорили різно, думали, що зміла повинна бути надана даром,
бо вона від кого не залежить. Тим, що хотіли брати землі,
другі говорили на що ти братиш? Хочеш хліб, шоб і ти
і твої діти шатили, та платиш без кінця літ?! Не шука,
не бери! Пани дурять. Отак скрив балакали. Тоді, бачте,
тако вже вступили пречувалися; набув такий ними і роспугали
такі чутки, бо їм цього тільки і треба було. Оже людою знад
не огадалися брати (У Півняній, — велике село Кочубеївське
Полт. пов.), так примусили людою кріпко: напали мостали,
обчили цілом, і як хто не подивля з торбинки та шматком
хліба перед тим ринком вночі, почуваю бід, в іла та чужа
крив, — то вже понересили. Де в яких місцях тільки писла
доплати літ людою послухали добрих порадників, хто вони доб-
рих, хто так добрих людою, та обирали пидди, як от в Явни-
шівці (Полт. пов.), (Лужанці (Зиньків. пов.). А те так і посто-
валися. І тепер бачте, що зна, од мача жого і ждати тієї ший і
чи ждати їй, чи ші, господа жого милосердінні знав.

Чого сиче не одібрали з крестіян усталими крестіянсь-
ми по „Положенню 19 Феврала“, то одібрали розмиселами в
диробичі та розверстаннями в правобичі України та видлом
громадських земель в Чорноморичній. Мп яко привели чимало
тому прикірів в II тома „Громади“, — привели ще далі там,
де будемо говорити про бунти громадські в поводу такого забі-
риння в солях землі.

Возможному, або маломожному крестіянську не можна
а ли прожити, а в податків виплатити без того, шоб не їти
до пана та купці в одробітку, на заробітки та в мача, куди
приїмуть. В цьому вості наймі, після обов'язувальних хлі-
боробів, явно видно, як виплається новіша кавитя, грошова,
(купцяцько-абрикатська) в старішчю, позомально-панськю. А
як вона володло обходиться нашому народові та якій достойні
пошани характор вона має, — про те видно з дальших дописів.

З Миргородичини пишуть нам про одробітку в паші:

„Після волі шість носімерств, котрі були крестіянськими поміщи-
ка Черинш, не скотили брати і усадьб, а на тім же мачу.“
Тепер вони живуть у поміщика в сусідах. Кожна така сім'я
повинна дати робочого, як і ііхні загади паші, шоб так во були,
робати в своєму хазяйстві.

Окрім того весноу, як починаються нові роботи, то кожні
сім'я повинна дати робітників, котрі мусять паші місцях
робити в полі на панській землі. І поє це за те тільки, що вони
живуть в хатах, котрі збудовані ними ж самими тільки не на
оноч, а на панській землі. Ці оусіди мкють заробіток в свого ж
поміщика на четвертого сикла збирають йому внос хліб з
поля. Ніякого вигону дла оку в цих нільках — крестіян не
ма; скот свій пасуть вони на панській томої, за що з ііх
„виплається“, з однієї штуки робочого скоту 2 карбованці і
4 дні одробітку, і 50 копійок і два дні одробітку на дрібноту:
теля, яшчу, свиню. До чого низькі дини на впаку роботу,
можна бачити з того, що за 9 днів мачати маються карбованець
і мрив наш. Якій вигляд мають на оже тепершнє життя
крестіян Полтавської губернії?

Всі в один голос кажут, що тепершнє життя гірше ко-
лишнього; тим тільки і краще, що тепер не буть. За те ко-
лось кох і били, так істи було нічо, в тепер шоб і істи нічого.
Чим далше живемо, тим гірше жати людою. Кожна, літ 15 тому,
як тільки мачали воля, заробляли жінці на кочубеївськ

*) Не охотіли, — чи, може, як написали в чергові, не мали і права на
землю і хату по „Полож. 19 Феврала“?

собі до дому та ї їдуть, поки їх пошукать. Не довго ждали, бо їх скоро знамали до мирового судді по повомці, де їх економіка виняла, що вона повтікала з роботи і не хотять робити. Мирові, не думали багато, пресудно віддати з них по 48 карбованців, та ще по 3 карбованці на судові адвєрки. От так по 48 карбованців виробили на своєї шкури Скоро. а нас поставо жидовське царство: всі великі жидишки переїдуть в їх руки. Пан Горелци купив івниша грава Худоліца; от скоро і друге велике жидишка Муралюта поїдає в руки Зарокоміца. Тепер він наїмає в його 15,000 десятина по 1 кар. 76 коп. за десятину, а сам наїмає од 6 до 15 карб. за десятину, одирає, значить, чистого доходу 60,000. Коло його влуться всі жиди менші, а ці вже виставляють в тіло мужицко і соуть в його отатину кроп. Не білим поживають бідні люди і од своїх панів. Пан Черниш сеї год так розпорядився: брав в нього люди по 10 десятинам землі з 3-го і 4-го сиво на всяку пашпу. От він, як скінчився живна, то писемну всю набрав собі і каже: „на лишчо мужицкої пишениці, він привичка і черв'як їсти“, а всім писемці дав жито, котре жучка попишала, восталася їдла тільки солома. (Мужицкої жині, хоч і камишпа знає, чом би йому не допомогти солома, аджеж овог рота, а мужик ще куже скотай). Одні двадцять, що робив в його, розказує, що він в жинцю відом погучали в його 45 карб. у рік, а хліб давав гірш, ніж земля: просто в току наберуть невіданого, змелуть, таї лають людям їсти. „Бідували ми так сиве цілї рік; а кінці годя, в ту ніч, як моє черга буда обіжжати поле, украдена була попиш сива; після того вистру сива сиво в мужика; він просиди три тижні в острої, сіло вернув, а в мене таки пан мавернув 21 карбос. Залаяло жа тільки гірко, таї пішов в жинцю шукати лутцю роботи; радик мені жаліть до мирового, та до там в них тяматись голодому чоловікові. Мирові за свого ж руку тьагне“.

Скажуть—чому же мужики не жаліуться в суд? Так суд же завжди — оборони багатшого, а в палих палих жидових судах не робитьсьа жасім правдо і шектєро.

От у нас мирові Кочевський укочався з почотним мировим—Сурином рішити своєї діла так, нічо як Кочевський маїє діло в мужицким, то ріши діло Сурина на корість Кочевського, а як Сурику треба вести діло з мужицким, то Кочевський ріши на корість Сурина. От тут і добіжшася правді Поткинсь у візд, так там тім пана засидіють. Це похово на то, як би вояка посадили судити овец, так пани судять мужиків. Кочевський так унів стояти за палиську правду, що його навіть талачили в окружній суд членом, бо дуже надоклиж чоловік“.

А ось знав донос в Мироводському повіту про те, як суд боротина робитників од пана:

„Діло розбирається у мирового судді. Жаліються ліберальні пан Залемський (він же і мирові суддіа другого участка). Обвиняються три діччини, що звали завадок і не являлись на роботу, на табачну пашпату. Діччата скінчиво розказують, що їм не додала торік по три карбованці, що вони вже і чоботи потоптували, колачки за тими грішми, своїм потом заробляючи. Свідітахі кажуть так сама. Одна діччата обертнулася до пана. „ви ж сами казали, що як приїдеш на це літо робити, то і ті гроші віддасте“.

Мирові суддіа присуджа вискати з них по п'ять карбованців штрафу за прострочені дні і вернути три карбованці завадки“.

Значить, приїдуться бідним діччатам пів літа за дурно робити, а Залемський зможе полати своєї жині, котра, кажуть, трамжире гроші за кордоном, ті 24 карбованці, котрі він тадурно віддав в бідних діччат“.

Таким то святики робом нароста ще нова свята важкість в палиських та арендаторських руках і в вижачій рік, — а коли бог ще поможє, та поможє невпрожаї, а за ним голод, — то зрост святотї важкості нічо ліпше піде, ніж не так, де саме невпрожаї случився, то в другім місті, куда він вижчє більше дешевих рун на заробітки. Тільки ж і там, де невпрожаї стає, панам він не зявше такї невпрожаї, як мужикам, а кінці так і зовсім таки вижчє, — бо в пали не таки збереться чималенько хліба, котрі, як продасться по деякій ціні, то що лише шіж за врожайні рік гроші вкручуться! По крайній мірі нам не раз адважкоє отримати пали, котрі просили в бога невпрожаї, в найбільш після врожайного року

Ось картина голоду в Полтавщині в 1876 р. після невпрожаї:

„Дуже гиро сеї рік жилосья бідному простому людом на Уїччани: сіла зовсім не зродило; хліба мало було; грошки і проса так і восталось на полі, куди і посліднє писимна ватрускли; жито молотити приїшлося попиш в жолудках...“

Подерд усього! Голод скрізь страшенний! Скотина, — худі не тільки — стоїть худоба, голодом поведеш продати, — ніхто і дурно не бере. Жиди купували на шкуру, в кінцє було по шкуру за фунт. У Полтаві, кажуть, один чоловік жив на базар коняку: водив, водив, — ніхто не хоче купувати, так він її і викидав шевцєві за чоботи, що і сесигримівника додач дав; радї, що здижався від обути.

У Миргороді на з'їзнього Микола багачко подивлює коней, так ніхто на них і дивитись не хоче. Та і що то за коні! Худі, самі кістки, ребра аж світаються! Як то його дивитись хазяїном, в котрого так перевелась остатня худоба. Бачив же той, як мужики вели жалючі товар із Печером. Цирляв дививсь вони за сімдесять верстот туди і відтіля по карбованцю від кожної хури. Думалось, — бачте, — бідним людям: «маче! — тако хоч на корми що небуль заробимо». Ні, не можна: не видержали бідні коні! на десятьот верстоті — чи що — вмерли в іржавуку (це було в осесу, коли була дуже велика гравука) і описе всі пристали; дежак тут і востались, — довелося тільки шкуру продавати.

Не краде мід скотину і люди їли: приїхавсь тут і худ в покупиовати, і усячки. В одіу хатині, дуже нбоді, бідна мати, як рибя об кругу бретьсья малос дитей купа голодна кричить, плаче, просить їсти... Що ж вона, бідна мати, зробила? Тиснула їм у руки по цибуді, бо в хаті не було на грихтину хліба. Одна дуже сердобольна пані розказувала, як їй суод приїшов до господи худі, бідниці, ледве на ногах, дерається. «Я йому і кажу: Лухиме! Ти, мабуть, хворий, що таку бідниці; нішов би ти до лікарня, він тобі лікарства дасть». — «Та я, барини, приїшов до вищої малости, щоб повичіла шару житнього борошна, бо вже третій день, як я і діти кої нічого не їде», одказав Лухим мін, і сповив в нього на очах затремтля. А далі ще — дивавсь — він що бачив побідів, потім затрусив і утав на д... Тут же дуже змалкалась, бризнула на нього водою, дала понюхати спирту, і він трохи оживився. Висекла же йому кусь бубли. Він дуже до нього жадно кинувся і зразу з'їв. Висекла же йому ще пубулки, та і кажу: Оце на, ваковий та і дитини дома, нічот ніхто не бачив. — «Хліба же з'їв, нічот дитини сам, коли дити сидять голодні!»

Де яких хліба не стало і до Рідна. А в ласту сливо по-лоппива люди стили брати хліб з магазев, то на харч, то на сибу.

Настала неса. Тепло — либонь троха перемувало народ: скотину випустили пастись; люди пішли в поле: все приїхавсь коншти, садити, сїяти; але і тут бідні до його грошеї узяти? Плати платити треба, хліба купити вівачю і продати нічого. Скотина, яка і востались, воним не в ціні. Хліб дорогіт нека-ванко: за пуд борошна житнього жалючі треба заплатити копійок 60, тоді як в осесі сам же йому продав по 25 копійок.

Дуже багато народу пішло сеї рік на заробітки. Зайдеи було в нолість, то — дивавсь, — сидіть чоловіки три або чотирі — все написують, аж піт з них льється, тих що їдуть на

заробітки. Із одної нолості (до трьох тисяч душ жителів) поїхали таким робом білетів на заробітки душ вісімсот; а скільки ж ще тут дома в своїх панів поважалося на мавтації до табаку!

Як добре живеться на заробітках хліборобам, тосарям і т. н. в степах, куди вони їдуть з середньої України, це доводі показано в II т. «Громада». Ось що допис в *Полтавщини* про долю крестьян заробітчан:

Товарищ наш наш в *Миргородщини*:

«Дуже важко живеться бідному людові дома в себе, а ще гірше жити тьх, котрі ходили 1876 року на заробітки. Цілики остинки сливе, цілики сокии ішим було лудо на заробітки. Одначе шче не багато і часу минуло, як пішла, а вже багато заробітчан кида поверталось біді, хворі, жмурі і голодні, не виажовили ніякої роботи, суині ледве-ледве шкутильгають до дому. Народу скрізь нобилос, кажутть, сила, а роботи не на ніякої. Поробив там який день або два, запрацїуєш копійок тридцять, та і сидиш янов — сподівачесья, щоб хто небуль піяне. Де що було в дому — все попрокляв. Йшли і носу, і сорочку проминая на хліб... і тепер повертаються до дому. Оч вони ледве дивають по доросі, гальмте! Біді, тижнів по скільки і сорочок не переміняли; нука так і сидеться... Тої шкандиба в одніи тількии работі, друга шого ошучеїу обра-зана, нишиї іде з головою, оберненою гапчиркою, — панки не маїе (тоходив, деє випивав за паланицу). Де яких привезли воним хворим; — тепер лежать у гаряці. В Березову Луку одну дичину привезли воним мертво, бідна не дотыгла і до дому. «У мене аде вже чотирі тижні, каже один салман, р-вачка, і ноги полухи, і голова кружиться; — на силу доїз до дому. От тобі і заробили на свою шіву!»

Ось картина життя робітників на солоних озерах під Одесоу, де яким то чудом частині робітників, котрах здебав лаш товарищ, шче живеться не так то гірко, — але на те тут же другі частині живеться трохи не як собакам.

Робочі на одеських солоних озерах бувають строкові і ноленні. Строкові робочі наймуться завжди з 1 марта по 15 воїабря, на сив, значиття, з половинною мисадіа. В 1876 годі на озерах було строкових робочих сімдесять чоловік, із котрих одна артіль харькинців з п'ятнадцяти чоловік, а друга артіль черниговців з тисячидесяти п'яти чоловік. Перша артіль брала по 70—80 карбованців на чоловіка, друга артіль по 90 карб. Обидві артілі були на хазяїнських харчах, шчо обходилось конторі овер (акціо-

жорному обществу) по 30 коп. в сутки на чоловіка. Харчуван- робочих одні служашчі при конторі і обо вони давали пачоти хав-варням. Харчувались робочі так: на сніданок давалось по ку-сочку стиглого сала і по півтора буття пива. На обід і вечерю борщі в капусті, буряки і каша по 1 ф. на чоловіка, каша гречана, або просяна з салом; до стиглих давали житній хліб і чарка горілки, а цигарам робочих і по дві чарки. На пиття хлібної каші.

Ке знаву, чи цьому правда, а говорять, що страва готувалась так чудово, що директор і смотритель брали її і собі на обід. Робота починалась в восході, а кінчалась з заходом сонця. Тим робочим, котрі хотіли робити і вночі, давали додатку по 10 коп. і чарку горілки на сніданок.

Давали сім мисаць, а там їм це робота трудна, то робочим добавляли по 10 к. в сутки. Жили робочі в кам-даному баракаві, в котрому для стиглого були зроблені парі, і на них ставили на віч озона і рожева. Бараків такої здоро-вої, що на думку приходялось місця по півтора квадрат. сажня і по 2 куб. саж. воуху. На хазяїнській конг тодім робочі і у базі, котра тут же і була поставлена; для бачі робота кінчалась в субботу зарані, в 4 год. після полудня. За один раз бачалась їм половина робочих, а за другим заходом друга.

При оверях же бачились, в котрі лічались робочі дивені, на хазяїнській конг. В бачили 10—12 кроваті, але можна поста-вити і 30. Лущається, що бачі часом і по 60 чоловік. Самі ча-стичі болісті: гарчача, востратна лихорадка, домота (ревматизм), жазні і грудні болісті. Харч, сорочка, одяга для слабих дається дивені в конторі. Фельдшер частенько краде бачилинці чай, сахар і други ласощі. При бачилинці окрім фельдшера же доктор Бертенсон, котрій привізати з города по 1—2 рази в неділю.

Доктор получа, кажуць, 1500 карб., а фельдшер 50 карб. в місяць; бачилинці получають по 15 карб. в місяць. (Між слабими лущаються переїхали жометками; там за один місяць в цьому годі переїхало 4 чоловік).

Всі отрокові робочі рідко коли беруть до отроку сніданок небудь грошей, через це при розчеті получають коп. і не всю то більшу часть отрокової плати. Мабуть в поминили робочих отрокових при розчеті получають на широті в роботі по 3—5 карбованців наградених.

Так то живуться робочим отроковим, як їх німа і одержати сама контора.

Виночка і донка одні мідяються мною артильщикам по 20—25 карбованців за погоню сажня. Один артильщик може виконати 10—12 сажня. Артильщик сам від себе наймає ро-

бочих і сам з ними розчитується. По контракту артильщик му-сити постаратися доробити баракаві, котрі після работ доста-ються конторі овер. Взявши в розчет те, що артильщик чинило такі гроші тратити на баракаві, харч, посуд, кухонну приладу і друго, — він через це вигадує, як би подешевше наняти робочих і як би обдурити робочих, щоб самому не зостався в убитку. А вони і справді часом не получають користі і утискають без місти, бо вони більш не можуть заробити, як 1—2 карб. на сажня.

Як лущають сім, то артильщик може заробити карбованців з 30—40, але вони рідко коли можуть стільки заробити, через те, що контора по контракту має право перегонити їх з їхнього місця на друге. В дній, наприклад, місці артильщик почне лущати сім, понаймає робочих, а тут контора може йому, що в цьому місці або не годилося, або не можна лущати сім і по-наймає йому друге місце. Артильщик переходить на друге місце, а перші втрати пропадуть, бо він получає плату за погоню сажня, складеної в бугор. Та ще і самі контракти пишуться так, що більше б'ють на вбиток, ніж на користь артильщикам. Лущається теж, що безграмотним артильщикам пишуть в контракті зовсім не те, що говорять при словесній угоді. Такі порядки, при отдачі виночки і донки одні артильщикам роблять те, що артильщикам дуже тиснуть та обманюють робочих, ховають в бідній бачити адерти ту користь, котрої вони не можуть лущати через конторські порядки. Артильщик наймають заміне подених робочих. Поденні робочі получають по 80 коп.—1 р. в день, жинки беруть по 35—50 копійок, вони при виночці проминають сім і поминають бугри воуху. Робочі поденні бачають більше всього в бачити, котра бродить по Одесі і почує то коло Дзюка (бульвар), то по одеских мостах та трушчо-бах. Чим більше цього народу, тим артильщикам гірше понижа-ють поденну плату. Як же лущається, що робочих мало, то артильщики переминають ідею у другого робочих і пишуть їм як мого.

Лущається, що робочі німа свою плату і утима до другого артильщика. Артильщик харчує своїх робочих в дог, а дог же дає їм і горілку, щоб тільки одержати їх у себе. Як робочі мають більш дог, ніж виробок, то він ітимає до другого артильщика, хоч би за меншу плату. Як же другому артильщику робочих не треба, то він договарюється з другим артильщиком, котрому робочі винні гроші, і приминає робочих до себе, зважаючи на який небудь спосібом і мірадо ці гроші в робочого. Як почне їти дог, то тоді артильщикам луща-робити зу иніаються, в робочі сичать холоди і талоді, — от за-

рив артілішчанин і договори́ють ї́х за тижде́нь або́ ймо́, і да́ють та́ку пла́ту, я́ку ско́чуть; луча́ється, що́ артілішчани́ при та́ких слу́чаях по́нижа́ють пла́ту на 6—20 к. Не́ обхо́дяться тут бе́з го́лову, ла́пки,—але́ го́лов не́ свій брeт!

Ко́нтора́ і са́ма на́ймає́ для́ лавки́ о́дні по́деви́них робі́тчих по́ тій са́мій ці́ні, як і артілішчани́, і ро́считу́є ї́х по́ суббо́тах. За́ для́ того́, що́б по́ поді́лам робі́тні не́ про́падали́ во́сого, шчо́ за́робили́, та́ поті́м не́ сиді́ли́ голо́дні, ко́нтора́ вида́є по́ 6 марок, ко́жого по́ 30 к.; на ці́ марки́ робі́тня обі́дає́ в о́середні́х маркста́нів, а маркста́ни́ доста́вля́ють ма́рки в ко́нтору, де́ ї́м і да́ють гро́ш. Ха́рч у маркста́нів по́стали́, не́ свіжа́: бо́рщи з м'ясо́м по́ 8 к. порці́я, каша́ з сало́м по́ 7 к., чарка́ горі́лки по́ 6 к. Хлі́б ко́нторо́у доро́жче го́родсько́ ці́ні. Маркста́ни́ купу́ють те́ж ста́ру оде́жу, чо́боти і про́дають по́ вое́ робі́тчим втро́є, або́ вчетве́ро доро́жче, ніж са́мі пра́тили. Ли́шо сло́во, по́деви́ні робі́тні на о́льванськ о́серах—де́ са́мої не́счастли́ві́я наро́д в сві́ті; у ва́шого ні́ роду, ні́ пласу́, ні́ ви́да чо́лові́чого. Стра́шенна́ бі́дність на́дла на́ всьому́: на оде́жу, ті́лі, ли́ці, сві́жому чо́лові́кові́ стра́шно ста́ло́нитися́ і г'я́ляку́ть, а не́ то́ щоб по́жити́ з ти́мши́ по́деви́нни робі́тники́.

Всі́х робі́тчик на́ о́льванськ о́льванськ о́серах бу́ва. ва́жоу чо́лові́ка в 80, лі́ток з 300, в о́серед, як бу́ва ви́ловочна́ со́ла, 600—700 чо́лові́ка.

Та́к то жи́вуть в О́десі́ ті́, ко́трі ви́робля́ють на́м всі́ ймо́у з на́йва́жжшчих рі́чей для́ на́шої́ стра́ни".

Отта́ким то́ спосо́бом як о́беруть па́нк та́ купці́ гро́шей з хлі́ба, та́баку та́ в со́лі, шчо́ для́ них по́жи́ють та́ по́сента́га́ють робі́тників се́ред со́бного́ жи́ття, — то́ свята́ на́дво́дність ро́сте шчо́ далі́ на́клада́ються за́води, о́середки́, купу́ються ма́шини́ і для́ са́мої пра́ці на́ цю́лі. Тут ні́ко́ де́ исто́яті́ бі́дному́ ну́жкові́, котро́ї на́је́ мильні́ поля́ та́ па́ру во́їя́ та́ ру́ки, або́ ви́ноді́ і ні́чого́, окрі́м ру́к? Про́дама́й і оста́тній фо́млю́, та́ длі́ в робі́тнику́ на́ заводі́! А як там і́ тинор жи́вуть робі́тники́, коли́ шчо́ не́ во́сє́к обсто́емале́но́ крeст'ян в Ро́ссі́ї, що́ ви́дно́ і в до́писі́ з Бра́цлавщи́ни про́ робі́тників на́ са́харни́ках.

„В оста́тні ро́ки на́ Укра́їні́ ро́звива́лось ба́гато са́харени́. Па́пан дуже́ подоби́ється на́панк ко́ристи́, шчо́ да́че здо́бутоса́ са́хару́. Як ті́льки са́харни́ка ро́бити́ 5 або́ 6 міся́ців на́ рік, то́ нона́ може́ да́ти ко́ристи́ 100 марко́ваниц на́ 100. Ду́де, шчо́ ма́ють ба́гато гро́шей, або́ (як ми́ бу́дем ї́х жи́ти) — ду́нати́, аж на́ небо́ лі́зуть, шчо́б о́скі́сти́ то́вари́ство́ на́ акці́ях та́ купити́ землі́, ко́тру́ поті́м ви́стало́нма́ють в ва́кі́м ве́бу́д банку́, по́ни́жа́ють, скі́льки́ там́ тре́ба, гро́шей і́ бу́ду́ють са́харну́.

З ко́жним ро́ком з'явля́ється́ вое́ бі́лий та́ бі́лий цукр са́харени́; по́сиді́тки, ма́ючи́ потре́бу в гро́шах, про́дають шчо́мо́ сво́єї́ землі́ та́ лі́су ду́кочам; про́сті́ лю́де про́да́ють сво́ю́ пра́цю, шчо́б бу́до́ чти́ ва́гати́ти́ подати́.

Я́ бу́ду ка́зати́ про́ ймо́у Сте́паново́му са́харну́, в Бра́цлавськíх по́ві́ті, Подо́льської́ губе́рні́ї. Ця́ са́харна́ нале́жить до́ то́вари́ства, ко́тре на́је́ 8000 де́сятин купче́ної́ землі́ і́ 4000 де́сятин лі́су. Окрі́м того́, як о́сва́но, в на́друко́ваному́ уста́ні, то́вари́ство́ му́онть на́ти 1,200.000 марк. гро́шей; але́ на́ спра́ді́ цих гро́шей́ не́ ма́ і́ вони́ лі́чуться́ ті́льки на́ па́пері́, а вое́ ді́ло́ ве́детися́ на́ гро́ші, панче́ні́ ва́ до́брі́ усоти́х в ко́лі́ських ба́нках.

З са́мого́ поча́тку О́ста́пово́му са́харни́ка́ по́на́ймала́ на́ службу́ еко́номі́я і́ при́кащикі́ в па́льської́ шкeлти́, а та́мошнього́ жи́да Мо́йшу́ Ду́бичко́го́ за́проси́ла́ до́ себе́ в па́дрядчи́ка, шчо́б на́йма́ла́ робі́тників. Цей́ жи́д, Мо́йшо́ Ду́бичко́й, до́ са́мого́ часу́ бу́ва чо́лові́к бі́дний; але́ на́йма́ючи́ на́ са́харну́ 800 або́ і́ бі́льш ро́бїтників на́ рік, запла́в со́бі́ в ки́шеню́ за́ міся́ць або́ і́ до́ня́ти ро́ків ти́сяч в 20 лю́дських гро́шей. А́ як то́ могло́ бу́ти, зра́в по́бачи́мо.

За́води́ з'явля́ються́ в па́дрядчи́ком і́ пла́те́ йому́ в міся́ць ва́ 30 робі́тних дні́в по́ 14 карб. 56 коп. за́ ко́жного́ робі́тника́, та́ 8 карб. 56 коп. за́ полу́робі́тника. Па́дрядчиќ ї́де в са́ла, пра́мо до́ во́лості́; по́бала́кавши́ на́ са́моті́ з ста́рши́ною́ та́ во́лостя́н пи́сарем, він, за́ підмо́го́у при́ уря́дникі́в, збі́рає́ до́ во́лості́ лю́де́й, ко́трі ба́жа́ють по́на́йматися́ робі́тниками́, та́ тут і́ ва́жча́є́ їх. За́писи́ за́ва́дкі́в, па́дрядчиќ да́є́ робі́тникам заробі́ток ви́перед за́ чоти́ри міся́ці́, шчо́ скі́льки́ з'явля́ється́ на́ міся́ць; але́ не́ до́води́ться́ робі́тнику́ ца́вті́ і́ підве́ржати́ в сво́ї́х ру́ках ти́х гро́шей, на́ котрі́ він про́да́всья́ жи́дові́, бо́ ї́м тут же́ ви́дба́рють ста́ршина́ з пи́сарем за́ вся́кі́ подати́ та́ по́сиді́тки, на́ ру́ки ж робі́тчим во́рта́ють оста́тні́ ко́нцки́, з котро́ими́ і́ лі́зуть во́ни́ на́ роботу́ в са́харни́. Во́с ста́ршини́ та́ пи́саря́ па́дрядчи́ку́ не́ можна́ на́впа́сати́ лю́де́й за́ та́ку де́шву́ ду́шу, він на́перо́д з'явля́ється́ з ними́, та́ за́ те, шчо́ во́ни́ по́мага́ють йому́ ва́ржати́ де́шво́м робі́тних, да́є́ ї́м на́ ко́жну́ про́льну́ ймо́у ду́шу по́ 1 карб., цю́ю́ ка́рбованицю́́ йому́ ва́ка́ чо́го́ жа́лкувати́, бо́ за́ підмо́го́у во́лосня́к уря́дникі́в він на́йма́є́ робі́тника́ в міся́ць (на́ 30 робі́тних дні́в) по́ 6 карб. — 6 карб. 50 коп., а́ полу́робі́тника́ — за́ 3 карб. 50 коп. Зро́бі́мо́ ра́хунок на́ одні́ міся́ць, та́ і́ по́бачи́мо, шчо́ жи́д по́кла́де со́бі́ в ки́шеню́.

За́ 1-го́ робі́тника́ і́ 1-го́ полу́робі́тника́ йому́ за́вод пла́тити́ 23 карб. 12 коп.; він же́ дві́ ду́ші́ на́йма́є́ ма́йбі́льш як за́ 9 карб.,

нахві харчі коштують 6 карб., та інші витрати—волоссям, прикрасам та іншим чепухам—підіймає як 72 коп., себ-то жид стратить на місяць 15 карб. 72 коп., або і того менше; от і востається жидові 7 карб. 40 коп. кожного місяця; а за всіх шість місяців він має собі з робітника та полуробітника не менш, як 44 карб. 40 коп. чистого прибутку.

Але йому цього мало, і підраядчик, де тільки може, веровати яривши з робітника хоч копійку, завладує робітника на один день, він вишуктує в нього, востаниться на кілька часу дома жалити чоботи, або нашкодити норману ситнику, він одягнє за цілу день під заробіток, так само шахрує і біля харчів: на кожного чоловіка по унці випадає $\frac{1}{4}$ фунта мипака в день; але жид хоч і дає, та тільки по стільку, щоб хіба до ямному тільки приладе малочесний шматочок, остальні ж їдять одну ту бурду, де вариться мипак. Про другі харчі можна теж саме сказати. Але це ще не все. Море жид робітника голодом, та мпак у ньому роботи, щоб і трохи по однихах, а як приїде дядо де жидовоту, то він його ще і обшахрує, він заплакати робітнику не за ті дні, що чоловік робив і за які по своєму рахунку сподівався одержати гроші, а тільки за те, що записав в нього, підраядчика. А йому мпак не має на світі ні одного жиди підраядчика, котрий би лаваним робітнику хоч один день, заплативши йому, ні один і не згадає, що може робітник помилуватися, що може він білим заробити, а ніяк таке, а кожну пів на пів хіст, щоб жарити робітника, щоб він проробив менше, ніж каже Пискуха, пошукуює чоловіка, та і ругає мипак; а инші і сироти подумав, що жид каже правду, бо він тихмениць, в його все записано, а того і не зна, бідаха, що він 3-4 дні робив даремно. Важко дивитися на робітників, котрі пошав у жидовські лави: ніщо держить його жид в своїх пазурах і псе з його останнього кривовиду: б'ється бідоша, не перестає робити, десь жидовські харчі та вакса робота доведе його до кінця, або зробить з його нікчемного чоловіка — хворого та слабого.

Оттак гірко довго випадає кожному робітнику, котрий потрапляється до жиди в пазури; знає кожний поперед, але долає — поволює жид. Ситяється вони такого чоловіка, того він на тихих умовах іде робити на сахарну і заміше пошукати: „в голоду“. Жидові податків нічого заплатити, у другого була де яка ситина, — продав на недоїмки, а самого востанки без хазяїства: треба новий обзаводитися; инші жидо до-яку частину венд, а в другий їжі не має, — він і хаде по заробітках; а заробіток тепер який? робити, робити, ні рух, ні шіт не чуєш, думавши, хоч би що заробити, а жид тебе општракує та обшита, —

от і востається з чим приїшов. Так однакже трохи на кожній робітник, а то навіть і всі.

Загальнимо тепер в жалість робітників.

Всі вони живуть в казарні. В цій казарні є дві половини: в одній живуть тільки робітники, а в другій — ште зроблені і кухлі. В кожній половині біля стіні і посередній зроблені ліжка з дощок, де сплять робітники. Тут так тісно, що проміж ліжками хіба два чоловіки розмістяться. Довшия землі, а шибити скрізь напикли ямками, так що хогю можна ходи поламати. Ситяється мпак ніколи не випадає, а востанється під ліжком, бо там лежать цілі купи гною; хоч і кажуць, що як якась „вонючка“, але вони в казарні ніколи не пропадає. Сплять робітник на своїй ситині, котру відстила, як ляга спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками і дітьми, котрих же душ 80.

Треба додати, що на інших заводах Каїрських губ. є особи половини, де живуть тільки баби та дітвато, нарізно від чоловіків; це найбільш буває на тих заводах, де робітників шия і одержи не підраядчик, а сам завод, через свою контору. Але на стефановській сахарні цього не має: всі робітники живуть разом, себ-то і баби та молоді дітвато.

Кожний завод повинен мати свою больницу з аптекою, фелдшара і лікарів, щоб хворому можна було хоч трохи допомогти, а як завод не хоче мати свого лікаря, то мусить просити поштового, щоб раз-у-раз наїздив. Лікар повинен не тільки давати залому хворим, але разом з полицією мусить приїжджати до санітарного і гвардійського стану робітників, себ-то, — щоб в казармах було чисто, сухо і тепло, щоб харчі були смачні і здорові, і так инше; але завжди всього цього заводський лікар одбравля карбованцями 1500, а як його не має, то поштової теж карб. 300—400, — по умові з хазяїном; перш за те, щоб мусить бути на заводі „свій“ (бо „свій“ буде мовчати), а другий, — щоб приїжджав, не догхлявшись до того йому треба. а де в кия побавкати та викрути пугарку. Так саме і становий буде мовчати, бо і його на вбувають: перетрада і на його дощу карбованців 800.

Правдіві та микотіві судді теж не звертають своєї уваги на бідного робітника, хоч і востанється вони милостинням, та тільки микотів і жиди не дає робітників, а дає тих, хто їх теж не востаняє своїми милостинями. — „Да нам милостини“, кавав непі один робітник, „може скрізь і всі підкуплені; подиви жалобу хоч би до мирового, і маєш наїду, що тебе не осудять; аж гляди, рішди та не на твою комити: нікого тільки важко та і руки опустити“.

Та і справді, чого кинного можна сподіватися робітникам хоч від такого судді, як тутешній *Басеєв* (живе він в м. Воропозі). Кілько раз ми потыкали прості лядо економів та інших урядників на те, щоб вони дають їм туканки, а то і несе одупляти, але ні разу жалоба не рішалася на користь їх, а тільки в економів брались карб. по 40 на жакіє праїуть, хоч гроші і віддавались на руки самому судді. Але як тільки з „начальства“ хто побудь почне поспіяти робітників за те, щоб не зног їм бува відробити забрали гроші, то вже суддівсь швидко приймається за діло і ріша його на користь начальства, та і видає їм зараз ісповнятельні листи; маючи ці листи, начальство капає на адеві з робітників своєї, навіть хоч з мертвого.

Випада тут сказати, що робітникам доводиться купувати кушави свого начальства тоді, як почнеться робота в полі, як садять буряки то шчо, тоді начальство гуляє по своєму. Начальство, як каже, не шчо поперед, пабили із польськой швакці; їм важко на душі, як вони не побіють кого, або хоч у волю не мадаються та на казнушчутися над ким. Тільки і пемалхатні те ж добрі всім тутешнім робітникам звісні два брати Іван і Грицько Дмитраї; — служать вони у гр. Бобринського в м. Свіді, Київск. губ. Ці два чоловіки самі з простого народу і шчо не чини крепітва прославлялись своєю лютетку. Їх робітники звуть не швакці, як казали.

Подявлялось тепер на робітників в той час, як на заводі кинять робота. Завод не перестає їти місяць 6—8, від початку жовтня, доки можна йому їти (поки не мід, спіє); роблять на йому в день і в пої в дві зміни; з півдня до півночі становиться на роботу одна мала колонія 250, з півночі до другого півдня — друга зміна тех чоловік 250; можна зміна лічється в 12 годин, і робітнику тільки тоді можна одібрати свій місячний заробіток, як він простоять 30 таких змін. Кожний робітник має свою роботу: один надринається в пресоному відділі, другий в одній демакації, третій — в пробільному, четвертий — в паточному. Кожному робітнику дають одну яку небудь роботу; а наїу їм і вистає вже до самого кішця; покинути ж їм та виматись за другу не всякому доводиться. Вся робота направляється личником парової машини, від чого кожному робітнику треба раз-у-раз робити, бо машина не має відпочинку. Така робота дуже важка, а найбільше лядує малосильні і малолітні. До цього треба додати шчо і те, шчо в одній одділі дуже холодно, а в другій дуже душно; от наприклад в пресоному: там всього 2° тепла; дуже холодно, та шчо і сиро, бо домінує раз-у-раз повзають холодною водою, шчо не виділяється кислота з бурячного соку; в такім-то місці лядуєм приходиться ро-

бити, та шчо і виши, котрі маю одну тільки пару чобіт, стодає їх, шчо не пропали, і робе зовсім боси. За те в другій одділі дуже тепло: наприклад в паточному +40°, а в пробільному до +37° і раз у раз повно пару, в квасильному +37° і повно кислоти від брожения, при закладі, вугля. Воно вже і раї робити в таких теплі, але на ділі виходє пакли: самі лядові робітники, проробивши тут одну зміну, робяться білориз, худі, шчока і оці мадають і різко йому доводитися потрапити хоч трохи, а наїчастіш їм так і коротає остатню свою жизнь.

Не можна промовчати, шчо лийш робітники видержували довго жаторжну жизнь на сахарі і на довгій час роботи добре зрозуміли те діло, котре їм поручали. Їа самі знаю де-кілямо чоловік, котрі розіа за десять роботи на сахарі так зрозуміли діло по варі соку на демакації і в апаратах сахарного спрону, шчо їм не треба було поміч вчених техніків. Але все ж таки не доводилось їм бачити кучшого життя на заводі: їм так само, як і другим, штрауєвало всяке начальство за самі малі лиянки: не покоряться робітники якому небудь „малешкому начальству“, не доглядає чого в своїй роботі, їго зарав штрауєють; а то виши візьме гинку трымаю оторпуть своїй голі пош, йому кажуть, шчо він нехач її і відвертають з нього часом половину місячного заробітку, а то навіть і до мирового потахнуту.

Ось друга допись про життя робітників коло машин в *Землеродичині* (Київск. губ.)

„Не багато је на світі таких країв, де б дія хліборобства було б вже повсюду такою багачою різних машин, як у тії частині південної України, в котрій оце я сам пишу. Хіба тільки шчо в Англії, в північній Америці та в Венгрії је їм шчо більше, ніж в південній половині Київської і північній половині Харківської губерній. Особливо в шчо багато парових колотязок. Трехи не в можнім оці је парова машина, хоч в паші, хоч в жиді срезатора. Як вїдеш часом в осени на мотигу в полі, то який раз побачиш їх не менш як п'ять штук за-разом, шчо курьає на отезу. В інших воляних господарствах, наприклад в наших поміт в Ціколі, в Іллічівці, је їх і по три і по чотири. Знає діло, шчо в тих землях, де знаку знаходилось багато машин, наприклад в Англії та і в Москві, и чина, чина робітникам через цю машину значно зменшувється, бо машина в лийш двадцятьма чоловіками спадить стільки роботи, скільки наперед того у сто робітників: наприклад ця зробила б. Через те остати шисидесять чоловік мусьа шукати иншої роботи, мусьа наїкатиш динеша, а часом і зовсім зостаються без усякого заробітку. Залиш те прості лядо з-

західній Європі і на Московщині в початку думали понамайдити машини, а як де, то і досі понамайдять. У нас то вже рік трохи кивають. Рідко де люди жаліються, щоб машини в їх одбивали роботу. У степових краях південної України землі є доволі, а людей не багато, і через те вони не бачуть парових молотилок і інших машин для хліборобства, то дуже багачкою ґрунту раз у раз встановлюєся не ораючи. Як почали наводити а за кардопу ті машини (починаючи від 1865—1880 року), то люди стали засівати хлібом і два або і в три рази більше поля, ніж наперед того. Усема знає, що у нашій стороні люди завжди дуже поспішаються з усямою роботою в хліборобстві. Кожен нам бажає, щоб у його було і аворано, і засіяно вперед, ніж у сусіда. Кожен пильнує убрати своє сін хліб, як він пристигне, за якої тиждець, а особливо усема гониться за тим, щоб, як можна, швидше виволотити свою пшеницю і відправити її до Одеси або до Миколаєва. Наше зерно тільки тоді добре купляють на границі, коли воно буває пристало до корабля дуже рано, ще в наступі і у вересні місяцях. Через те воно і має і рідко трапляється, щоб машини одбивали роботу в людей. Так само не можна сказати, щоб і ціна на людську працю стала менша від того часу, як у нас прибули машини. Тим часом одні з наших людей бувають од машини не мало диха. Першо на першо через машини та велике папське хазяйство, дрібне мужицьке хазяйство руйнується до решти. Ми вже сказали, що люди дуже поспішаються з усямою машинною роботою. Що ж з того виходить?

В нашій стороні люди називають людей до роботи мало кинити нічого зарплата, на весні або в осінні, у той час, як з людей податки збирають. Тоді вони сами дають людям гроші на одробіток на десятишки або до машини. От же ж як починається нашою робота, то люди мусять нічого дна виходить до неї, хоча б на їх власних землях вже зорно на землі виспалося. Через те воно завжди і буває, що в людей і аворано, і посіяно, і убрало, і виволотено пшенице, іак в даних. Пеня, що до для людей велике лихо.

Як буває, що з нас стоїть на десятишки 15 кп, то з мужика тільки 10. Пш в кожній кося пшениці має шість вірнок, або і цілу четверть зорна, а мужик який вірок 4, бо роща виспалась, або іпші поїли. Пш сін хліб продає рано і за дорожню ціну в Одесі або в Миколаєві, а мужик хліб що після Дмитра (26 октября) виває яку торбишку з місточко і віддає її на базарі жидам на пілля. А це все через ніщо діється? Через те, що в нас багато землі і хазяйства великі, а в людей ґрунту мало і хазяйства дрібні. От же ж чим

більш люди машини вкупляють, тим вони більш хліба вивають, тим їхні хазяйства стають обширніші. Чим довше, тим гірше люди гаються на виробіток, на пашових землях, та коло папських машин і тлі гризе руйнується їх власне хазяйство. Одначе ми не хотим поводити паску розмову, щоб розказувати вам про нього злини, яких мають машини на людське життя в південній Україні. Це реч дуже довга. Скажемо однією ніяк сів про одну частину цього діла. Кожен знає, що люди та жиди мають від машин велику користь. Усема добре розуміє, що та користь іде їм не від самої машини, а від людей, котрі коло неї працюють, бо відносно, що машини, хоч як хитро вона зроблена, усе ж таке саме, одне, без людей, ніколи нічого до ладу не доведе.

І ще до того і робота при машинах не легка і не безопасна. Машини не давно потрапили в нашу сторону; наші люди до їх ніщо не коче приносили і через те не рідко трапляється лихо робітникам від машини. Інші раз вони чоловіками пальці поодривають, другі раз усеу руку, не рідко буває, що і до смерті веде, або і ще гірше свідчить на них.

Таке лихо буває дуже часто, тільки про його нічого дуже мало знають. Наші ми сумніваємося, щоб була на Україні хоч одна парова молотилка, котра б своїми колесами та бубнами не потрошала людських кісток, або не пролила крові робітників. Ми знаємо не про один десяток таких випадків, знаємо, що до та яких машинах такі речі бувають по три і по чотири рази, а не знаємо ми ще і одної парової машини, котра б проробила три роки і не свідчала ні одної людини. Але цього ще мало. Ми не знаємо і одного випадку, щоб той пш, або жид, котрі буть хазяїном машини, заплатив хоч копійку робітникам за калітву. Найбільше бувають нещасних випадків в перші роки, як тільки поставили машини у нашу сторону, одначе ми не хочемо доказувати по даним даним, а розкажемо тільки про деякі випадки за останні роки.

В селі Критках Звенигородського повіту є орендатор жид Цимлі. У його є парова молотилка. На ті машини в вересні 1874 р. робити за подавальника шурбів з тогож таки села Іван Т. Турпалася жону ніщо лихо, що брався жидишину ухити його приву погу, чисто її. потрошки і трохи по одрав у шпичко-лоді. Цимліських три тижні нещасниця шурбов пролежав на хаті свого батька без всякої помічі. Усема нота знавше антоним ногим і стала чорна, пеще бутітальна. Мати його стравила остатні свої гроші 80 карбованців, щоб як небудь його вилічити, одначе нічого не поспішало. Їй дуже не хотілося віддати його в больницу, бо в нашій стороні прості люди

боїться больницы. Ладива жати до лікаря прохати, щоб той прийняв до жати відрізати сивий ногу. Однак лікаря не приймав. Нарешті Івана Т. також повезли у Звенигородську больницу і там вже відрізали йому ногу.

Певно, що це було зроблено трохи не через місяць після того, як машина його збила, і через те куски відрізати їй далеко важче, ніж можна було б вразу. Окрім цього одпустили його з больницы не загоявши добре рани, так що і через цілісильний рік після того рана ще гноїлася, хоча Іван Т. зроду свого чоловік доводився здорові. Тепер він трохи навчився шити чоботи і в того жав, однак і досі ходить на халатцях, бо не можна йому і дорежаний погн прилагодити. Жид Цікаліс не дав йому і одної копійки і нічого не скотів роботи йому на поміч окрім того, що кілька разів викладав його явтір за те, що вона не хотіла самі зарез встати сина в больницу.

В селі Сучку Звенигородського повіту орендують лисийскі отен жид Гинцбург. Має і він парову молотилку. В октябрі 1873 року отожав та машину на степу і молотила. Убак і нас знає, що до парової молотилки треба двоє чоловік машинистів: одного до паровика, другого до молотилки. От же ж жид не скотів парвати двоє людей, яких треба, а приставив до молотилки хлопця 16 років Корнція С., котрий до того часу пис тельця і ніколи не робив коло машини. Стоїав якось Корнція С. на драбині і дивився в гідирини. Драбина трохи похитнулася, і впав він грудками і паровою рукою між колеса машини. На шістьма машини швидко купили і зняли Корнція С. та вже в чисто побити грудками і головою. З ран у його кроє так і бігав, а права рука була вибита з плеча і трохи тече диття обидві кістки перебиті. Кінці їх поприбили м'ясо і ствердали кров'ю шкіру. Несчастині хлопець зараз утис бач пам'ята, а луде почав казати, що треба його одвести на село до матери, бо машина робила на степу мерців за три од селя. Однак жид, управляючий Гинцбург, не дав ані поза, ані гонда, щоб його одвести, казучи, що він потрий для роботи, і Корнція С., побитий і м'якотечий, пролежав без всякої пакіати на степу 8 тидин, поки не надіхався смертю в селі одні чоловік і не взяв його в себе. Нічого і казати, що Гинцбург не заплатив Корнцієві С. ні одної копійки за каліцтво. На Лебединським сахарний завод у жид Ізраїля Бродського в квітні 1876 року случилося тако діло: Жид одні з робітників, моводі парубок років 19 по досі моводі малопити казавом з окропом, похитнувся і упав в той окріп. Його зарав шити, і да диво людям він не умер, однак не можна сказати, щоб і очунав. Високав він яких тяжків шість в больницу і після того його одпустили.

Побачили ми його аж при кінці дула, однак і тоді не було в його по пояс цілого шматка шкіри. Увесь він був отрапенно синій, і під рани та струпи попаростали по всьому тілі довгі смуги, червоні та такі тверді, наче йому хто під шкіру похитав шматки дерева в пагоць застовиш. Багато де в яких місцях шкіра від рани постыгувалася, отрапенно болів і свербів.

Можна на повно сказати, що прободіє він ще не моводі, як рік, та наприклад чи коли вості очутив, бо від дуже великої епекі в його і тепер ще в середині похитаво. Ізраїль Бродський, так само, як і другі дути, не має значаю шматки що небудь робітникам за каліцтво, котре вони добувають собі, роблячи на його, і цай парубок, так як і багачко других людей, дурнінько на віки втретив своєї здоров'я. Та це ще не все. Це був такий случай, що робітники сам похитнувся і упав в окріп, і жид може казати, кіба то він тому не похитав.

На Лебединським заводі діється і гірші діла. Як там така машина, котре підіймає голови сахару ятору на сушку. От же ж та машина так нехудою налагожена, що дуже часто голова сахару від самої стелі падають назад і разбивають голови людям, котрі на ниму роблять. За цю ятку 1875—1876 р. не одного чоловіка вбив сахаром не смерть, а похитали на яки і ще дуже бігли. Все це робиться якось нишком, ніхто про те нічого не знає. Бродський з кожним роком стає багатшим і багатшим і вставляє окуляри на чаші та сусідям налим, будуючи коло заводу школу і больницу. Жиди порядки в ті школі, ми ще добре не знаємо, а в больницы то погано. Бо люди, котрі в ній бувають, дуже жаліються. Так самі случаи каліцтва од машинної праці в нашій отороні за останні сими трапилися в Шполі Звенигородського повіту, в Калпирі Звенигородського повіту, в Мелі Вилі і ще де в яких селах Гемисветського повіту. В селі Нотайці Чигиринського повіту в 1874 році одні моводі чоловік умер, бо переробився, працюючи за юдавалішника на жидівській паровій молотилці. Кожен раз диво ділялось однаково: робітники трапляли здоров'я, або на них вставляли каліцтвами, а каліцтва машини не платили їм нічого за те лихо, котре вони собі добували, працюючи їм на каліцтво.

Певно, що це має так було і буде воля, до робітників працює за трохи на маломіт або осидіємим машини. Каліцтва на машину, має і гроші йому байдуже, що його машина кого уб'є, або скалечить який досмак людей. Він маво наїде пиних робітників, бо пужда та голод приведути їх до нього. Тим часом однак і тепер вже в інших краях, наприклад в Англії, хоча ще і не введені гарні громадські норми, і хоча і там робітники ще працюють на каліцтвах заводах та машинах,

та всеж в Англії робітники мина трохи розвиніші, ніж наші, і ще вони прислухалися хазяїнін до того, що ті мусять виплатувати їм грошин за каліцтво, котре вони добувають, роблячи на тих машинах. Певно, іще, що прийді каліцтва, зложюва чомусь не можна оцінювати ні на які гроші, од аче неж, як став чомусь каліцтвом, то треба йому чимсь харчуватись. В Англії робітники до того часу розбавили та палили машини і заводів своїх хазяїнів, аж поки не встав такий закон і вичаї, що хазяїни мусіли їм виплатувати за каліцтво доволі великі гроші. Не малою воля і там чесно платять, бо для багатого чоловіка закон не писаний, не залиш так само вони платять стільки, як треба було б, однак буває вже в Англії і таке, що хазяїни мусіли був виплатити своєю робітничої не менш як 7,500 марбонців за каліцтво. Що ж то заспівав жид Ізраїль Бродський, як би його присудили заплатити такі гроші тим людям, котрим він робивше гоним своїм сахаром? Однак не ма і приваку, щоб у нас думали завести хоч англійські законі і закони. Чи заводяться вони без того, щоб і наші робітники не почали робити машини і гоним отаким жидом та робітникам як Ізраїль Бродський і ним? Думаємо, що навряд!...

От до такого дождься візничі селянини наші в тих самих славних Брандштайнях та Звингородцях, жиди колись бачили його з Богумиза, та Нестарих, та Перебиносамі попрогавали, було, хазяїне—павів „геть аж за Вислу“ та показували, що „не попустять їм знову в Польщу, бо їм ніколи жовісти“! Даремна похвала! Тепер там селянин повернувся в якийсь гачок ново машини, котрі як зможеться,—то нікому і не жалі. Навіть гірше,—ніж в гачок,—бо і гачок яноді підчинати, або хоч зжовіти, щоб продати в лон... А людським людям тепер, бачте, не торчуть! Ну, то і пелай пальцотися!

Як звісно, розвині люди хвалитися, що в нас крестьяне получили 19 февраля 1861 г. з землю, і волю од папі, та ще і *свою землю отцову в громадах*. Так би мусіло бути,—бо поміщик був колись не тільки назом над працюю мужиком, а ще і начальством, поліцейським. Воно, коли ще до суті добиратися, то поміщик перш усього був начальством, воїнським та поліцейським, над громадянами, котрих він родив на ліну та судив і штримовав,—а потім вже став швагатися за властителя праці мужицької, котра порше робивше йому вмісті жакунини, перше вилонь, а далі більша,—а далі вже він почав швагатися і за властителя усієї громадянської землі, на

котрі робивше ця праця. Воїнське начальство поміщиків в Росії почало од них одицати тіла того, як царь Петро I, з дівчи роки назад, використовував рекрутчину, а в кінці воно оддало од них, коли в сто сорок років назад царь Петро III дав поху папкам не служити в царській службі. Тоді то зовсім воїнське начальство шд мужиками одішло од поміщиків до сенців та чиновників, котрі вже брали жалування на працю мужицької та землі, а гроши з казни, що, звісно, складалася з мужицьких же податків.

По нинішньому, коли з поміщицями зв'язався козацький судиба їхня, то треба б було верз одирати з них і жалування за цю, то б то землю,—але так не сталося. Од того то між ними після волі дворянської та рекрутчини,—коницьке життя стало ще гірше кресту та царське начальство хотіло до далі зо більшою од мужиків, а наші стави вже зовсім властителями землі і праці мужицької та до того ще зостав і судибу і поліцейським начальством над крестьянами. Нова крестьянська воля 1861 р. котра настала через сто років після дворянської, зоставалася, як ми бачили, більшою частину крестьянської землі в руках поміщика і вже через те не могла справді ухвалити праці крестьян од поміщицької служби. Іще справді складали ця воля, так це поміщицьке начальство поміщицьке, залишивши його громадянським,—та тільки не тільки, а під команду царським чиновників, на більшу половину все такі паві: посредники, ісправники, членів крестьянських пристотів і як би вони там ще не знали. До того ще крестьянська воля 1861 р. нічим не виконивала ні тягарів державних (податків, рекрутчини і т. п.), ні неволі всіх людей в Росії в царського начальства. От через це в кінці всього наші буди то тільки людям, селянам, живеться тепер навіть ще гірше, ніж це могло б бути після цієї безземельної волі. От через це ми тільки не зменшували неволю і адирство царського начальства, а і громадянські крестьянські збори повернувшись в нове начальство над громадянами. Це мусіло стати тим більшою, що „Положеніє 19 февраля“ зоу вагу так важкого „крестьянського самоуправління“ положив ш в справі громаді,—селі, а в панцилярському зборі кількох сел,—в волості.

В Ц. т. „Громаді“ ми дали кілька звісток про адирство царського начальства в наших селлах. Тепер, в часі війни, і порешу відійти, в часі, коли царське начальство збільшено цілою ордою сільських „урядників“, тягарі державні, неволя і адирство царського начальства, мусіли зрости до страшної вишини. Тільки ж, хоч нам в тому і дуже соромно признаватися, а ми похотіли об цюку на два роки од наших *государстві на Ук-*

раїст нічосинько, окрім двох листів, котрі печатаємо далі. Ми б готові думати, що наша Україна з цього боку „благодеїствує“,—бо мовчить“, як би навіть з ювенних голосів не видно було, що до благодеїствія їй далеко. Та і те, що розказано в двох згаданих листах про *лісця та людську рекрутчину*, певно ж, не в двох тільки місцях було.

Ось листок в Поділья:

„20 окт. 1876 р. селянській старості, по наїзничому призначенню, зібрав усіх людей у зборні і об'явив, щоб усі ті, в кого єсть коні, їздили в міщани з м. М., де виконуватися волость. Од цього села, де це діялось, до м. М. шестнадцять сім верст. Ніде дитинь,—треба було висті коней, покласти дома робота. Прощали їх там по багачам—два дні. Їзти було нічого, бо видно, кожний думав, що на коні звернеться навед, то і нащо ж його брати хвості з собою? Коні теж отожали не їздили. У м. М. все адоржало од великого пашину людей, бо до цієї волості, окрім цього села ще приписувалися сімьм сел, в котрих теж люди поприходили коней. Гемовським жидом дахва була. Проморили білих людей трохи гомодом, одпустили їх до дому, записали коней. Протягло два дні. Царю, бачило, так закотілось. Але не ще нічого. Сказуйте, що далі було. Позамислювали ото коней; подивив їх на три отділи, ну, і обіщали дати грошей. Так що ж? казав паш кожух дам, та і досі тепер його сиво, то так і це; грошей, які чорт їх і бачив, а паш мужиків знов повинність наклали. Треба було обов'язково іти до назначеного строку висті коней в *Липинський* повіт, та що ж не абицак, а *новий* на всі чотири і з армійськими в півтора аршини. Як же хто прося не виповняти, то і штраф наложив як хто привело не підковану конячку, то повинен заплатити з кожної коні по 50 к.; а як хто без аркану привело, то і р. 50 к.“

А ось другий лист з *Полтавської губернії, Кременчуцького повіту*:

„Оде сьогодні вранці з нашого села москаль, тих, що „по билетам“, то б то безстрочник. „Ну, таї сів сьогодні виплакило через сирі воїну“! сказав нові один чоловік, адкинув, як уже вранці москаль. І спираю, не можна було не бачити і не чути тієї мішанини і гвалту, що була на нашому селі. Той біг із паша, поспішаючи до дому, той по двору мотався, мов чортось шумів, а той, певно, прибитий обухом, порушився і шутан під лавою чобіт.“

А на бабів та дітей нічого і казати:—ті гофрели, певно по

мертвому. Плакали і самі москалі, плакали і батьки. Прішла повиста до нас в 3 годки після обіда, а в сінці другого дня змисл москаль мусив бути вже коло дванадцяти, у Кременчуці; жінкам і батькам заборонено було їхати їх проводити, щоб не наганяли суму на людей, та не турбували своїм плачем шкільних урядників. Як же тут не плакати, коли не дають і породитись!

Можо б хоч роздобу грошів, або шпирядкуватися б з халваціями, так над шпирею стоїть староста і десь-де-де: „мортіці їм, таї їм“. У чім же вони їдуть? Вони не годі: їм ще в два тижні казано придбати добрі чоботи в донські халваками і кожухи чи то полушубок;—і то не дурно, бо уряд обіцяв їм сплатити по 3 карбованці за штуку.

Якж же можна справити полушубок за три карбованці, коли самі прості кожухи коштує сім або вісім карбованців? Це мабуть знають ті, що починали ціни, а москалі не знали, бо пішли в самих светлах або шпирях, у кого були. А до Кременчука 50 верст, — треба їти на всю ніч, а піч тепла, обілля та ще і кашка. Підход казано не давати, бо їх дають за два недужих хоба, бо і ті повинні відпочитись. Збіглись та зібравлись на шпирею, москалі пішли на маїни; а тут збіглось сиво іще все сиво: і старе, і мале; тут кул, а там сват прощавується, цікуються, плачуть; звідли в шпирі провадити і довгенько так зоставалось; виїзлив, затаїв жову українську пісню, таї шпирі пашаком, перегукуючись, щоб не розгубитись, та не забувати де поїхати.

Тепер у нас біганина отримана; станомі нам А—а гаса іще духу од волості до волості та розвоніть „преписанія“ і значаю бже.... От приїздом наближаються ми до М—ської волості, а біля волості сиди два десь-де-де; забачили станового, вони нитять конулясь у волость звистити. Станомі убіг в волость та і дав од разу їх дупити.

„Вм сідим, таї сіді притаться оть мена!“ та з шпирого, певно, паштротаму побив їх у хрст, мже і третього до того. Бог уже зна, де вінше.

Кому від цього всього і яка користь? Не знаю, як далі, а тепер тільки жалю хоба, іще з шпирею, та оттому становому, що йому почеплять вісно орден за його „тижконоту“

Оця війна надаль іще білму являть отим сійським багнбузним, котрі і так уїлися добре в мужицьке життя. Тепер тільки, кожен старшина, кожен писарь бже шумів, щоб той давав під руку під москаль, або іще друге.

Учора і сьогодні була в нашій волості кісьма перенісь. Усіх коней вібрано було 800; з усієї волості потрібувалось

тільки шестеро. З цього числа штук на 200 було нивських, понівських, купонських і жидівських, остатні мужиці, або обиваки. Кажуть було вчора в шість годин в ринці представити усі коні. Представили. Дождалися до 4 години після полудня, а далі волости урядники сказали: „ступайте в босоніж до дому; не буде сьогодні“. Другого дня, то б то сьогодні, година в 12 поприїжджали станові та інші, що повинні були коней вибирати, і вибравши, сім'як їм треба було.

Полічили, що по стоїло самі тільки наших волості? — коли один жид швицар заробив карбованців 100, бо зароду було чоловіка 300, або і більше, а на дворі до того холодно та мряка; кожак по неволі ледіє восьмичину. А тим часом дома пропадає орання. Щоб вибрати 6-ро коней, треба було на два дні зібрати 800 коней, та в них триста чоловік людей.“

Отак відбувається життя на експлуатаційному житті мужика. Що тається до поміщицького чуття, а який ішли на неї ваш носили, то воно видно в такої ось фразі, котру сказав один москаль: „ми нашого царя поважаємо як батька, ну, звісно, треба зачитати і дати пощину“.

Ми маємо більше звісток про поведінку крестіянського, найбільш волостного начальства, — котрі і подаємо далі.

Ось повість з Подільська про обдирання крестіян царськими патретами, обдирання, котре, певно, сталося через згоду якого купця в посередництво та волостани.

„Якось промину літом приїждив мій троїмний чорний одво село Подільської губ. Велику Курієвку (Олександрівської волості), і як діло було під вечір, та ще до того шло строгоний дощ, то я взяв та і зайшов до одного хазяїна на ніч. Хазяїн і хазяїна з своїми дітьми тільки що вернулися в поля і загодилися поспати. На вечерю попросив і мене з єурманом своїм. Як же так і єурман мій не відкривався від вечері, бо був дуже голодний. Шістьма вечері мій єурман пішов до своєї конячої, а я став балакати з хазяїном про те про се.

— „Як же вам житиця“, питаю я далі свого хазяїна?

— „Що ж, відповім вам, нічого тайти треба, так само жле. Хоч правда і на пишничі не ліпше було жити, але і не гірше, бо тоді не було такого адвєрства, як тепер нічо не рік,

*) Тому, хто б сказав, що це тільки нещастий ступінь, а нечисті по сістемі, — не виключено. Іно як раз за те, що в „волості“ було розкрито поринок з крестіянської кривди, — з того потерпіла кривда. Іно та і пошквалило чини чинили з крестіянськими, іно тут розказано — мусило бути в російській державі, іно державна параста.

то подати все більшають та більшають. От, наприклад, постане одєї рік, — ні в цього, ні в того на тобі мча і коні податок“.

„Який?“ спитав я.

— „Як який?“ і крикнув мій хазяїн, „хоча ж це не податок, що в нас принишується всякого купувати царські патрети?“

На що мені його патрети? Коли хотять, щоб кожній міг записати царя, то нехай приїждять на конну волость, або і на конне село по їдкому патрети, та і годі; хоча і це дара, бо хто має час дивитися на ті патрети? Але нехай би вже так було! Кожній міг би записати конячу, або і дві, а то давай по п'ятдесяті (20 копійок)“.

„Розкажіть-но мені, дядьку, оце діло, як треба, по порядку“, попросив я його.

— „Та це діло просте: колись тутешня приїждив до нас волостний писар з старшиною по їдкому ділу (нам судити тут їдну жинку за злочинство), при цьому дід писаря прочитав нам папір, що ось хто хоче мати царські патрети, ти нехай приїждь у волость, принесть з собою п'ятдесятку, то там йому і дадуть і патрети. Де котрі пішли до волости та і купили собі патрети. Не знаю, що вони з ними робили, бо не розпитував. Так було діло з першого разу, а потім, коли вже приїшов час платити податки, знов приїшов до нас волостний писар з старшиною, знов прочитав нам якийсь папір, щоб вже всі купували царські патрети — „так цим казав“, одинов ви і дати за ті патрети треба було по п'ятдесяті. Ми не загнули... Бо справді так не було тоді грошей на патрети; у мене, наприклад, ледве стало на подати, а п'ятдесятки хоч заріз по мизі. От же і сказав оце волостному старшині. А він як розгортається на мене: „як ти, сьакі такий! на горілку гроші їє, а на патрети царські не їє?! Та же тебе в холодну на три дні напру!“ Вокликала я, клялася, що не маю п'ятдесятки, і слухати не хоче. „Старшина, каже, гляди, щоб ти зявля відбрав від нього п'ятдесятку і достави мені!“ Хочу, не хочу, треба було дати п'ятдесятку, бо приїждь би три дні страждати в холодній. От же взяв, відіпав дві курки до жидівки, продав за п'ятдесятку і купив патрети; а другі, котрі не мігли дати тої нещасної п'ятдесятки, посиділи по два, а то і по три дні в холодній і зов'язалися, щоб небудь продати, та записати на патрети“.

Я попросив хазяїна показати мені ті патрети. Він поринув в бодні та і привів мені шість записаних в хустині. Розказавши хустину, я забачив патрети царя, царів, наслідних, його жинки і сини наслідникового.“

Ось доповість *Полтавцям* про несправність волостного начальства, в котрих в першій видко ї спілку їх в радських та царських.

„У *Полтавській волості*, Микола. повіту, замотано урядниками тисяч *обманчивих* карбованців. Обчество днає вже це прийняти і хотіло повернути гроші, та мировий посередник *Андрей* (тепер він мировий судья!) не допустив; — кажуть, що він дістався з урядниками. А тепер уже цілий рік діють та ї толку не добується.

Головний заправляв всім ділом *Максима* (він був перш писарем у Х...ці, а потім старшиною в Попівці, і добре там навчився з громадських грошей) тепер уже шир, і діло, пошто, пропало.

В *Полтавській вол.*, *Полтавськ. повіту*. За старшиницями *Соловєв* загли в нас урядники 700 карбованців громадських грошей. Після кожних трьох років обчество загли наймає личотників, щоб посправ урядників. Ото ж і тепер нагли якогось пошменного паця на Середиї Голти (село). Написали приговор даємо йому по 3 копійки од податної книжки і „а частину того, що загли на урядників. Наперед дали йому по 1½ копійки і сказали, що остати 1½ коп. дамо тоді, як загли. Засидателі, самі публічні, кошеники, гражотни, напача еход виборних ед обчества в такий час, що чоловік не могла було приїти сні ретов, і води, як по вост, позаличала бали. Я сам шов, скупився в бальці і вернувся. Люди не зійшлися. Засидателі і урядники самі падали шоточку по 1½ коп. Після того ми купив у засидателів вітряк і не хотів вост шоточу.

Прочало 700 карбованців і ще ті 3 коп. від нихже, котрі получив шоточки. Другі засидателі теж загли людських 40 карбованців, — пропали.

Про волостних писарів шов нам товариш з *Звенигородщини* в своїм листі, котрі хі читачі самі порівняють з нашими:

„В наших руських часовниках часто і довго говорять про вості суди; в осього того, що говоралось, видно, що як ті, що судять волостні суд і хотять закінити його „новоскошеною полостью“ *Орлов Давидов* в Х, так і ті, що кажуть, щоб волостні суд востався по *прежньому*, кажуть, що боляча в волостних судах — писарі і суди без жалування. Другі, кажуть автори, жалування судцям і діло вони перемінитися; прибавля, кажуть, жалування писарям і вони зараз перестануть

бути хабарниками, мірофілами. Шов до першої теми — дати жалування судцям — то ми хоч од цього хорошого нічого не ждемо, але поки вимовимо об цім. За прибавку ж жалування писарям ми скажемо от што. В нашій *Звенигородщині* не вики одиї волости, в котрій би писарь получав менше як 300 карбованців в год, окрім общественої кошту, окрім деревної общественої вості в сімьох десятках, окрім, далі, дареннях тих певних робитників і робітниц. У нас, далі, єсть і такі волости, де писарі получают по 400—700 карбованців і все готово обществено (Калиноволость (Жематориноволицька), Петриківська, Журківська, Віпчанська і др.); а все таки ніхто не скаже, щоб писарі наші не були хабарниками, ширниками. От хоч би напр. вості петриківського і калиноволостського писарів; — вони получают по 600—700 карбованців жалування, а все таки народ каже, що вони на всі *Звенигородщині* гріших ширників, як *Полтавців*, *Цемюк*. Мені самому лучалось од них слухати, що вони получают в год по 2000—3000 доход.

Як бачите, для нас не в тім, скільки получав писарі жалування, причина хабарства і ширства асжить десь трохи глибше. Будок же ї шукати.

Скільки ми знаємо писарів, — а ми знаємо їх такі чимало та шов і в різних поштах — то як вони або вишли з бураски, або з крестьян тих, котрих забрали в школи министр госуд. вості і потім писали в садаті госуд. вості, в губерньскєх правленіях, або до окружных (боля вони вже не вернулись) за тим, щоб вивчатися на писарів. Дукаються ті писарі з найшших заштатних чиновників. Як бачите, писарі наші од мужиків одстали, а до папів не пристали; вони належать до тих людей, котрих називаю „проходивцями“. Так от маєте ви собі „проходивців“ і тамку, бдику яаску, крестьянства. „Проходивці“ добре знають, як наш народ динється на ньогокого, хто ходить в „сірку“, по папському, а шов лучше вони знають те, що народ наш теній у есамоку пригінчому на бураках бачить „начальство“. Знають „проходивці“ добра, що крестьяне не знають ні устану про воїшську повинність, ні волостного і солського устану, одло есамо, що крестьяни наші такий і не зна своїх прав, своєї сили.

Через це і виходить, що писарі бера хабарі там, де крим не може востанити крестьянство, як шир. при темеренції воїшської повинності; через це ж саме писарі беруть хабарі і при новонах, де вони те ж по закону сили не мають, але за крестьянською тивотою; замість того, щоб слухати та ширати все те, що роблять і говорять суди, вони самі все роблять і судять.

Попиште, щоб як би дати народові таку, як слід, просвіту, то писарі були б такі, щоб вони мусьять бути, то б то робили те, що їм волостній суд каже, а не заставляли б волостній суд робити так, як писареві захочеться.

Тепор ситаєш себе, ну, писарів ми маємо чесних, індушечки своєї діло, не хабарників, не адрипників—чи буде ж через це суд наш справедливий?

Коли б не так! Не було коверзувати писарів, то будуть коверзувати волості і селські старшини, котрих народ шитає масовими чиновиствами, а не своїми виборниками; а шитає їх як чиновників через те, що старшини бачили записку від посередників і другого начальства, ніж під селянських обшест. Будуть вони коверзувати що і через те, що вони багаті, а народ добре знає, що в багатих не судися і не маєш, бо як пришло старшину вбрати подати з „макуцієй“, то тоді і приїдуться підкупити і старшину, і старосту, і усіх селських думів в руки і ноги.

Одно слово, як ми не дивимся на волостній суд, чого ми не пеклимо, а все таки приїдемо до того, що суд волостний буде справедливий тільки тоді, коли народ буде дивитися на себе, як на чоловіка, громадянина, а цього він діждеться тільки тоді, коли дадуть йому просвіту, коли дадуть йому змогу не бути темним, гаданим і ханжаним. Коли ж то це все зробиться?!

По нашій же думі і просвіти тут мало,—та й її і не може бути такої самої, якби хоче наш товариш, без перемин всіх державних і господарських порядків. До наших ми нагадаємо, що церковне начальство ще з самого 1861 р. виступило проти того, щоб було доброю освітою (гимназія, студенти і т. п.) не понадали в писарі волості,—а до других вказуємо на дальшу долю, а куди видко, як начальство крестянське злижнується в крестянських же багатирях проти бідних селян. Допись ця записана в своє одвіті до нас в Червоночичини.

Але, що кажуть, що по якихсь селах так наче б було знати в лад,—того в нас не на наші цілі округи. Тут у нас такі льудирі—отті Підточники, та Губарі, що бідний льудьми, відомим та сиротам од їх життя нема! Що вони вже поодірали в наших льудей землі, так і не порохілиш: і в Сомона Губарів жінки, діти, і у Державихи, і у мене, і в Іосифові діти,—сказаво тамніх сивої вже в шість пабереться, що вони поодірали! Та ще хоч би просту землю брали, а то погної, що під самими огородами, де вже, знісно, труда приложно чинило.

Трудись-трудись ото ми! Небож — чоловік, гнило-гнило туго попрокну під дами, кинути та під таути-ти, думалося нам; вже і почали бухи як з того погною і користі собі пиявати, так тут саме помер мій чоловік. Осталася ж з Іваном сином та в дотколу пильницьку. Вона немога мені тоді поле одати: на похорон та подушило і конячку свою вбути, а там на нешчестя—вже, окануло, як почне, так одно до другого—і опечив в нас ми повилазали — попадали; осталася одна коринка. Шили ми її, ми, не може вже врати,—пійшов на шити пильниць з весни. Та сама собі осталася. А все — та жа думка, щоб не кидати поля того, що покійничок мій нагноїв. Жону ж і на тому світі веселешко отако, думаю собі, коли на його погною конопельська та ячмєнь поїде! Усе ле даром покійничок труда рук приложив! Осталася в мене яка та мійничка з торішнього життя; ходила што вночі наймалось праця; там по п'яті та по 10 копійок, прикопала така на весну, щоб намайвати орна. Намавала, а в нас, знаєте, дорого: треба дати карбованців три, щоб десятишку ворна, засіян і заволокти. Засіла я ячмєню, повила таян сирітських селян. А земля та жа, знаєте, ще літ двадцять до нас була розділена межі моїм Іваном та Степаном Губарем: було, знаєте, кожного порівну; у моєму чоловікові, і тому Губареві, і по крашному шматочку і по гіршому. І коли і Помажєніє вже зшло, пан пан туго волею призначив. От ще в осені, як помер мій чоловік, став Степан до мене підходити: „номіляжилось, каже, та поминажилось!“ Значить, щоб ја йому оддала ту погною, що під огородем, а він мені вверне за те той свій шматок, що на нас. Нап, бачте, погнійник коло самого його ж таки погною проставлявся,—так йому і достався б уся земля під огородем, а мені—геть за полі!

— Ти ж, каже ми мені все,—не здохіли тепер виплатити всіх подушних і поземельних, а ја, каже, стану на душу твого небожа, все виплатувати буду, так і земля значить за мою буде: ось, каже, і громада хоче мене поставити на твою землю і душу.

— Та ја, кажу, знаю, що ти з старостою Підточником та в своїм Губарем все а шипку п'єте разом! Знаю ја те же, що наші громаді хогно поставити землю тобі одному, а ніж роздати душу мого небожа на скільки там льудей. Так не хочу ж ја мільятона з тобою: ми пономіляні і подушні сама виплатчу, вже ми так, як саяк зберу, а і засію своєю само!

Ото ж по весні вони переписали чогось, поділилися, та і скинули громадою Підточника в старосту. Наставили нового, та цього ж самого сусіда нашого Степана Губаря. Ото, кажу, ја вже виплатила, засіла, льудей наймала, вже позову сво-

його погноєнню, а друга половина була вже вперала. Степан же як той, як став вже старостою, встав вночі засіян і тузу, а на другій день мене вже і не пускає на мою землю. А потім ще і пригородив мою землю до своєї, та так одо третій рік і користується собою пшавою землею: яко і жито в його там було і жарово мов, а тепер вже під тобою піде.

А що з його проби? Іван мій, сироток, два роки ходив пшави ганяти аж в Харків, а на третій вже не вдалося, — остався дома. Так він же що молодий; як піде на громаду, моля і слухати його не хотять. Що вже я вважала, бідка-жувач на тієї землі: і у волості рази в чотирі була і до посередника аж в Самсонівку, поки вони ще були, двічі ходив; і сина вже мій промовіти подавав посереднику Івану Александровичу Колодязку, що у Самсонівці; та нічого не вийшло: волости за їх тьме, та і годі. Що приду я в волость, а вони вже так з Губерніями сидять, горілку п'ють! Та і те так те, (Григорій Коваленко старшина, як той пшаві поділі Гринчор Гучок! Пшаві вже, наданці, перш ніж того вкрити сиротки ого добра, хай йому на тм світ мук стільки, скільки світла да через його проліз!

Як засіян Губері вже в другу мою землю і загородив, — пішла я в волость; а в осепі, амаєте, хвиля з він мене зби-ває, очі мені жалюють. А я їду та плачу, та плачу. Прихожу в волость, сидять вони, п'ють чай та горілку. „Дайте ж, кажу, мені поради, бо їй же богу ще до Колодязки піду“!

А старшина сміється: „стине він, каже, тебе, галявлю бабу, слухати! Як собі, коли хочеш“!

Так я так, нічого не ївши, і пішла в Самсонівку — по вітру, по дощам. Прихожу, — нема їх дома: поїхали аж в Катеринославську губернію, — там значить їм повидство достаналось. Так я переночувала в синах в сторожа, на другій день пішла туди до їх писемногодителя. Плачу, прошу. Назав писемногодителя моє промовіти: „троба, каже, бабо, з волості самоделья забрати“! Написав мені бумагу в волость до Семона. Пішла я назад по горі та бохоту. Дав йому тузу бумагу, а він мені її назад в очі кинув: „підтримай, каже (занага), тієї бумагу“! А прийшов потім старшина до нас в закладателю волості, зібрав громаду, кричить на них, почав тупоче. Як і сама така вийшла, вилучу їх всіх, щоб подивились на мою землю: „нам же, кажу, писав од посередника, щоб діло розібрали“. Вийшли такі вони на вулицю. Даво гомонять один одио, другий — другий; старшина лається, а вони йому показують, що послани Губері на него чоловіка душу. Що вже я не до-казувала, нічого не помикаю! Так тут, амаєте, а нас тоді

колодязь стоїть копати, лаво проти Прасковині хати. Як вже і писав я усе, — кажу: „Такі ми, кажу, волости, що раді були б нас всіх у той колодязь закопати“!

А старшина лається „Закопай, каже, всіх нас, а тебе — на самперед, щоб знала, як бігати до посередника жалуватися“! Та і в нас люди! Потім і сина мій до Колодязки промовіти по-давав так вони сами тоді вже вибирались в Катеринославську губернію, в своє значить хазяйство, а після їх вже і не було ніякого посередника. Кажуть, же якийсь член у губернії, що виставляв їх у присутствії; так хай ж ми його пшаво там в городі? А що ці Губері да Підполісники у нас на селі всіх пограбляють, — і суда на їх не ма! Хто горілку поставити, той і землю собі забере; так і в волості шийдуть, а лаву не ма“!

Нехай це все, що тут розказуються, робиться дуже вже грубо, так як і все в теперешній Росії. Воно може робиться трохи иньякше, а кінець вийде все одио „у іншого і буде, і превбудет“, а в пшавішнєго ж те, що було, отриметься, а пшавішнєго тому поможе.

Як мало помаг в біді селянській нікохандійно землемо 1864 р. хоч і виборки, та на ті ж підстави багаторічної власності, котру в кінець вкрити воям 1861 р. писав між ними і в дописі, котру одну тільки ми і получили після того, як в кінці шче 1876 р. введено було до купи дописі про це для П. т. Громади.

„24 жуня (1877) вибралось в Мигороді земське собрание. Приїхало на це собрание земських газетик двадцять два чоловіка, між ними всього п'ять чоловік из крест'ян (старшина і писарі), а всі остатні синахдцять душ — пани. За старшого правити старі граф Оруж, — він же предводитель, председатель по всіх присутствіях — чоловік старий, шичашии, (йому білий восьмидесяти літ) довісім в галаду вижне; коло його, з лівого боку, сидить черпильна пшаво, Леонтоваси, дуже хитра і пакосна душа — він править за секретаря; праворуч сидить дуже багач пшав, Байраєв — багач шичашии, як барак і трохи шичашии; далі біля його сидить синій генерал Яковлев — так і проситися в мигороду; коло Яковлева сидить старенький, худенький, лисий чоловічок — ніс, жов у шичі, довгий, губи шичашии, сидить, шичашии і кунає; шичашии далі сидить Оруж — він дуже в годилься на второді шичашии шичашии під горобців; він білий ушх білава на собрании; далі шичашии... Коки амаєте бажу, як

30 копійок у день! Каже Сурин тям, що бачити сидять) а як вони там трохі, то пропадає охота в них ходити на заробітки і ная буде тоді вигодніше.

Буде!... Цур йому; на душі дуже погано... Так от де думали шукати помічі?!... Та бідний наїд дивно яко швидко дивитись на всі папські вигадки, як на *одно зодерживо*.

Так не можна далі жити — воно що-сь буде, кажуть люди. Всі ждуть, що швидко рвануть землю на душі по рішці; до речі кажуть, що царь викупить землю в папів, так як крестами викупив, — тоді вся земля буде власна, і мужики наїматимуть її в казен... Усе так, кажуть, може, краще буде!

Даремні мрії! Ми ще вернемося до них і докладніше поговоримо про них далі. А поки замітимо, що такі „народ“, якимся котрого клянувшись усім „патріотич“, „народовці“ і т. в. жде не дождеться, коли то він збагатиться з того порядку, котрий повсюди на святій власності, то б то на поділ на багатих та бідних. До того між самим народом з'являється думка про якусь іншу неорядковану землю, ніж наразі кожному порівно в власності, — про *найм землі в казен*. Якої казен? теперішньої, царської?! — Звісно, ні! Певно, що така думка тільки дуже смутне бажання такого порядку, при котрих би вся земля була спільною власністю всіх громадян, всього народу, котрий би вкупі задовольняв своїм потребам (до речі, школам, бокситам і т. в.), яким тепер заповняє, хоч так не докладно, — казна. А такі думки тільки не смутні, а ясні, і єсть те, що зветься справжнім зором — *соціалізм*, або *пролетаріат*!

М. Драгоманов.

II.

ТЕМНОТА.

А) НАВЧИТЕЛІ.

Розмову про навчачі темі по наших селах треба б було почати з дописів про школи. Але ми і в II т. мали дуже мало таких дописів, так що частина нашої книги про школи замість звісток з України повернулася більшою в звістки з чужини на Україну про тамтешні школи. Тепер же ми зовсім не маємо відповідей на звістки про наші школи і через те, минуваючи першу частину виділу про темноту

1) ШКОЛА,

миємо почати її просто з другої, — з *царської*, дописів про котру, як і більша частина далішніх, координований з нашім товариством, котрий стоїв при цій праці в II тому „Громади“.

Вислідки.

2) ЦЕРКВА.

Навчачими в нас мусять бути і поші.

Як послухати де коли те, що кажуть про них, про те як вони поведінки і в громадах, і в урядових, то здається, що коли не тепер, то хоч в давні часи, були вони добрі люди: — і народили в них були справжні, і віру свою вони відстоювали од ворогів, та і того, що народились вони українцями, не забували і не соромились.

Таке викликування, справді кажучи, хоч і має за собою що в наші отаровки, та тільки не багато, а через те ж то і не дуже то слухаво ієти в них людей в вічі.

Придивляючись от хоч би до народності поші в давні часи, коли правили в нас народом князі в громадах, так і сьогодні, в польській державі, яких повстає навчачих, ми бачимо

страді, що попи себе не відіривали од спільноти громади, а дуже часто раділись з нею на особлих зборах; знов же так знали її: раз у раз оберати собі нових попів, як старі вмирали. Далі що книжки додають нам, що до духовності, що на кинах, тутанькі усі так звали „дзюї“ тогочасні, собі те зlude, не калювачі ні до якого стану, та робітники, що виходили від часу до часу з калюх і т. п. Всіх таких зlude попи і боро- нили від сильних та багатих та і годували, поки в їх свого ні- того не було. Навіть чого і казати, що все це можна тільки хвалити. Тільки ж ніколи, що так то не довго було. Інші думки, інші моти були в попи адама, і народності тако, як оце зараз показаво було, з'явилось в їх тільки через те, що жити довгося їм серед русинів та козаків, адама звикли до громадських порядків. Волею не волею в ті часи попи мусили по соромитись заміди, що в православній не маю „волицьород- них господ“ і одповідати: „та що в тім ласого? Та ж і порівняну першу спорутили не нани волякого роду, а рибалки“. А як тільки жарок втратив свою силу через Москву та і воюу власну старшину, то і попи повставали на видоту ті свої основні думки, що пристали до їх православія шло в греческій асмі, відки і до нас ново прийшло при св. Васи- мкі. Скоро, кажемо, духовні наші поростили висвячувати мужи- ки на попи і в багали забули громаду приймати на свої збори так само, як що раніш залюбили вони бороныти „ізгоїв“ і почали дбати про своє тільки про своє грішно тіло.

Хвала, що попи віру свою адама добре бороныли, може трохи більш сушше. Як агадіємо ту добу, попи приходились їм від уній одбиватись, то і справді з'являються перед нами кілька тихих іерей, котрих мерто спонякути добрим словом. Згано, завжди треба показати зlude, що стоїть за свої думки і моти, бороныти їх од усіххх законів і роздумууть, як би їх кучино до життя заводи. Коли тільки чоловік ширю прихилився до чого побудь такого і не ляззавотися паліть і сморіть, стоючий на своєю діло, тоді не показати такого чоловіка не можна, хоч би думав, що він бороныть, бачи асмі і не наші. Одвернувшись від його ми хочемо слухати тільки тоді, коли він силою, примушувачи зlude, дума їх явортати до себе. За часи, як показав заводили в нас уній, іерей православно нікого не силували, а напроти віру свою ширю бороныли і прапували за дла цього доволі. Малуш діло з ксьондзми, котрі проти їх цілі книжки писали, вони тодішні оповідали їм теж в книжках. Книжки ці дла свого часу були не погані і показують, що попи тогочасні не тільки служби божи пра- вили, але і думали багато та і чули латинські і греческі

книжки читали. Знов і дла руської мови їх писання були ділом не похидним: вони робили з своєї мови злату і дла шсьмонотів, хоч і не дуже то знали, бо книжки шо шоту на- родну мову, а мшану в церковно-славянської, а як кола, то і в польської. Набували знань з таких попи Пестю Мо- тила, що отан було архимандритом іерієвським, а далі і митро- политом. Він не тільки поминав книжки проти уній і уній, такі, як „Лавос, алабо вимоса“, не тільки видав книжку дла вчениця зкону божого, що ухвалали і греческі, і по- моцні шоту тих часів, а що і нама в Київі кологію, відки попиходили багато зlude оснічних, таких, що мали оку з ксьондзми бороныти. „Коли б ти задумав — говорено до його в одному прийті — виправитись в Київ до Валах і до країн руських і лєтінських, з якіми радощами стітний б тебе ті, котрих напохнен суди, тєстий і шіломи тєурим за напо- рочну віру східну!“ Так багато робив Мотила дла свого діла!*) Знов так не можна не згадати добром і тих попи, котрих само порад гадявчиню побираво похвалити за те тільки, що вони свого „благочестія“ держали і не хтіли привалити уній.

Все це було з нашими попами, відо правда діти, і за це не можемо не показати тогочасних мучеників і робітників хоч би і з іерейів, — та було ж і багато чого шотного і за того- часними попами. З'являлось меж ними багато хриджиків, від ступників від своєю народної віри, і нашо, коли б не попи, ось такі, як Терецький, що був єпископом у Турові, та Інаті Поті, єпископ владиміро-полянський, то може б і не так то скоро католиком та ляхам довелось зайти в нас уній Ці дла, згадав зарав, попи добре послужили польнякам: вони і до Риму радили розмовляти о вірі з римськими папою, і собор в Бресні в 1596 році устроювали, і по опиріях своїх усіля шипки ширли нове вчення. Звали тоді всі, з якою широт- стьтє робили вони опі все; і вони самі та і всі знали, що уній на те тільки і видукана, аби лєгше було зробити з пра- вославних русинів католиків і опісля одбрати в їх і мову, і все іксьє народно та хоч силою примернути до Речі Посполитої Диньавітос на таких попи, як Терецький і Поті, та таких як Скотриччині, котрі теж з православного став унійом, хоч пореш і дуже одпораваха від уній, зlude не раз було казати про по-

*) Не мало робили дла своєї віри і дла шотів і такі люди, як Іоан Терецький, Іахр Кошчінський, Іосиф Колєсаків, Керил Трашкевич Старицький. Папи Бєрцала і други. Зсі попи і школи мовили і книж- ки писали.

ліє в вагали: „відійшла браздуть кшонею, тудя вони і обертаються“. І ніхто таким слухом не дивувався. Нічого в ті часи же правляв і одинок черкаський полковник Вешняк корольовими послами до Хмельницького і козаків. „І наші ксьондзи, сказав він тоді, і наші попи—тої скрути сини!“

Не дуже то бояли попи і про свою українство, се б то не дуже то боронили вони своєю мовою, своїм народним звичаєм та порядком. Українцями були вони, вони були православні тільки в мужика, та вони ще панство не перемогло на полях та мотоків. Опісля ж попівська українство дуже злізла. Найбільше при подяках на нову українську, котра була і в їх сем-ях рідною, дивились вони як на мужицьку, своїм поученьням усе більш викладали по церковно-славянськи і хіба тільки попи в мужиків не цуралися простої мови; знов же і з панями, як доводилося, бачили вони такі по жіночому, по польському. Найбільше ставали боронити по німках своїм ученикам розмовляти по простому і сидувати їх завжди викласти чи славянську, чи грецьку, чи латинську мову. Так було за польської, а як вже панство стало в нас московське, то по трохи, по трохи та і зовсім розсудили попи своєю українство і про те, щоб люди наших мі в чому не сидувати, а ці в мові, а ні в звичаях, і вгадувати забули. Шчо адляла вони закривали, шчо під московським царством їм було далеко дупле, ніж в Польщі. В остатній бачили вони, шчо держалишу вірою отало католицтво, шчо через те так тільки ксьондзи і добре життя, в Московщині ж держалося „благочестіє“, там і само, як їхню; от вони і надумали, шчо гурмад буде стати під московське панство. Це через віру та попи нех ішли так отро позичувати в нас думку про самостійне життя для українців. Шчо Юзеф Боронца, котрого при Конавничу Сагайдачному поставили на митрополита київського константинопольської патріарх, бігав до Москви примовляти під свою охрону православну віру на Україні, і московський цар тоді його не послуховав тільки через те, шчо сини не було в його воуветис в Польщу, саме тоді Московщина виправлялась од лжолітства, шчо було в неї за часи самозванців і польської війни початку XVII віку. Потім же, як вже Україна була припинена під „шчою царську руку“, митрополит київський тільки не хотів бути менш патріарха московського і собі тільки опинювався, у царя несли права, а про народ і йому було так само байдуже, як і козацькій старшині.

Шчо вони були над нами зверху Польща, у котрій силного уряду не було, в поппах нічо можна було жити, а як піддали ми під Москву, то і у нас вони напачували так само,

як в Московщині. Московські царі адляла добре знали, яку велику користь можна їм мати через попи. Перш те, шчо пої попівські, православні думки про громадянське життя були кшорті так, як треба було царям московським. Православ'є виробалося, як звісно, в тії византийські, чи грецькі імперії, шчо була потім завоєвана турками. Там царі мали дуже велику силу і, поки зробилося християнами, сини себе мали богачами. Тоді і як велика купа їх підданих приймала христову віру,— і царі мусили отати християнами. Милуючи попи, даючи їм усіма права, імператори грецької имперії діяли, шчо попи стали казати,— ніби в кожного народа мусить бути тільки один царь, так само як на небі є тільки один бог. Самому царю цим дуже вони піддержували. Ці свої думки поприносили вони і до нас після того, як в 988 році Володимир Святіславич прийняв від греків православ'є, і тако ж отаза вони джурчати руським князям тогочасним; та, як звісно, в князів тих не було багато мисти, бо громада мала право і обертати їх, і нагаляти, а через це і джурчання попівське мало шчо зміцувало. То, шчо в нас закін час попи показували народности, єдиний з адулами, закидали їх обертати монахи попи—це було не через те, шчо вчення попи до того їм не було і не через їх добру волю, а через те, шчо в ті часи і у нас, і в Московщині громада була сильніша за князів і не дозволяла себе обертати а ні князям, а ні попам. Византийські думки про громадські порядки московські попи стали в білмою символу показувати тільки тоді, як громадянська сила в пізній Русі була зруйнована, і як князі московські не помічали татар отали спочатку повертатися на якихсь ханів татарських, а опісля на грецьких царів. Це почалося там, у Московщині, як раз тоді, коли в нас шчо була воля і коли Польща зважалося поробити нас поляками. Тоді ж те, кшамо, почалося господарювання попи в Московщині і ясно розкрилось їх думки. Царі московські, внаслідок, шчо народ дуже отіла на віру, дуже трималися попи. Сярка повставали між ними та поппа тільки тоді, як попи задумували захопити собі не тільки духовну владу, а шчо і світську; цього остатнього не хотіли, наприклад, той цар Алексій, при котрому привтали Україна до Московщини. Та ці оварки царів з поппах тьмалися не дого і не мали жодних послідків: атоді попи в царях і далі держалися дуже прино. Царі їх дуже жалували, а вони за те були їх вірними слугами. Як приотали ми до Московщини, то і у нас попи отали такими ж царськими слугами як в Московщині. Та до того ж царі добре стали дивитися, шчо не змішалося між поппах в нас який-небудь не з византийськими думками. Москов-

ське начальство не раз показувало, що воно боялося, щоб у наших попи не було не то думки про свідомість попи з грошоду, а навіть католицької думки про те, що він лише царського лачається. Таке віднось хоч би з прикраси цариці Катерини Гуманцову, що став післанцем вольного гетьманства головою в малоросійській колегії, котра виправляла в нас усіх ділами. „Должны мы, писала вона, стараться узнать совершенно вѣсть тамошняго духовенства (се б'ю и мене) по істинѣ ея околнностямъ, таковоѣ низнѣ и доходу. И какъ по сему вѣсти нужно, чтобы въ архіереи и архимандриты посыланы были такіе люди, отъ которыхъ бы по пастырскому симпатію и крѣпости духовной революціоннаго свѣдѣнія ожидали было можно, то не худо, чтобы вы заранѣе таковоѣ знали и въ свое время на убавили архіерейскія и архимандритскія мѣста прямо отъ себя имѣли списки кандидатами представляли, описавши при томъ искусство, образъ мыслей и житіе ихъ“. То, що робила Катерина, робив і опісля і я, роблять і тепер, тепер тільки ще частіше єпископів та митрополитів їонати в Україну з Москвоюччип, а з якого краю беруть до себе.

Та і не тільки так Москва давала і дає нам знати себе: в церквах дихав усі чисто порядаки в нас погляди московські, як у всякому Над церквами в гори стоять, поставляючи царем, св. синод, а по спарх ям правлять консисторія, се б'ю живим канцелярія. Мошніста, хабари, доноси в поштовому стані стали такі ж самі, як і меж недуховенств слугами царськими.

Аж з прологом яку живемо ми при таких порядках, багато крияд терпимо — а все наша нона та нона; нема в нас тут і того, що в остатках вельдах в Європі воно је, хоч і там знов таки не мало ляха. Якійсь час було кричали, кричали про зміни, та зміни починалися дуже не великі: трохи лучше по земляріях та по бурлах жити поїли стали та суди поїлись позначили трохи кращі, ніж були консисторської розправы, привели робити віди по єпархіях для всяких порад та доповіді очкам поїли б'юти, чим вони позотять і отки їм брати у судити — і тільки. Того ж, чого перш усього треба, — поїли кожному держатись, чи не держатись, який хочеш мій — цього не завидно, як, навіть, не завидно, щоб судились попи и одних судих а усіма.

По консисторіях у нас робиться отких шчо, як ось це і в дописів бачимо. Муде павезати до тієї, чи другої єпархії, якая як приїдуть поїли архієреї, силуються впасти, чи добре мій дивиться на поїли та урядники, шчо по консисторіях сидять, і як тільки поїли пастір в'ї діла на консисторію спускають поїли, дуже бувають на раді цьому. Хабарники консисторські,

звісно, деруть, тільки з благочинних та сиротних поїли, а ці яко ось, шчо в них вдерто, витягують в очкам порядок дуже висити!

При такому порядку пишуть, пишуть унаж та прикази з синоду, а толку з цього не на ніякого. Про те наприклад, шчо за треба в приходящая попи не сидіють дурти, писати почали в шчо в синоду шчо при Катерині. Тоді ставало було в одному такому приказі, шчо попи не мусять правити, більш як дві копійки за кошту при роженні, три копійки за окрепчикою, за інчанья та похороп не більш десяти копійок, а сповідати та причащати мусять дурно. Тільки ж нічого з того не виходило, як ось і тепер не виходить у нас в наказу нового київського митрополита Филарета, а наказами їм поїли нічого зовсім за треба не брати. Попи не слухаються і давати парод, шчо је сил. За самі найменші треба деруть по 20—30 коп. та шчо в додвчу беруть хрупів чи чого влишого. Сповіданням продають де коїм особні книги, і хто книга не показав, того не сповідають. А вже про інчанья та похороп і казати нічого: 10—20, а то і 30 карбованців — ось які ціни правлять попи і в простих людях!

І хоч би шчо тим кінчалось, а то ні: перед розписи великими опаном чи сам батьушка, чи частіше катушка запрагують воев, беруть на його адрону мірку, таку, шчо мужичка може з чотири в неї виститься та і їдуть, як то кажуть, *блудити*, збирає *люди* і всяке друга. Тоді, тільки шчо в хаті мужичі на оті намереться їм, — так собі і тиснуть ці добродієв, сьматі душі. Знов таки мусять де коїм *людю* дурно обробляти поїлими гори чи після синоді, „шчо не грішити перед причащань“, чи і так. Жіткам у таких випадках завжди діють медушки шита ороочи діла себе та своїх діте. А як хто упреться, скаже: „я не чьсу на вас поїли робити“, — то батьушка вара пречаться не діє і робить орок перед *людьми*.

Попи самі деруть і другим дурти показують, — ланам та жидам. Муде вже лунявцію *пру* муть „каватою тропією“. Заразом цікаві і оїли речі про вое не виходимо в наших дописях. От хоч би про того попа, шчо заборони в якийсь президентчик в гарячу роботу пору синод вості черев те, шчо мужички не маючи часу на своїм ділом, не пішли на роботу в тої день до пана, а як оскільки його заборони по послужили, то він ввела оеред оола поперевертати воя поїли синодальні: чи от хоч би про того попа, шчо не хотів поїливати одиїєї наїмички черев те, шчо палу, в котрого мот робила, не хотілось втрачувати добреї робити. Не тільки малада і те, як попи помагають жидам дуже дешево брати в аренду крестіанські землі,

тоді як вже в протестантському пороспродує і жудобу, і плуги, і усе чисто...

Що люді неба дбають у нас про те копир, як би викоренити український дух з наших оселях, що вони і за проповіді на рідній мові не стоїть, хоч і знають, що тоді б вона була зрозуміла нашому народові, і до вчовань по школах добратись не раз і не два замірялась, хотючи в нього панувати тошноти, — про це все і казати вже нічого. Іноше коли б не їхня ладність, то давно б уже народові в нас можна б було хоч по українському навчати своє святе писмо мати, — та в тім то і штука, що вони про це не розмовлялись в свій час, а навіть перешкождали недружеским людям робити це за їх. Тепер же, звісно, таке вже в нас настало, що і прохати об тім нікого не варто: заборонено все українське таї годі!...

І коли б же хоч копія цих було в нас менше та не шло на їх в казни, се б то в нашої кашені, такого багато грошей! А то всіх їх по російському царстві 107.724 душі при 60,834 церквах, окрім червиль, котрих 5989, та черниць, котрих 3587, що живуть при 493 монастирях. Затрачує ж на них що року казна не менше 9,784.962 карб.; гроші ці вона відпускає св. синодowi. Скільки їх приходить на Україну та скільки з неї перепида на них грошей — це порахуємо! вже коли небуло другим разом, тепер же до того нам бракує, де які звістки.

Не дивно, що через усе таке, а особливо через пересказане вже господарювання поміщ по селам, діла і поміщи стоїть у нас так, що, як каже один дослідувач, тепер у нас тільки і може бути *або бунт, або штурд!*

Багато сказано цими чотирма словами...

Або бунт, або штурд! Справді і поміщ з своїми кричаннями, і усе друге, що доки тепер селям вимих, веде їх чи к тому, щоб „спасатись“ і завести сяк-так, чи к тому, щоб так чи ніякши, в викрутити собі людське життя.

Не однаково думають люди, що дуть цими різними шляхами, хоч через одну біду одні ладувались до штурдів, а другі починають додумуватись і до „бунту“ — і треба сказати, що перших вже є багато, а про других, хоч і чуємо, та не чуємо.

Чому то воно так, — зрозуміти не важко, коли тільки розскажемо, яка рівність між думками одних та других.

Поки люди через освіту не навчаються, як треба досліджувати все, що робиться і з ними самими, і у загаль на всьому світі, вони ще держаться віри в якийсь невидний таємний сил, в якийсь богів, чи якогось одного бога. І знов як роблять вони що, то раз у раз хтось, щоб не зробити чого-небудь такого, що цім придуманим силам було б не до сподоби. Християнство —

одна з таких вір, і тим то і в нас так багато ищро прихильних до його. Воно розказує людям і про їхні людські справи, і про все в світі, через його ж навчаються вони, як треба жити, щоб на тому світі в раю бути. Того, що в наші християнські не хоч навіть до одного ладу доведено, що один уступ в йому зносить собою другий — цього люди не приймають. Це знають люди, як випробовали так зване „святе писмо“, по знають вони, що зложено його з племі купі таких книжок, що дуть одні проти других. По знають і того, що виставляючи всіх людей рівними перед богом, християнство знов ділить їх на багатих і бідних, багатих і бідних, і каже, щоб менші та бідні слухали багатих та багатих, — що каже воно варами любати своїх багатих, себ то всіх людей, а тут рівня людей чужої віри до собак, — з чого позам можна було вивести, що треба карати „еретиків“, коли вони не по повському вірують. Це все розібрати можна тільки через світську науку, котра пориває всі віри на світі, які були і єсть між людьми, та розказує, як вони почались, встали і пропадали. Така наука вже єсть в західній Європі, — хоч і там не дізнавце до просних людей. А в нас так часом і највченіші люди з намір ледви чули про таку науку, і книг її, навіть і на чужих мовах писаних, навчальство в Росію не пуска і нічого в нас про віру писати не вільно, окрім того, що похвалять самі помі. От через це в нас, коли хто хочє про віру міркувати як небуло по своєму, то не виборється на правдивий шлях, а плутається, хто його зна, по яких закутках. Одно те, що християнство каже про якийсь ищний крашній світ та обща блаженство в раю за праведне життя на землі та за все те горе, що тепер люди витримувати мусять, одио те, кажемо, навіть до його людей. Жити тихо, витримувати всі кривди, не жаліючись, та блажені в бога блаженства на тому світі, коротко кажучи „опасатись“, — ось до чого дуже охочі нещасливі люди, раз вони втратили надію жити краще життя на на нобі, а на землі. Перше було в таким думками слухали поповськи поученьня та ішли в чорті, православія не кидають, а топор помі та чепці усім так обряди, як так мало мають за служилоїм божим, що спосібники переходять більш в штурд; штурд це то ж християнство, тільки без помі, без де якого поповського штурд і, поки що, без усякого адирства. Пристають до неї люди вже тепер. А як пасабаром в Росію акоротиться царська самоволя, та шідє воля кожньому дорядити, якої хочеш, віри, перестануть прихильники штурдів одошити в тьму, то, певно, помі ище більш будуть оставляти.

Радити, що в нас навчаються такого багато спосібників і

Перш усього вивчив він у Житомєр трьох псалмів: са рідного брата свого. Дуже він любив їх, одягав по псалому, вистаряв їх усе і на кожній поклав чи малює поєси.

Саму старшу поєси він пристроїв як за свого життя, шила вона вміж за Маликовського, сина одного житомірського протоєрея. Оце той самий Маликовський, що, обізнаючи в 1875 році народні школи в Подольї, ввела становому архієпископу вчителів народної школи в м. Лучині Могильовського поєси на те тіла, що в рочи в них були українські книжечки, та і не заборони, а такі ще довелись поєси. Тоді він було так розкопав, що і вправдано тече сам, де школи, хіба так архієпископ, бо з його учителям хотів вивчити, та трохи бачи руки були короткі. Цього Маликовського всі мовляв збути волонтерами дурном: так, пажу, врозно його ще в кутоній мові в Київі, де він живив. Інженерська місія достав йому з допомогли київського ученого округу, геолога Антоновича, що Антоновича, в народі тим був він спочивати вчителів в нашій конспірації дурномі ймовірно час та тіла не довго, бо всі бачили, що дурніші ніж дурно, а шили в бурі, та і з бурі його прогнали червоні ректора Зигмента. Антонович після того ще не вразив споконвіт йому інженерство, а неки було крестів, як той усе адрігався а його племяннику, мовляв в жовтій гімні — та і тут Маликовський не вразився. Тільки тому на інженерському місці і дивився, бо там усе бачило не треба, він мав дивитися писати.

Другі два псалми Антоновича не пристроїв, але за кожного з них оставив він по 12 т. карбованців. Не мало великий він гроші і дала псалмів.

Покладав такі проєкти, як бачило. За одне тіла можна сказати йому споконвіт що дивав в руках конспірації. Житомір він бігав в поєси, мовляв. Біг він мав з своєю корвою. Та так і всі архієпископи дивилися на лави і мовляв. І нового Лавири мовляв до нас не так сама Волки, як мовляв лави.

Переходимо ж до інших поєси, сольських. Обідрати мовляв, а особно конспірації, вони зорігати страшно в народі. Здрігав їх, як показують дописи, по мові псалмів і жидівського, так піти в нас справа церковна же справді соціальна справа, котра коріниться в темноті народу.

З Житомірщини, Київської губернії пишуть нам:

„Ніколи, здається не було в нас так часто мови про поєси, як тепер. Яку б не почав читати часопис, неперемінно знайдеш там де що і про поєси; почнеш говорити, а їм понало, про се, про те, — поперемінно про поєси споконвіт. А послухайте наших селян: тільки і мови в їх, мов про поєси. Поєси усього розсипаються селяни про те, який в селі він, — чи не до-

воє, чи не селяни, чи в старих, чи в молодих, чи добро жини в людях. Як розсипаються поєси, то аж тоді вже починають балакати про павів, жидів, волонтерів писарів — і других всяких цівок та вдиричників.

Що ж це за знак? Чи вже ж поєси опрокчати нашому народові гірш усього? Чи може народ наш бачить од поєси опрокчати од свого дика, своєї бідності, од цнотливості, — та через те і говорять про поєси перш усього? Ми не будемо відповідати на це все сиво, своїм міркуванням, бо будемо, як то кажуть, виходити за хмару, — а краще розкажемо до яких випадків про життя поєси в селянах. То, що ми розкажемо, по правді кажуть, гріх і павати випадками які це випадки, коли так роблять в кожному селі. Та, що ми розкажемо, ми павати випадками по другій правді — це все, бачить, ходило по землях начальства, про це говорять по всім губерніям, про це було трохи писано і у „Київському Телеграфі“ на 1876 год, одним словом все те, що маємо розказати, перестало бути домашнім делом .. Так слухайте ж.

В нашій Житомирщині єсть дуже велике старостинське село *Журиха*. В цим селі сидить поєси вже годів і десятиять літ *о. Васил Сивин* (перша фамилія його була Копельницька, а Сивиним його прозвали в київській бурі). Приїхав він з Журихи таким бідним, що і сказати не можна, був він ще до того таким бідним, що наче йому було три місяці до смерті. Скоро він приїхав на паражу, враз попросив до себе жидів і так жидів чинило, прихилив їх добрим словом, наговорив багато де чого про те, як він добре житиметь з жидів і т. и. Все це він порожнявав так споконвіт та мовляв, згладився так швидко, що непаже і справді хотів бути добрим пастирем, як то кажуть! Мир, звісно, дякував поєси за ласкове слово і потав носити попот на поле хазяйство — і талочом, і бачив, і курочок; де які хазяїни вворами йому поле, де які звіряти. А він все дякує жидів та вмовляє так, щоб йому дурно робили та бачив платили за треба. Довго так о. Васил пастив та жидів своїм крестом, а жиди і не прикидали, як він помаленьку та потихеньку прибрал їх в руки так, мов вже, як треба йому що робить, то він не сам просить, а приймає селянському отироті, або споконвіт, щоб витягли йому жидів на роботу. Потихеньку та помаленьку жидів він до того, що почав брати за споконвіт по привокзнику (10 коп.) за похоронок — по 3, а де коли і по 10 карбованців, за крестини по пів карбованця та ще курку і пів ока горілки, за вінчання — по 10—20 карбованців, окрім шесті платів та ока горілки. А тут вихотілось йому ще цорку нову отроїти. Пішов він тоді обдирати жидів.

Тільки все це він робив так, щоб люди і не зчулися, як в дурні попали. Тільки років з вісім після скасування війни, але вже було пізно: він повів аж набиті казатку добре, поцілувати собі і небезпечної окупу, і багато дяка дістав за свою прихильно-службову, так що як подали йому на нього жалобу архієпископу, то і виштовхав його: не було на ту жалобу. Люди подали вдруге, — і тоді тільки архієпископ наказав розслідувати діло. Приїхали слідом: благочинний, два попи та ставроп. Почали то зловити, то кричати на людей та і зробили так, щоб попом не було нічого, щоб він через місяць дістав випуск.

Тоді люди вибрали в села ходока і послали їх до самого архієпископа. Були ті ходоки в консисторії, в архієпископа, потрапили сотні до дві грошей за хабарі і добились тільки того, щоб наріжало було пове слідство. Нові слідствателі знов то просили людей, то кричали на них і зробили так, щоб піп знов зостався невинним. Подавали жалоби ще років з шість, робили кілька разів слідства, але нічого не вийшло; та як вони і знайшли, що коли піп сам разів по три в год їде в консисторію та і так, по почті, посила гроші членам та секретарям консисторії. В 1874 році проїхав через Звенигородщину митрополит Арсеній, от люди з поклали просити його: всім миром, щоб він дав їм другого попа, — і тільки що вїхав Арсеній у село, як увесь мир шав на вкопаних і почав кричати „благочинний святий, збав нас оя впацого пастыря — крокодиці!“ Але Арсеній тільки руками одмакувався і не прийняв жалби прощальця. Народ загрозив, загрозив грізно і показав робити так ні сподатись, ні прищипатись в свого попа, за троби нічого не платити, а прощальця по прежнему подавати. Вже досі на ці прощальця страждали громадські гроші карбованців 700. Як хто з крестян не захоче послужити громаді, то тому робити шкоду в хазяйстві. І сирімі тошар і українські крестяне говорять, сповідаються і прищипаються в Жерках, Стебному, Вербіні і скрив, а з своїм попом тільки лаються та позначаються.

Попа — сусід, просили його і українського попа, щоб він пішов собі на друге, хоч би яку параканію, бо, як вони кажуть, через українців можуть всі села змунговатись проти попіл, — але о. Власко хоче, щоб свою параканію непременно парадати йому побудь в своїй рідні. Коли ж мужик і цього не хоче.

Сусідом в Журівці село *Степанка*. Це село село поміщицьке (предводителем дворянства Протопопова). В цьому селі сидить попом *о. Микола Данилевський* і там позначаються в мужиками. Мужики подавали його прощальці і платять, але все діло кичим не кичалося. Поміщик повертав діло там, щоб попом пі-

чого не було. Разів два люди хотіли подати прощальця, але проїхав архієпископ, але отимову повганим усіх тих, котрі мали прощальця, і не допускав ні одної душі до архієпископа. Приїхав до того, щоб і отцінськи мужики роблять з своїм попом так, як роблять і українці.

Трошки далше од Журівки, близько до Херсонської губернії, єсть село *Ромежівка* (поміщицьке) з прислужком Гончариків (старостів). В це село недавно поступив попом *о. Димитрій Меланиковський*, удовець; всього і селі в його, що одна кава дочка. Піп цей, як тільки приїхав, заре об'явив, що за оповід треба давати по 15 коп., за хрестини по 50 к., за посьмату нісип на Микола по дві гривні, за вінчаннє — скільки з того можна здерти і т. д. Але мужики сказали йому: „як хочеш батькуш, то деріть з нас так, як дер наш предмистик (добра твоя був обдарован), а як не те, то ми дам по шагу в твоє будомо давати.“ За молитву в церкві батюшка потребував по дві гривні, а мужики сказали йому: „батюшко не хайть, батюшко.“ Цей піп робить ще і такі штуки; На Свеса після служби пошчитав він свій дохід і нарахував тільки одного карбованця; він розбив тоді церковну кружку, взяв віддати 3 карб., а селському старості приказав вибрати з обшество 3 карб. і віддати в церкву, але поже ще, поки староста збер...

В *м. Камніболоті* (Катеринослав) два попи. Один, *о. Іван Воїнський*, бере з людей не тільки грошин, а чим покла; як нема грошей у чоловіка, то він візьме ягнця, свиню, корову.

Одного разу він взяв у бідної жінки корову, але корова на другий день втонула в р. Тисі; тоді піп потребував теленку. „На що, каже, ти корову вказувала? Вона була не втонула.“

От так то робиться з попами в північній Звенигородщині! Як би приїхавось розказувати на все, що попи виробляють в кожному селі, то відяється і чернеча і бовити б не стало. ^(*)

^(*) У цих всіх попіл і шити такі, щоб дерти на чі і страді вони не утї яку півсти. (Св. Іван, Воїнський і Данилевський) розказувалися по проходу нашо селі попіл; селському і першому старості, старості і жінки боїться їх гарно, як попіл.

^(*) Як знавчели в Київ нового митрополита, *Філософа*, то він заре потребував на благочинних, щоб вони пообіждали підписку в усіх селах, щоб не бідав нічого на троби. Але ж благочинні не всі і не сиріли давати такі підписки, а коли як і давали, то сирілися в указу митрополитського. Та воно і сиріли і чого сирілися, — бо жбо не сиріли раз і сиріли такі укази; знаємо ми вже як багато. Коли попи не сиріли проти церковних і апостольських правил, а го б і сиріли вони такі укази, то з чого б знавчелися консисторії? Школа хідили, щоб казати хочеться, а то б було в чого обізнати.

А народ бідний терпить, бо жалоби навчальству нічого не помагати, а самим розпачуватись з поном прогнати його, не можна, би зароз поштивувати за бунт і прихилити москалів, алє сміло можна сказати, що скоро настане той час, що вся Звенигородщина або збунтується проти пона, або пероїде в штунду."

То ж такі розказує і *населення* дописувача про пона в одному селі свого повіту. Дуже цікаві відомості подає цей дописувач про те, як одбунтується в нас говіщина по селах, і яка з того буде лука мушкетам.

"Найбільшій уділивши у нашому селі це піп з понадею. Це такі творили, що одягаються або других таких не можна згадати. Він тільки того і дивиться, щоб усіма силами вигнати пона з хати, а як бачить, що вже нічого з його не вийде, то йдує як би його якийсь нічний робом покористуватись з його чоловіка. Піп кличе бідного чоловіка на одробіток, і горе вже тому, хто не піде до пона: піп усе йому одбачить, хоч не тепер, то в четвери."

Якось довелося мені почути, що лузе прокиб собою розмовляють про пона. Пообіралися життя коло церкви, сидять та і балакають собі про всяку нечистоту. А далі одна і каже: "догодилось мені чоловікові піп не дав причаста". — "Чому?" — пита друга. — "Та так, бачте, прийшов піп за розпачливою до нас, а тут насиділо так, як і з кожним не раз буває, що і самим нічого їсти. От чоловік мій каже: „де дам я вам, батькуша, тепер нічого, бо, повірте, і самому нічого їсти". А піп йому на те: „ну, їди до мене для дні горадити". „де піду тепер, каже чоловік, і горадити, бо треба самому город орати; ха! — каже — як випахнувся, то привид". Батькуша з тим і пішов. А тепер висидівши його чоловік в п'ятницю, а в суботу той прийшов до причаста, та тільки нічого підступил, а батькуша йому і каже: „одотупишся, я не буду тебе причащати". От і треба йому горадити тепер в друге. Та що б воно дарило, як би на та свічач, що на неї треба платити восьмипригонівши, а тут плач і діти не всі горади". — Бачте, задумали в нас строїти нову церкву, бо теперішня дуже стара вже стала. А до ж грошей узяти? От і придумали на лузе надол зробити і встановити, щоб на снігид а піст усі чисто, починаючи з годиною дитини, давали по восьмипригонівши; так що як у кого і досять душ сім'ї, то і треба давати досять восьмипригонівши. Та що і попом треба на снігид давати по три шаги, а як на приносиди, то і по восьмидесяти. Оце хлопець прийшов сповідатись і каже: „поряд поном восьмипригонівши на свічку, а три шаги не приносиди. Піп каже і пита: — „А три шаги до?" — „До ма", каже хлопець."

— „Ну їди, приносиди — тоді і висповідайся". Усі лузе жаліються на бісового пона, бо на того чоловіка на селі, кому б він не досадив до живих печівок. Приїде в молитву в хату, то і треба йому давати дві гривні гривни і миску крупи, а як не дам, то він зроду в хату не піде не мислячи чого иншого і після цього піде в церкву не дасть даяк проскурис не сам поїсти! Та обоє ж і забралися до хуни, як він там і поїдає! У адиретті, пона не поступається від пона. Оце як бачить, що піп підходить, то зарис і роздає жінкам по селу сороки по пачеті, щоб вони їх шили. Раза одна жінка каже понаду, і каже, щоб ти забрала сорочку, бо її пікхли шити. Наймисна і розказала не понаду, а пона і каже: „ах, ах пона дитиня шить, бо прийдеться її горадити, то хоч не спече, — поїде". Се б то як не поїде, то піп і від причаста заведе. А як ставши питати в лузе, чому вони такого пона не проженуть, то вони на це кажуть, що „він вже одного схилю, так, бачте, якого другого казати". „А за що ж ви того схилю? питаю їх". — „Та за те що обдирав лузе". Ми думали, як цей буде, то не стане обдирати лузе; аж він ще гірше, ніж той; доре — так, що тепер вже страшно міняти цього на третього, щоб ще гіршого не нахити".

Довіс з *Київської губернії, Каневського повіту в селі Ісаїак* показує, яка штука може в селі витворити батькуша, і як трудно маєть в таких випадках мужикам судитись з понами, когрі стоять один на одного і навіть покривають один одного.

„В селі Ісаїах, писав дописувач, живе піп Сивиланков і що то вже піп за акришник, то і сказати не можна, тьагве в живого і в мертвого. Терпів ми, терпів, а далі вже піп стало не в мого, ото ми і надумали собі: подіями, кажемо, владний в Київ прошеніє на батькушу від громади. Кажуть, що цей коніє владний добрий і справедливий, то чи не допоможе він нам, чи не винить нас нашого пона на другого правшого. Зібралася громада; повіркували, що його написати, щоб і не багато було, і так, щоб владний приймав наше прошеніє. Оце, на громаді, казали винить нас до чиста, а другі кажуть: ні, не можна, бо як багато пагидомо, то владний і чистити не буде, а написати тільки головишча. Оттож і написали тільки десять паголовишчач пункти: 1) Як умір покунці митрополит, то батькуша і каже: „от умірно уже етерно і тако воно було спираючи, що його не ховали, а напаша винкували в рін собакам". (Ми, бачте, думали, що це митрополиту буде шпильки, і він шпильки заведе утку на наше прошеніє). Далі писали: 2) Як піп нас задорого

поївши їх і вичипив, що говорив. Мирові судья приговорили обанкручених хлопців на 8 місяців в тюрму і пробули заплатити попу 150 карбованців. Отиравши фідомах в острог, а так як всі вони були сироти, то їм мусив погукати в них гроші, коли вони одсидять в тюрмі.

Щи досиджувались... Через 8 місяців хлопці виходять в острог, але не всі. Двоє з них зробились слепими, третій слабкий, а четвертий так в острог і увір. Щи зареєстровані до них, нічоб віддавали гроші, а не то грозив тюрмою. Мусили бідні хлопці нависуватись у кабалу до помічника на безцінок, бо тої наперед наплатив за них попу гроші.

Може ви думаєте, що під такі адовольнявся? — Зовсім ні... Що довго після того випадку він в мязьом помичав об тім, що четвертий увіреш виір в острог і не виплатив тієї частини грошей, котра на його випала.

Ось де правдиве заміждство, а не те, що хлопці (зовсім діти) зробили, котрі могли добре і не розуміли того, що вони роблять грібунок, а в котрій прийдеться тязько одмити.

Щто справді міняти нові одного на другого не варто — це і в других дописів бачимо, ось хоч би з дописі з *Романською повістю*, Полтавськ. губернії.

„Гарний у нас батюшка, півна домишуватель, не згірш од пана Козмевського, що ми описували раніш. За віничання бере по двадцять карбованців, а вже саме жовне що 15, хоч ітак би не був бідн, козлик. І як там уже не близдуть цього, вироде, щоб хоч за 10 годивсь, так до так: „і не ходи і не проси, бо не помичаю, як на приросли 15-ть“. А як його не жоняться, коли не на робити, мати стара, нікому а не зварити, а ні спити... А кождя як почне злгувати, то їм прийд в хату, та як стине кзати і того мені дай, і того мені дай, то хіба пята або третья частина усього в казайсти зостанеться, а як же не дася, то вже безпримірно попомі сважо, а тої і почне... або причастя тобі по дася, або почнеш оце говіти, говієш, потрапиш гроші, як же шчо, прийдеш до причастя, а він і скаже: „готи одступити“ от тобі на все сего тязького сорому навробити, шчо і сам собі не рад будеш. Так от такий то в нас батюшка!“

Дрібненько, а все таки ясно показуючі помірніших случаиї випадково в житті з *Гадяцького повіту* Пошт. губ.

„Ізбо можна від помірніх еути помилки, наче б то вони живуть по вайту христову і аюстовському, — тільки таке вони розка-

вужуть тоді, як не приносять їм яку небудь користь. Коли ж инді корість в „зайток христовий“ не однажеться — співають вони другої: „тепер, казуть, ниве вреска настало, і спіжати зловит від того треба ниве сповіяти, ніж в динній часи“...

Розкажу вам наприклад про одного благочинного. Никя його Лановський, живе в селі Борках. Цей благочинний вже три роки получа від консисторії гроші, котрі дають йому дая одного даяка його паракниці, а даяк тої виір три роки назад. Рапорту про те, що він виір, благочинний не предстальав в консисторію, бо даяк був вшитиш, так шчо консисторія про смерть його і досі не зна. Гроші його благочинний кова в свою кишеньку і не стыдилось лишати без привору двох накомьких даяч того даяка. Хлоп грошей тих всього 12 карбованців, — вояк дятям вони адлякс би і дуже

А то другий під, Тереховський, в селі Сватках, розсаришався на одного селянина пришов хрестити дитину його п'яца, і хрестив три ді. Почне та на конгити. Приїхав другий під і мусив дохрещувати на Тереховського... Після він дуже радувався, шчо таку помсту зробив своєму ворогові“.

Як з свого адирства вони нажнедуться до шча, показує допис з *Золотоношського повіту*

„В Золотоношському повіті, в селі Митках був під. Звали його *Корієнко*. Тепер він в другій паракниці. Цей Корієнко на тої час, шчо був в Митках, штин будувати собі добру хату, карбованців в 2.000 та шчо і грошенят придбати. Штин він зробить все це в яких небудь два роки. Кожний мусить бачити, шчо ниякше, як обдирати парол, таких достатків сальськиї під придбати не міг.

Як приїждить він на нову паракниці, то він, шчо диньому панчаю, просить крестян дати йому те, чи друге на нове ханайство. Корієнко не відступив від цього шчаю. Цілі під року описав він даяря, як то казуть, і все збирал, все збирал: у кого лізке збжжя, в кого коноплі. Як минуло під року, він обернув діло так, нбм сальне обовязані даяти йому все, шчо він досі получав від їх, як подарунок. Та шчо опріч того не мбувал він дерти з селян на кожну потребу і дер чинало.

Був такий раз випадок, коли це тільки можна казати шпелком. Ховав він якогось мерця. Про пакту на це він з родичами наперед не змовився і зробив так: випис мерця на під дороги та і стаа. Даяте, каже, 15 карбованців, а то не буду ховати і підку відпир“. Мужик зертівсь, мертивсь та не було чого робити, мусив віддати попом 15 карб.

Не менш, коли ще не біглий драв він і не вічечанна та христия. За відома менше достати карбованців і не показув, а ја знају, що з одного чоловіка, не дуже замаскиного, але що ж я достатков, він здер 30 карб.

Про те, як ілянувати і самі пош, і їх жінки, та як пашам помагають и їх зморетні виходимо в дописі в *Політиччичин*.

„Деруть в пашек людю і „официально“ і „пософіцально“ паші духовні пастірі — пош. Топор роши мидумали вешчя тричі и рік ходити *Ізнувалити*, а правдиніше сказати — грабувати. Цім ділом закупаються попадзі. Приїде до чоловіка а хату — а на вулиці вже піз в пеї стоїть — та і почно винувати, че не ма в тебе того, або того. Що же, од усього дай жі хоч трохи. Де не ма попадзі, там сам піп ходить і доро шчо крапче. Наприклад у с. *Молієн* піп по смерті жияк став сам ілянувати. Такого обдирає і родились, і християсь, то по бачили“, розказують людю „приїшов нін до одного чоловіка, мабути найбільшого в селі, виказ, лиска в кутка и кутка — нічого вкати; одначе наслідіе така при жінці на поліці троє курячих яйця. Що ж на думаєте? І ті забрав у чоловіка — не поосистивсь. А як треба нині дінчати, то без 16 карбованців і не потягаєсь. Хотать — 3 карбованці, до найменшо. В де яксь селак нашого повіту пош новаводили для скарбі кятки та і продають їх по 25 коп. штукку. Усьак, хто до сподатись, бере поперед у старости кятки і кладе його коло пона на столік, а то бува і так, што хто не дасть кятка, то нін його і промучать цілий піст, не дає причаста, — ніба то за великі кріки. Та шчо і казати! кожна ступень людської бува пошу на корості. А як змагається піп з паном, то нає прямо хоч іди світ за очі: примром скаже од дівка, наймичка строкова, — а в нас рідко яка дівка не служить у тьотуні, — їм заміж; панові не хочеться вторять гарбого робітника, а піддержати її сімлюю не може, — от і підодить при отаку штукку. Нисше лист варо до пона: „так і так, каже, адержіть отак-то дівку“. Цім зна, як до бробать тільки приїде до його дівка, він і каже на вічечанна карбованці 50 — та і не опуска ні шага. Походять, походять молоді, нічого не беру, — ну і розідеться пара. Нуна, шчо пш, піп і жид у тьох змагаються, шчоб крапче людям орудовати, та і дерожуть усе рело в своїх руках. Попові, бат, треба дати на службу, панові на земљу або личо, а в жиди, місце, повички та опіоля і сплячуєш трохи не втроє проти того, шчо казав у його така троїца, хоч куда! Тільки пани як до, то маїдурішій, і їм найменш шоропада. окрізь проживаються вони і одиють жиди земљу на аренду —

бо крапчого кятця як жид, шчоб вкати остатку борошку в бідолашного кростянина, і світ проїди, то не найема, і шчоб вже і пона отдає цоркам в жидіскаї руки на аренду: бо вже ж окрізь бідолахи жидіються, шчо долаку нає, а людю такі протині стали: всеім не показують духовного снгу! Може б тоді скоріш дожили доми до нової Кошівичини!“

Про те, скільки заробляють пош по церквах на свічках, до з усьоких сшодольних рахунків менш нікто не каже, як треба, бо рахунки ті роблятьсьа воеім особним робом, як ось пише нам *завеннородсьмі* дописуватель. Бому в кшншву ідуть гроші, шчо при тому свічному зборі крадутьсьа, повно не знаємо, тільки, аджетьсьа, ле менши, а білыши пона.

„Приходилось мені, розказує дописуватель, спілко риві писати цорковні приходсько-роходні кшнжки. В розходку кшнжку шисуютьсьа між иншим, скільки грошей тратиться на воскові свічки, на цорковне ливо, ошпу, борошно для проскур, ладля, підтанку цорким і другі потреби; в другу шисуютьсьа, скільки зароблено на воскопш свічках, скільки получено в калити і кружжя (на службу божі, як ходиться, ходять і в нині в калитку і кружкоју староста, сторож або хто другий і просить в кростян на „ладан“ та „олну“), скільки пожертвовало крестянами і другими людям. Завжде бува по церквах так, што ці записи роблятьсьа перш усього на шматках папору або в цорковій тетраді а потім вже, як треба нести кшжки на ревізіју до благочинного (и жулі та в декабрі), або як проїсидить архієрей, то тоді вже ці записи шисуютьсьа в настояшчу, данну з конксторіі, кшнжку. Ото ж як ја мав писати ці записи, то мені піп і каже:

— Пшш, голубе, так, шчо в тебе за рік виїшло мо менш ні білы як 33 фунта свічок і шчоб баричу з них свічок бузо не білы ні менш як 10 карбованців. Вгадай також, шчо в піст великій і в ті місяці, коли бувають великі свіжата, шчо тоді було білы розходу на свічки, а дітом, в роботу пору, як людю рідко які ходять в цорку, — шчоб був меншій розход на свічки.

Ја здивувався та і питају пона:

— На шчо ж поно треба так писати?

— А на то, одпові піп, шчо синод постановив за для шчокої цоркви збоже число фунтів свічок і зміниш на них баричи. Через це ми не маємо права шикати в кшжки стілако, скільки виїшло свічок і скільки на них ми заробляємо, а мусимо писати, скільки нам сказано. Та отже ж спитай і в других понах і пашах по ншшх повітах — і в їх так само.

Щого робити: моє діло писати так, як мені казуть, а не так, як треба. Поміркував їм трохи, як би то розділити 33 фунти на цілий рік і скільки б треба їм вистачити місяць, і коли то народ частіше в церкву ходити, ревнителям тільки то прибутку приходитьсь на кожний фунт і почав писати. Писав, писав а чорношкіри знішсям та ї побачив ось що:

	Чорношкі жиди		Пасторська новосітська жиди	
	квб.	коп.	квб.	коп.
Январь	8	90	2	85
Февраль	10	90	3	97
Март	13	60	5	90
Апрель	57	50	5	90
Май	12	75	2	85
Іюнь	8	12	1	43
Іюль	6	15	1	43
Август	9	72	2	85

В конвенторських записках однічається так: „Январь — виручено капітальною сумою оть продаж 2 хт фунтов сівчей 1 р. 70 к. Получено прибыли — 1 р. 15 к.“ — і так пишеться за кожну місяць.

Як подивив червоної записки, то побачив, що за 8 місяців було приходу справди на сивчях 117 квб. 24 коп. а показало було по книгах усього 27 квб. 18 коп! Роздивляюсь їа писав того го каніах, чи не ма де я другу статті того прихода написав, що справди виручається за сивчя: те ма пис: Дивись, таж сербь, чи не ма де записаних тих грошей, що борать в церкву за мисливня, похороня (за видарьня пронода, — хоругви) — не ма ниде. Там і списав, що подумав „ну, та ї хитра ж штука!“

Мало понам треб ти сивчя, щоб индурьнути в дьудей гроші: дьа того ж индурьнути нени шчо святі криниці, чудовні ікони та хрести. Ось шчо индурьну нам про одну таку криницю в с. *Суделина*, *Помокенскор волості*.

Якось раз трапилось мені бути в селі *Суделина* як раз перед тим дилом, в котрій таж ходять з церковною церемонією до якоїсь чудотворної криниці в чотирьох верстах до села.

Приїхавши в село, їа сівхав до одного сільного чоловіка, *Юхима Удильнича*. Почувши, шчо це їа, ми і кажи:

— Еге, це мабудь ми до криниці приїхали.

— До криниці, кажу їому, сівхується.

— Хіба ж таки сам можеш такими ділом зайнятись? *Поміж* ние дьуде темки до неї їадзеть та цуть їїи воду, а ви ж такі чоловік ивниї і мусите знати, шчо воно за штука ця криниця.

— А шчо таке? питаю. Їа нічого про неї не знау.

— Еге, кажи, та це як би сам сказав по продажі це так чисту туман, шчо дьудей терпих морочить. Це все надумки тих жиди одети: хантурниа.

— Як так?

— А ось як. Іїче в 1694 році проходив одини нісапані їа-їїсь прохожі. Проїшовши білям 200 верстов та годуютьсь одними сухарьми, зяско, їдхотпавсь трохи, шкоче підля в його слабость по жьому тілі. Пришовши до місця, де тепер криниця, сів нїг спочити. Подобалося їому. Ліг він полегати — та ї пролежав цілий день: бо добре — туман, дерева крутом, тінь, свіже повітря. Відоме діло, почув він себе нікля того здоровїш. Дав в тому де маїе, тамасу робить нічого б було, їадзється. Та, еге ж, інакше вишло. Прохожі, баче, багато наслухавсь поше і адалось їому, шчо все так і справді бува, їа пона розказує. Ось і вийшло, шчо подорожова їа через те, шчо вода в криниці чудотворна. Зараз кинувся він до пастуха, котри недалєко пасли овещ, і сказав познати пона, шчо б, їа тому розказати про своје їдцельня. Поп приїб; бо понам тільки того ї треба, шчо б святі, чи ікони, чи криниці в їх приходах ввалялись... Пришли дьудей з села, шчо раз розпитали прохожого, їа то їому сталося; пастухи, шчо нічого не бачили, стали за сміх. Ну кого ж білим? Вода чудотворна та ї годі. Одправили мислєбєнь, обстроїли криницю та ї казав до неї кожного року. Їдним лядьма од нер тільки шкода, а понам та жиди — дьаки хит куди. Одни, бач, правять службу божи, а другиї оськушиса опле.

В дивові з *Помокенщини* розказується знов про знаменнє чудотворні води. В дивові їїї знаходимо ї про те, їа в загальї дьудей поки ї їа саман дьудей помагати.

„... Голодї наш дьуде, голодї... Та де ж їому ї ситни бути бідному мужикой? Їа остаеться в його їакї їматок хліба, то наносїдок приїе до його їїи та ї остатїї їматок пире в рота. мислєбєнь буваї ситї...“

„Оце не знаїу, шчо ї робить, розказував одні чоловік: — було корюбок во туй їшєнїї, все до празника їадєржувати, дьуде

на паску було, аж тут приїхав піл з молотом і та все і забрав. Та ще, щоб ми знали, з своєю міркою їдять, такою, що наших дні туди піде."

То ж і в *Матфеєві* о. Терентій не мавш дере: задал він приклад—за пашахиду приносить йому живу курку і полтинника грошей. В одній цілці вмерла дитина, хлопчик так літ домати і приїхавсь ховати. Піл і каже:

— Як не даш полтинника грошей, то не буду ховати.

Пілаче біда вдова, просить його, каже, що я неї і копійки не маю.

— Оце сьогоднішній вечір сенигрованих в дурде, то хіба його візьмемо? пита.

— Ну, чорт з тобою: давай хоч ті двадцять копійок, одвічав піл.

Ео жува на Ільму, звісно, правдик. Піра стоїла дуже гаряча, хліб сів в полі, колосся витрушувались, ось льуде і надумались спочив поровонити в клуні хоч і в правдик. Піл вивал і розширився, щоб колосне заборонило в правник хліб вистити і нічи, як бухуть йдати мужики з хлібом, вони звеліло повернутити їх поза. Начальство послухалось його, іisperвертати вони кимали скрізь по саді, розкопавши діопи пообтрушувались ще гірше. В той день висли, бачите, треба було робити, а докинхтись нікого не можна було.

А в одного пона так заведено: в шість пісаль спокон, щоб голкишоп не гринала, загамла він їх до себе в двір і там дається їм робота—кому прамати воши, кому трепати конопі кому пілки тесати і інші „благочестиві“ для робити.

Заводять ще як де і чудові іконки. Так це випало в Федунку, де попом отець Петр. Він сам про це розказував.

Нас, полюб, у селі троє; село біле, дуже біле, нічого в льуде і нязать. А як читав, як одкриваються явлені ікони. Дунці попробувати і собі одкрити чудотворну ікону. Зміїшоп стару ікону та і викину у вогні в колодязі у садку, а на другий день притав старогу цоринного та ще до яких льуде та і розказују їм, яке мені чудо представилось у нощі. Так мон і не спав ще, коли не являються до мене муж-старець, в білині увосі, і каже.

— Отець Петра, у твоєму садку, в пустім колодязі зарохавсь чудотворна ікона божої матери, піда туди і вонда подобајушчу пості; од сего дня ніщо те було свято, поддавати там храм божі.

Ну, звісно, зарав пішли до колодязя гуртом, зитхали ікону, приїшли до мене в хату, поставили її на покоті і одслужили молебень. У нощі ја їй знов одне і вкшту в колодязі, а в ран-

ні розказав, що являлось мені тої сажі старець; сказав, що ја не достоїни, щоб ікона в мене поміщалась, і зарав шев в хату, а за ним і ікона... Пішли шити до колодязя і там знов „обряли“ ікону, тоді однесли ще їй до церкви, поставили їй там і знов молебень одслужили. В тих пор наряду стало білий сходяться з усіх міст, а найбільш на Ільму купала, коли в нас крим. Доходу зарав стало білий, та тільки все лотилось шев білий шати, прихолоди, бач, одні білі, мужики. Шиб білий принадеги богомольця, одлагав ја странником, котому зналу начеина і пішов на великій шлях, що веде в Ренотилонку, а по тому шляху багато богомольця, московських купця, в Кірія іде або в Кірія. От ја таких і став розпитувати.

— Чи не знаєте льудя добрі, де тут Федунка село?

Ті одказујуть:

— Дяк чого тобі відомо Федунка? Шчо ти за чоловік?

— Ја, льуде добрі, а далеко. Літ в тридцять одержки усталими боліньми. Як був у Кірія та молився в святых угодників, отомився через молитву аж до болоті і засну коло храму божого. Во сні мені з'явився старець божі, увосі в сїяній, подібній на чудотворця Миколу—(в москалі Миколу дуже поважають!)—і каже: „Іди, чоловіче божі, в Федунку, мога тут недалеко.“ Через теж то ја і шукају тепер цього села... вопо кажу, тут недалеко.

От купці собі і думајуть, шчо їдрили по всіх снєтах нісцьях, як же ж не зайхати шчо і в Федунку. Питајутьса і собі, де Федунка, їдуть туди і застајуть стареньку убогу парку в отару іконоју, шчо в колодязі не витхали: благочестиві купчові дупі нос по дуже вражає. Милостива воля—і багато воставајуть грошей. Пішла вже верстування ја всіх багатих і благочестивих купців і став їм через богомольця проскурив за здравіє вонати.

Вони потім одняли ікону в Москву, зробили там дія пої багату ряву і знов вернули. З тієї доби, ніщій місяць, мужикі з нас трьох заробили по 50 карбованця. А як справадено третього пона о. Івана відит, то відох шчо лучше було.

— Та чи ж ніщо не гріх нам, батюшка, так дурити льуде, кажу кодо ја описав.

— Ть хоч і гріх, то шчо. Шче час ја, миколу, збудују хан-яну церкаву та і по монастирях молебни буду правити. А тепер, хвалить бога, просвіта являється не не оставля. Отож ви бачили в церкві како ікона засьят очі, руки, пога мілі і жестяні—то ја нарочито в жид-місних в Полтаві залузува, і як у кого шчо кобуда болить, то і купујуть, шиб од хвороби збавитись, а другі на павіять."

Про чудовий ікону оповідають і ось нічо нічо зовсім таки з Полтавщини:

„В містечку *Варет*, Полт. губ. Лохвицького повіту, єсть дві церкви. Одна з них давно вже має чудовну ікону і в неї гуляють од люддей свого і других сол чинало грошей, а в другій, де попом *о. Данило Галабушечин*, довго не було ніякої особної приналежності, щоб дурити люддей.

Ось наш *о. Данило*, щоб „поправити діла церкви“ а за часом, звісно, і своїй, два года просидівши, як то кажуть, відгуляв таку штуку: іноземськ іже з цимол-полляком і став того прохати, щоб він перотав прасаджаним бідній державі, мов би то в його, в с. *Повестин*, єсть чудовна ікона, та і віддався б їм її продати. Паш відгався, бо йому аби гроші. Намісник шп за ікону 100 карбов. Як почув про це народ, то аж сажиснувся трохи: чудно йому стало, як тям чудовну ікону купувати.

— Як би вона справді була чудовна, віркували про ніж себе люди, то і явивсь би собі де небудь стіх, ишиком, бо дико, тям ікону тільки ишиком і з'являються де небудь: отак, або в поповоку сидіти на дереві, або в колодязі, чи в криниці, а як кома, то і в церкву її виста не можна— усе вона вертається на те місце, де з'явився, як було це надяся в ікону в другого батькиши.

Щока прого на дивуємсь тільки, чом і отець *Данило* не встроїв так, щоб і його ікона з'являлась ишиком.

Так от, почувши од одного і другого попа, нічо єсть продажа чудовна ікона. народ побачив, нічо треба ікону купувати, і тільки змисль ста карбованців усі данали пашові 25. Торговалися, торговалися, та при кінці паш відгався на 25 карбов., бо бачив, нічо в мужиків нема грошей і видурати били в їх не можна.

8-го травня 1875 року ішов до церкви перекопця зустрітати ікону. Зустріли, внесли, поставили, а після і стали ждати чуда якого небудь. Досі одича не було ніякого, і люди вже почали казатись, нічо дурно 25 карбованців вклянули, і казати, нічо дурно не було б відкопати трохи та купити на карбованців 100 чи скільки там дорого сизатого в Київ: Казали, нічо і ту ікону поляк-нам дістав десь у Київ... |

Далі доводось коні чути, нічо недалеко од м. *Варин* єсть село *Гинденець*, де живили сидіти паша *Тарновський*. Тепер там живє п. *Александр Іванович Тарновський*. Він має в себе чудовну хрест з чистішим ишиком і давно вже пристає до люддей, нічо вони казали хрест тої у церкву. Хоча він, бач, відурити люддей своїми милостями, щоб потім добре лущати в мужиків гро-

шени. Попи і аговуються та тільки казуть, щоб паш напо- чав десь описання хреста та розказав, де він його паш і яка чуда од його бачив.

Ці дописи про чудовні ікони показують не тільки те, до чо- го доводять пописавше нахрещство, а і те, яке тям справжнє оі- барське шанаство та кохастиво наше християнство по селах. А ось допис про одного попа, в котрій надію, нічо воно може спускаться нічо киче: Нав пишуть в *Городицького повіту*, Чернігівської губернії.

„Єсть тут у нас один паш та жінкась не пашпощі, а вона йому якийсь родичка. Родивсь в їх дитя. Зараз до свого попа хрестить. Паш окрестив та і шпаш нехаконним. Ті образились. „Мн, казуть, жикаті!“ Паш одича не вірять без свідателства. Вона йому і свідателство показує паря. „Нас, казуть, дроз- довицький тш ишам і свідателство пашка.“ Паш і нічо собі...

Аж тут батько того паша подав донос архієреї на дроздо- вицького попа. Як саш його сына віняти. Архієреї *Серапион* був якийсь на ревнці та і в *Дроздовичу* нагадалися: на попа, каже, подивавсь і діло росаїдує. „Благочинний зараз дає звіст- ку попові. „привези, ишше, дарохранительницю в запаяним да- ражк“, а архієреї тям часом в другому селі був.

Привезити дарохранительницю тої паш. Подивавсь— аж там була в ишопі пашочена. Попи і руки розставили.

— Що це? питають.

— Даря.

— Яко даря?

— Другий не ма.

Достали десь то даря.

— Вези ж та перелож в ковчег, бо завтра архієреї у тебе службу правитиме! казуть.

Паш і поїхав собі.

На другій день їде архієреї у *Дроздовичу*. До церкви— заглядає, до попа—не на попа. Кумедія!

Знаїшли ото попа, святі його знають—де він був.

Одичаї церкву!

Уходить архієреї в церкву, їде в вистарі—не на чаші на престолі.

— Де чаша?

— А ось туточки.

Паш паш у закусі скринячку, иштак мідати чашу. Подивавсь архієреї у середину.

— Що то?

— Даря.

як писав урядовий часопис „Кіевлянин“ в 137 № 1876 р. Про Сачука писали ніщо і до ніщо друге. Як тільки він того сел, де він жин, писав його за шугу, араз сказав його заперти. Сачука заперся і почав з ним робити всякі дива. В жовтні місяці, наприкінці, обидва його на морозі холоду воду і мокрого заставляли на ніч в холоди, а в лютому, на богоявлення, привели його на ордину, кидали там в воду і держали його в воді маючи винути з п'яти. Після того не давали йому нічого їсти нічого днів чи дві. Все це вимулося попу, хоч на його вже і само шалашество мусило довести, і хоч на одишті, як вивоз сказав в урядовій часописі „Кіевлянин“ (137 № 1876 р.), всі вчинки пона були відкриті. Оступився за його, бат, мітрополит Арсеній покійний, і він виправився в біду... Сказав, як хотів пона пошаритися доми, що вони шугу, обиди, всім, як бо шалашество доміло шугу, а не за те, що обиди пона на шугу в тому, чи другому домі. При кінці 1876 р. біля 20 штуків державо було в Миколаївському повіті. Там їх викали вимити голодом і в шугу свою обертати, даючи їх поганим словами.

З других сект частіш усього згадують у нас про „шалашів“. Що вони таке—доки ніщо зовсім докладно не з'ясовано, певно, ніщо секта ця нічого і по кісцях різна,—хоч більш усього подібна до московських „жестів“, або „дулей божих“ з панахон в одні бік до „святийого грима“, а в другій до „копичівних“, як і в московських „жестів“, тільки, здається, в меншій мірі. Ось дотепер про шалашів з Миколаївського повіту Полтавської губернії.

„В Балибасовій волості Миколаївського повіту по степу розкидано багатенько хуторів, найбільш по балках. Меж козацьких хуторів єсть чимало дулей жовтих, що мають земельки десятин по 50, по 70, по 100; аніж мали бали—такі мали. От у тих то хуторах, найменше в хуторах Портявських (недалеко од села Портявського),—сама отація шалашів, то б то українських експів. Вони я сні не був у тих хуторах, розпитував же про шалашів у дулей, що живуть по далеко од їх, або чули про їх. От що розповідали мені про них.

„Шалашів от разу можна пізнати, хоч би він був одні між тисячю дулей. Хто їх бачив і знає, од разу відає. Такі вони якісь жовті, обривки, шуги наліто о їх лице. Снім і янваси вони не їдять, а їдять волоцю, мило. Як знає одного хлопця шалашів—пастуха. Так було як пошугу йому хлопця з сном хліб, чи пиріг там, чи верошк, то дивився—узяв, вимкнув та і погнався до дому. І хліб дивився не будь їсти, а по

з'їсти того, що осмирило. Горілки не п'ють, хліба не курять, не граються в дівчатах та хлопцях, німає во снім „чорт“ або „жестів“, або часом „собіа“. А ніщо він згадав чорта, як у наших це поводитьсь, так боже сохрани, араху не згадає. А як було з хлопців хто згадає купця (чорта), то він (шалашів) і піку одсиріє (так розуміють), ніщо його боги дають—додає розказує... Далі вже розказують всяку чудову історію про шалашів. Ось приїхав як один розказувач про їх колективний зборище. „У одні Варилівці єсть одна сім'я шалашівська. Хазяїня вилуч Сохрон. Як виставив поці, то новачивають ворота, віконниці, випускають собак і тоді вже сидять у хаті і нікого не пускають. Раз зурба хлопців зібрався, одишли вони собак далеко на вулицю, а снім тихенько плачучись під шапкою, відчинили трошки віконниці, та і дивляться:—аж посеред хати стоїть шалашів з водою. Круг шалашів стоїть шалашів розсуду сім'ю і кричати: „боже наш, виїди до нас! То скажуть через шалашів, то знов кричати. І сприйдні виходять до їх чорт. Як сам не дивлявся, не бачив, а хлопці, що ждали довго, довго, аж до пізньої, бачили, як із шалашів вискочив їх бог... Другі розказували так: „дулей жовтих, що шалашів постане на німко п'ять копійок або гривень, то з його стане карбованець—так їх чорт постане, бачить. Сам розказує не вірить тому, „бо зовсім, каже, ніщо єсть ані до не багаті, а то і убогі в шалашів, як ось портявський шалашів—ось Хведірченко (або Кохасин), Ростовський та асовальський шалашів: Мазниці та Кобальук... Далі от що мені розказували про шалашів їхні близькі сусіди—козакі, що живуть в іпак хуторах в Миколаївському шалашівському. „От цих шалашів у нас не багато—козак Павло Малицький з сім'єю, два брати козакі Ростовські (одні Дмитро—охомичені, другі Яків—ні) з великою сім'єю, біля десяти дівчар; бувши крестянини Мусива Пушкіна, Микола Стріженко або Стриженко в шугу і сім'ю та його рідний брат Василь з сім'єю, бувши крестянини, двоюрідний брат Микола Стриженко—Савка Стриженко в шугу і сім'ю (тільки рідний брат його осирівся припославини, тепер у москалях), зять Савка Стриженко—Ростовський (не тверді шалашів, бо як вважались хлопці на карбованець, що він снім з'їсть, то він з'їв як ні в чому не було). Оці п'ять сім'ї живуть в балашівсько-портявських хуторах п'ять балок: Малицького і Ростовських шугу ділі сім'ї шалашів живє в с. Портявському баримовської волості. містер (визини вітрахи строїть), кр. Хведірченко, та козак Ростовський. Та шугу єсть у Кохасинці ділі сім'ї Малицького (виїхався на хутор) і Поросух. Та шугу одна сім'я коз. Сох-

ропа в с. Паравініці. Паўжылісся шалопутствам што літ п'ятнадцять назад. Заніо яго якісь нехочіць брат одного з перших тутешніх шалопутів, здіяўся, — брат Павла Малочинського. Намічавши нової віри, він скрився і пропав без вісти. Невонавчеші отавили людям дуже богошочливим; в церкові ходили, по пропусканню пі одній олузби, хрестилися нолікми хрестом (розмишлеть), по їм мався, по лапалися, малічмися скоро гра-мюти, по ням горілки, по скармисловим (як лаї!) чоловік, то іпідбіли, як скаже ладаном) пороставали святи в їйкам, ко-дети на нульці — хвощі женитися, дичата вискодити воміж. Однєж нам кажу слово: так як подивитися зверху, то луде испи і підобрини, благочестіи, уступчиві, спокійні, боломлії, трудилі, аишуть чисто, не іржани. Нюки їх добре не знали — було дуже багато лудеі охочих до шалопутства. Наричи не тим, що пі сше шалопуті лудеі воміж, а хот і буди незможни, то, ставши шалопутами, робилися заможними. Так боласми луде. Одо слово, з початіу пошти жьатіу хоті бу-ти шалопутом. Післа ж нже як добрався до рх судобині сід-дотеля, як став їх обискувати, як сти їх тягати, як стави безпокоити лудеі, тягати на допрок, як стави рх іхх розла-вати до год, перекидати нос до самого маленького мупочка, шотхати стожи, скарді, розривати пожит, стелі, розкопувати їми, люки, то паробили їм такого сорому тини обискуваньшав-жх (тоді найшим п'ять чоловік із шалопутів нахолощеніишав-жх: Мавчинського, Дя. Ростовського, Миколу і Савку Стрільченкоу і Јос. Хведриченка), що в лудеі не мало таки одіаю охоти шалопутітсьа. "Оди багатіі ковак, што мав 36 десятии землі мавав жеш, што як би по ті обискуваньшав, як би не боявсь кари та преслікуваньшав начальства, то багато лудеі пошлал-путькоос би. Другіі бідишчіі — маје 8 десятии землі — казав нже тако. „а того часу, як їх остреміи так судобині сіддотеля, як вже не шчиталою їх алудим, а їх шру мајею за нехорошу. " Обіяснити, чом не шчитаютъ алудим, дьадыко гварді не обіясни, білим здіяўся — тик, што „обискудуть злодії, то шчо. " Післа нже дьадыко розказав багато де його про них тако, з чого можни зроуміти неохоту народу робитися шалопутими. (Дивись далі насимичко промивляш шалопутів сьвітлин-ми). Судобині сіддотеля, як обискував і тягав із за них лу-деі по цілих місьцям, хвалівся, казав, што їх вискодять із нилых куміа. Прже по катяк шалопутських сідло по п'яті волоків, — стеретли їх, шчоб не повтіали. Сіддотеля добре шараво було за їх з початку. Потім же тиніі мпаченіюїі вробисся. Мабудь добре підмистили шалопуті; — мажнєа сіддотеля ізо всієїї тїї буча, што підмало начальство проти шала-

путіа, — та і тілько! Тенер тої саміі сіддотеля нжи хваліть шалопутів; каже: „прекрасні, преумні, пречестіі, предоби алу-де і христїане". (Це тої саміі сіддотеля, што полав під суд за те, што мав хабара з якогось бушного під сіддотейем па-ни. піп пачоб то нини тоді паломє ініація, а на правду, то маван за хабара, шчоб за те вискодять того пана із бід. Сіддо-мателя того аиуть Соколовн; він старіі піддачь, динга дав-ніх часів). Запиритята, што і мажнєа полтавськїі Іоанн випла-мє шалопутів, яко благочестивих христїан і хоче, шчоб і вєа його ниста була такою ж по благочестїіу. „Опісла нже, каже дьадыко далі, отам нж розбрати тих шалопутів кучше. зверху, нжу, та нн словах вони тьа хоч до рани прижми, та тілько їїхдїі здорово — от шчо! Наприклад шчо де він тобе, лїтаїтсьа — худі, вадьсьа? Непреїяно збреше, хочоб він і знав, што тобі добре виєно, де він буи і куди їде: не скаже правди. За-рїатувати чоловіка — на зарїатїє. Каже, як приїдеш чого по-зичитъ на час, або проситъ' „як ја тобі не дам, то ти раз мене шияїєш, а як дам, — то дєсьа". Гронєї пікому не позича-ють, яа одривити дїють". (Це розказував багатїі сусід шала-путів. Другїі, бідишчіі — сусід Савки Стрільченкоу — каже: „ни дєсь мене добріі, позичаїє, даїє, што треба; не знаїу — як дєсь другїх".) Післа нж кже добре піказав, што нони лудеі жимаві, все тилько собі. Наприклад оди в динішчих і багатїшчих шала-путів, Миколу Стрільченкоу, — маје 65 десятии хабонахотїіі нежб; — як строїв своїі горипі в Ковалівці, так так притїснєав маїстера своїми шидками та невтоїкою на слові, што тої казав алудим' „50 літ строїу, а такою падькуи не зустрічав шчо, три рази кадав ја його і три рази вертєсьа; — впопучи-сьа доволі". Другі алуде розказували, што дуже обіаав їх тої саміі Микола Стрільченко, як нони підмивлясьа в його вонїтї итрип з його шріпичного заводу. Вільє та і не доплатитъ, ка-же. „не доми стїлки-то і стїлки". Тої божитсьа, клянєтсьа, пристаєав свідкї; — багато сварїи було і кєноту! Тої же саміі Микола а Савкоїу купили аю на зруб у пана Лосонича, тьа, продїучи, держи з алудеі тик, што ого! Як було неку-мєннєа землі, то Микола Стрільцьє дорєав земльомїра в своїї іватїрі, та шчо хотів, шчоб общество нашєаво в його дьаа земльомїра конєі, шчоб їдїити по дичах, та общество не охотїло. Микола хотів шчо їдїити, шчоб прислужитсьа та білим нагово-рїтї собі на корїотъ. А Савка — тик тої купив земльомїроїі чо-бїти за п'яті рублї. За те ж нже де було шчо најлїучше, то нж піліло Стрільчєпкам. А Савчинєр землі і не мїрєав, а прєаво помїрєавши вєаїу всіа, оддав йому, што вєаїєав... Нїчєтє, які оті шалопуті! А на словах — прєаво свєатї. Савка було каже:

„колись людо спасалася в вертепах, в пустині, а тепер настав тиней час, що треба спокитися в мирі!“ Тим же то він і зовемо їх на свій спокій. Чудні людо ті шалашути: людо називають їх шуткарями, шуткованими людьми; у їх усе не так, як було в батьків чи як у других. Жити вони не в хатах, а в горішках (у самих убогих тільки нема горішці), як пали, палуть теж не так як людо: не шутками, а якоюсь сошкою, що по полю то сяду, то туля крутяться. Ось і Сашка так мав. Завдав оце вони котка отті. До них тиней шутки в нас і не чути було: грудку робилим дощ. Тепер вони, а за ними і всі багаті почали вже і колатити катюшки. А зоно бог він шчо. Тільки багатим добро, так, шчо форо і багато можна змолотити. А бідному так тепер прямо пропадає: із ошона заробити нема де, нема жвати трудно, усе бідати забарути оштом, заарештують, та і деруть з бідного. Проме бідні людо заробляли хоч на коробку, а тепер коткими молотять, і коробки заробити підде білому чоківоні. Як приїдеш до шалашутів, то собак з його такого багато, шчо прогнати не можна. Собаки рвуть а ми і не виїде; от як у Овска хоч би. Охота отиде і ходити до його. Оттакі то мави святи. Пошті; кожен з них, як тільки спроможеться, бариникує зарав: наприклад Стрільченко купив на зруб ліс у пана Лесевича і продавши людям, як ја вже казав. Микола Стрільченко в Ковалівці торгує в лавці. Сашка окуповує зерно в людо і та продає купцям. Сашка оддає своє поле на сіп, а туго виїмає (всього маје хлебопахатної землі десятини 30—40) та бариникує, заробля на землі, оддаючи людям по шашчій ціні. Не такі вони святи, як зверху показуються! Сашка Стрільченко, як був на Малинській ярмарці в Полтаві, какував собі на одешу всього ма територію карбованців на 50. Чоботи носити пинські, таі на корка! Сплатася так добро... Ја казав вже, шчо в початку людо дуже охочі були до шалашутства через те, шчо парку тепер прибілишуться, в кого батько або дід мав ото десятини землі, тоі можно через родів землі маје дітми діти до того, шчо матиме 5—10 десятин, а јак у його народиться 5—10 синів — от і думај, јак його він світі жити „Попашапутитися!“ — так і діве в голову. І справді в шалашутстві мало дімеј, мало клопоту, јак велику ділноту приробитися. *) Ну; та описав людо побачивши, шчо все так і шчя мави убогі не багаті. Так шчо тепер, јажу, нема охотини до шалашутства. Маже де котрі в так, шчо пошашапутатися, в охоті ју вертукатися би в православну віру,

*) Цікаво, шчо тут ми бачимо на нашій лад то ж саме, шчо і у багатьох простих у Франції, котрі не хочуть мави білого і—2 діт,

— та тільки бојаться, шчо і в јім не було того, шчо в одним шалашутом, котрі јажу, јак повернувся в православну віру, — ј досі ходить дурні.

Јак підјиди до хуторів, де живуть шалашуті, то зарав вірнанојем јих хати од других. Наприклад у Сашки Стрільченка горішці довгі, хоч старі, вітрак — машина, маловава червоноју барвоју. У Миколи Стрільченка (живе не один, а з братом Василем, котріј прямо такі мајинтује в јого) горішці високі, кругом закриті пострілками, машина велика, пошашона, недалеко од горішці. У Малинського Павла (близь ото десятини землі) велика машина — вітрак. То все багаті. У Гостовського (шчо мав својер заміл десятини 10) та шчо прикупив на пошчоні в холосіјі кучу грюк. Вони не багаті — залувати до семисот карбованців) велика машина шчо, хоч і на чужі гроші куплена. Вони, бачте, все якутська, шчо бути такими јак Микола та Сашко — та трудно јім діти до так, бо в јих багато діт. Јак би не пошашапутатися, то досі була б прямо убогі — дівчара так би ј обіла.

3) СУДИ.

Ті, шчо прасавать тепер якимі ј боровлять усякі порядки, јакі в світі палують, кажутъ значајно, шчо школа та церква мусять навчати людој уму розуму, пошч вони якого поганого не вадјав, тоді ж, јак зроблять вони шчош не добро, за науку пријавляється суд...

З першого погляду не почало, аджється, надумано, — та шжед, шчо во в убох однакова праца ј не всі однаково розумиють те, шчо јде на громадську користь. Тепер так виходить, шчо в пани та урядників була працеју та саме, шчо по здоровому розуму је најгірша крапа! Пригадјено тільки, јак розправляються ј у нас і по шчох землях з народонцями, шчо стали переказувати людям про напсько ј урядницьке адирство та писати про це клякки, — і ми зарав зростујемо, јак та прада в паних судах!

І треба ж сказати не мало коштује така прада, тако значальна пародів. Судове міністерство в царстві русьскім затрачује на рік 14,340,226 карб., а на турин јде 8,567,539 карб. Јак бачимо трохи більш ніж на вентали народник та на школи!

Це отрошине затрачуванца грошеј там нема шчо правди, шчо при добрих порядках навті і владіјі бути на світі не

може і не тільки таких, яких тепер урядники злодіями звуть, але навіть і таких, що і часті люде звикли зати за злодіїв, хоч дійсно, то і ці отатаї не злодії, а тільки недужі люде, котрих треба отдавати не в тюрми, а в больницы. З цього погляду навіть і такі суди, як в Швейцарії, де быви по правді подальше діло, не можна оправдати, а про суди у наших сиротинських землях, і особливо в нас, і ковати нічого...

Школу та правдину, користині для всіх, громадянськ устрій треба нам мати, а не суд...

В нас судово діло стоїло на лучній дорозі, ніж тепер, тільки в дуже дивні часи — тоді, як громада мала більш сили, ніж урядові князі та начальство, тоді, як ще були коши суди. З цих остаттніх судів певно могло піти те, що подумали далеко пізній урядові вчені, затинаючи шиятійськ дорозі прорихи в законодавчих порядках. Певно, що через коши суди правда була під кримінальну охорону, ніж через усі ті, які поставили далі. Князі та начальство, що перетягли до себе судово діло, завжди з правдою не дуже то багато шорились, і прямили к тому, щоб не виходило за їх сьогочасну користь.

Не багато в нас залишилось з тих старих судових порядків до тепершньої доби. Порядки ці на бачині тільки до не де в так званих селянських судах, чи краще кажучи в судах селянської громади, котрі держуться в нас навіть і при, установленних через начальство, судах волосних і рішають як раз ті самі діла, що рішались ці остаттні.

Тільки в селянських судах, де судцями бувають усі громадяне, діла рішались так, як указує община та громадська совість. В судах цих не має теж а ні подкупу, а ні якоїсь кавенної правди, знов же те, що рішено, не записується так ні в які книги, а через це діла не протягуються на довго.

Нині же вже трохи діло в волосних судах, що устновлені постановією 1861 року. І в цих судах, як в селянських, не можуть бути кавенної правди, і вони теж опираються на народну кавенні, — та все ж в їх судять ще особні суди і усякі рішеннє записуються в особні книги волосними оксариами. Через ці книги, законом заведено, і виходить, що до коли і писарі і отаришати мають право на діла в таких судах; через це ж знов бувають там також і подкупи. А як до тільки це вплив начальства та подкупу, — там, звично, правда скоро не знайдеться.

Росуджованнє по совісті, а не по кавенній правді, пнєваютьсь між тив такими важкими ділом, що і волосній суд у нас часто більш люблять, ніж усякій иншій. Побачити це можна хоч би ось з чого. По закону в волосному суді мають право судитись крестяне, як звично, тільки тоді, коли діло їде до

біма як о сго марбоннїа, чи коли виробки там кривда, що тільки одній волості шкодить; ашоватирими мусать бути теж тільки одні селяне без позітиско з иншого якого стану — чи в селад, чи в паше чи з кого там. І ось при такому то законі селад для гражданськ, доволі великі, коли приходиться пошаватись в них о гроші чи що, дуже часто ставлять в 100 марбоннїа, або судитись в сиротку суди та не обертатись до якогося иншого. Одні тільки уголовні діла, звично, вже не можуть люде так легко переносити в свій суд. При таких переносках не мала річ ще і те, що волосній суд дешевіше, а в інших судах, і за те шияти, і за друге заплаати, а шлодо ще і брєскаві оберяють.

Така прихильність люде до селянського і навіть волосного суду не мусить одразу закритись од світу все те погане, що є в таких судах. Суди ці отояли, та може і тепер стоїть на правдині дорозі, бо судять в їх по совісті, та тільки в порядках їхні дуже вже постарили. Охота доба на другу не подоба. Сиротку або тріпаннє по паші можна було ще витримувати шістьсот, п'ятьсот літ назад, тепер же все це не діла кавенних кар. *) Треба, щоб самі селяне скоріш залишили такі суди;

*) Про такі діла аналогічно звістки в книжці Д. Зерутинго «Законы и жизнь. Источ. исследования крестьянских судов». С. П. Б. 1874. Там між иншим на стор. 167 вигукнуто: «Староста думав, что некоторо из крестьянства издрязгива 10 есерами работам не давал работу, как-то мале было и т. х. Суді, нїм в нїку, что поступок названннх крестьянство есть непростительный, так как до 19 февраля еще до 23-х миллионов крестьян отъ крѣпостного изъ сестовили, каковой до 1860 году нїм длажеть быть невольничий и прасемннсткий, который слѣдуетъ проводить нїм одиак изъ снмнхъ законннхъ правннхъ, а потому суді рішались: означеннхъ крестьянство подвергнути наказанно розгам, дабы помннли до 19 февраля».

Там же знаходимо і таке рішєннє: «Крестянка П. жаловалась, что крестьянка К. пустила молву, что будто бы она, П., когда стрѣляла солдата, хохотала и радовалась смерти раненого. Солдатка же М., кнѣстивши на революцій жизнь, говорила ей слова на злобу: «Мне не утѣхы и солдаты заработали много рублей. Волостной суді нїмать жалобу стрѣлявшаго, а потому рішались, чтобы П. въ крѣпостности передъ людьми въ широкую ок и доверж ок отстрѣла по ценам К. и М., въ широкую круннхъ».

Чинами, котрі і у видалі волосному суду не були зворсеної, снєжилось і діло, переманнє з ціх же книжк на 164—166 стор. «Волостной суді, преннємнм, слушала споры преннємнм собою иннємнм М. жалобу въ прнннємнм, что длаются на него ратнннм залонннм и испрнємнм, ннємнм то П. В. и М. и что, вронѣ того, преннємнм собою одна другой прнннємнм испрннємнм преннємнм и уличаютъ въ вснємнм поступкахъ и одна другой длали дули, при томъ и лнємнм ннємнм ннємнмннємнм въ своры и дрнємнм жнємнм, а не унємнм своннм жнємнм благородннм обоннємнм, то не рабнємнм ратннємнм стнємнм драк и спорнємнм въ суді прннємнм ннємнм ратннємнм. М. 10 ударамъ, В. 10, М. 5, мужа К. 10 и мужа В. О. 8-мнємнм».

визначі. Порозити суд, значить од однієї тільки громади, це треба, де значить бути на правдивій дорозі, та треба ж, щоб в таких судах вживалося усе те, що мусить вживатися кожним порядком людини. Вікну та лаїку тиско оволоділо погано бачити і тоді, коли їде тако по судовому приговору, як і тоді, коли біуться та лаїуться Іван з Петром по добрій волі.

Так те стоїть діло з судом крест'янським, з судом, що веде свій початок од старих воишних судів. Як бачимо, суд такої дуже мало влади має. Панують же в нас, як і по інших землях, тепер суда шляхські, ті сили, що вийшли з давніх кнєзьських та воєводських судів. Що з остатніх слугує правду на користь царя та князя, що тьмаги в їх і з живого і з мертвого, — це і вгадувати не будемо, як річ дуже вісню. Тоді, коли суди такі начались, ніхто ще не мав за воєводу річ те, що князі та їх слуги — і усіма державними ділами вправлялися, додержували ласоб то ласу по всіх усядах, і за разом судили людей, котрі сталим їм на дорозі в їх роботі. Це далеко ширше зрозуміли все люди, що суд та начальство це два різних діла, що не доладу бути начальником судцями, бо по річко люди споречуються з самим начальством, і тоді таким судцям приходить розсуджувати свої власні діла. Коли це все стало ясно кожному, тоді треба було начальству мововодити закон хоч де які в судових порядках, і воно позаводило, та тільки ж і досі так стоїть діло, що суд майже по всіх землях в руках у таких людей, котрі ще шобанже вивазані з начальством.

І в нас на Україні діло це йшло не инакше. Правила, за перші часи польського панування, при слабому уряді, в нас знову і більш сили збирали було старі князі суди, а про королевські суди люди знали тільки злиба по городах, — та все це пропало знов тоді, як присувували до нас Москва. Суди царських воєвод, що поставили при ній, були для українців тям гірше, що воєводи ті були все чужі люди, немилоручі, і дуже не прихильні оком дивилися на черкесів, як тієї вони нас звали. А що суд чужого чоловіка, та ще воєводського, поганше усього иншого, — це вже відоме діло.

В 1864 р. одкривити суд од начальства скотів і царській уряд у нас. З'явилися тоді на світ і нові закони. В тих законах прописано, що суд мусить бути зовсім оддєлений і во змисляв од начальства і прокурорів, щоб то тих урядників, що вживалися на судах людей та домагаються, щоб були вони за те чи друго скрапні, прописано там і про те, що суд мусить бути гласний, одкритий для всіх, що обслуговувачі люди мають право встановити за себе на суді адвоката за діла переманяння з прокурором,

себ то за діла оборони людей од його; прописано в тих законах на разі і про те, що по уголовним ділам, се б то тоді, коли хто судиться за убійство чи тям кражу чи що инше, рішати — чи правий чоловік, чи винуватий — мають присяжні засідателі, себ то люди, взяті серед громади з різних її станів.

Прописано це було в законі, важено, та по думи то хочо було начальство мало справді все таке до життя присягти. Треба тільки придумати до того, як і хто виб'є в нас судів, — і зраз красні самоти начальства починають в більшій частині.

Виб'є в нас судів трохи не усіх судової міністр, і якого він виб'є, то царь утвержда в доповідності. Предсідателями судових палат та окружних судів і їх товаришчани міністр може встановити таких людей, яких сам хоче; а в часи суду хоч і може він теж безпосередно вибрати людей, однако по закону мають право показувати йому кандидатів і ті суди, що вже сидять в судах, тільки ж не треба забувати, що вирази з судцями в такому случаї показ нових членів роблять і прокурори, а ці оставші, аніж, зовсім такі царські урядники. Ось і ширкуно при таких порядках про незалежність суду в нас од начальства! Тільки мирових судів і виб'є в нас самі громади, та і то не по всіх кутках Росії: — в западних губерніях їх напача начальство.

Тако те діло сталося з незалежністю судів у нас. Не краще ніщо діло і з усім другим, що полюбивав уряд, — та на при тепер не останніми.

Рівні суди держаться в нас по закону 1864 року. Як в нас окружні суди, судові палати і кассационні департаменти сформовані, окрім всього того, для наших діл суд мировий. Такі рівні суди треба було встановити через те, що не однако діла треба судцями розбирати. Де коли діла впадають дуже позначні і тоді, в котрих треба тільки скоріш сказати, хто правий, хто винуватий, а де коли анов діла бувають дуже малути і треба бути як можна докладній розбирати, рішавачі їх усіма дрібні обставини, при котрих вони вживалися.

В усіх судах ми тепер розсказуємо де що тільки про суд мировий, бо про ці суди як раз говориться і у наших дописах.

Мирові суди мусять розсуджувати громадянські діла тоді, коли люди показують один одного не більш як о 500 карбованців, а уголовні тоді, коли винуватцю може вжити кара сідівця в турні не довше, як 6 місяців. Коли пригадаємо, що в наших судах судяться тільки крест'яне з крест'янами, то і побачимо, що навіть усі дрібні справи та неустойки, які ми ходять у овальні з похитливими підходять під той род діл,

щого підпадає мировому суду. По селах через те крест'яне завжди знають свою а судом дня, і за дани їх дуже б добре було, коли б мировий суд був в нас на пал'яцькій, а правдивий.

Як на нинішній час, окрім волоських судів, ще одні тільки мирові оберіються а нині громадами. Звісно, як би справді нашоїшча громада оберала їх, то щого може нинішнє було б на їх жалітися, — та тим то і горе, щого оберіють їх дла ося немоти, а дла волоських городських судів учасників городній душі. Як же поустроювати земства в нас — хто в їх панує — про це вже ми казали. Про городські душі прийдеться далі казати теж саме. Тут додам щого про земство, щого пані гласні добре знають, як їм користно мати судів в людях, до їх прихильників, і через це раз у раз на ті зібрання, на котрих треба оберати судів, вони не забувають приїждити і дуже дивляться на них, щого б не зробили судів чоловік зовсім до них не прихильний. Це всіма вже замечено. Через усе так і виходить, щого хоч і вибори у нас судів та не дуже то вони краще за тих, котрих називає начальство. І знов же в правобичій Україні, де мировий суд був введену тільки в 1871 році, судів цих називає сиво там начальство, бо земства там, як звично, і досі не ма, а через те вони кону оберати і судів.

При такому порядку ніхто не може сподіватися, щого між судами багато було чесних людей: звісно, всі вони, як панські вибори, мають догожати панам і нікому нікому. Та начальству цього ще було за мало: болялось йому, щого по деяких землях може вийти так, щого перозупи пани стануть оберати собі ж на школу, людей дуже небезпечних, яких небуль народівців, і ось через це ж то і було делано в законі, щого судіву мировим може бути: або той, хто має землі не менш як 400—1200 дес. (як до губерн.) або той, хто має друге яке небуль недляне владіння, хлібний чи олійний 15000 карб., або той на релігії, в кого до хата цинці не менше як 6000 карб., коли хата ця в одній з столиць, а коли ясна в яку ину державу, то не менш як в 3000 карбонацій. Правда, можна поспати в судді і чоловікові бідному, тільки ж дла цього треба, щого усе гласні в одній голос його вибрати, а при цьому, звісно, що мала річ, щого в судді попав чоловік чесний, бо хоч і буває між виборцями порадні люди, але щого були всі таюми — цього ніколи не буває.

Указуючи на таких багатих людей, начальство яке більш збешчує себе в тім, щого суддями ма пороблять земства яких-небуль народівців, бо хто ж на ма, щого багатші пани самі найкращі прихильники уряду нашого і усього закон-

ного і беззаконного адриства. Про знесення принципів пани пі починають вже забувати, бо бачить, щого уряд не залишив про їх підняти. Дуже рідко може вийти тепер так, щого і між генеральними суддями були народівці. По рідко бачимо правду судів лібералів, та це каже всі такі ж самі адриччини, як і пани в старинні поглядання, бо майже всі пани ліберали — тільки вони ланкою ліберали.

Казали і кажуть, щого надумало начальство допускати в судді мирові тільки багатих людей через те, щого не було подкупів. Та хіба ж багатство здержує людей від яких-небудь зібрань грішній навіть усього неправдою? Де в кого вже аж сирині по нинішній усього їх добра, — а про те такі люди і карбованця не забувають адрити в бізнес, як тільки да можна. Знов казали, щого багатші поміщики були уважні дла суда через те, щого треба було мати судів з місцевих людей — та і це нашла рівновагу, бо по закону наприклад в нас ма України може бути судіву пан з під Москви, а там знов який небуль з наших панив. Так то воно на релігії і виходить, щого зроблено це за дла панської державної безпечности та не те, щого пани хоч судівство подарувати якоїсь віддлого в їх кріпцтва.

Ось і розважаються тепер пани при подаруванні, сидючи в мирових судах, так розважаються, щого де коли, як видно з наших дописів, крест'яне вже не їдуть до їх за судом: не хочомо, кажуть, мірко час грати. З тих же дописів видно, щого пани та правдять їх, коли вже не знають, як адрити з робітниками вибіж карбованців, — то зараз випускають, як би до суду з ними добратися, а так вже вони пани знають і дуже корисній дла себе закон і дуже доброго суддіву.

Звісно, на кожну крику мирового судді можна жалітися в мировий з'їзд — та хто ж з крест'ян нинішніх не зна, щого ж-хоби так не варті жалю, бо в мировому з'їзді сидять ті самі мирові судді і завжди боронять одні одного, бо сьогоднішній мировий судді Антон Петрович та Степан Хведорич розобрали жалобу на судді Івана Івановича, а завтра судді Іван Іванович розбирали жалобу на Степана Хведорича чи Антона Петровича. Та ще ж по дорозі в з'їзд і брешучи за мушкету нинішній чинляються. А дла того нині і про судові адрічки треба не забувати. Через це то, як усе порадую за суддями чоловік, — то і охота знатися в з'їздах з його промислом.

На початках, як бачимо, не оборона правих од неправих — дло нашого суда, а туюма та покі адричтву пани та уряду.

Допиш в *Миргородському повіті* відразу даже нам знати судово вченьсь... Діло, в ній перекладає, тим цікавіше, що обвинуваченому ціляються жваві діачата-намітники.^{*)}

„То в ній мирові судья Зеленський; він же і президент чи голова мирового візку. Цей судья в жовтні місяці 1876 року подав десять жалоб кругову судью Кривої на малолітніх дічат, що торік робили на його табачних плантаціях. Жалобився він, що ніби то ці дічата давно вже владі в його надатку по 3 карб. кожна на цей год, а на роботу не приходили. Адвокатом на Зеленського був його табушник Соломаха, а спілкали його ж управитель поляк Лопатинський і прикащик Куприянко, котрі і підтвердили польську жалобу. Дічата були без адвоката і без свідків. Вони повисали, що ніколи і ніякого надатку в Зеленського не брали, що робити в його виставили, бо він ласкало роспилюється, і що по три карбованці падали вище дче як торішню плату, котру Зеленський їм воставляв вищою, а зомов не як садаток на свій рік. Мирові судья Кривої однак, не дивлячись на те, що судились в його діти і на те, що свідки Зеленського всі люди зацікавлені, присудив виставити в крестялою, себ то в тих дітей, Зичащової, Німченкової, Корняковій, Субботинській і інших по 18 карбованців в копелюї на кожну Зеленського на прогудні дш, та по 1½ карб. в копелюї на суд. Гмешня це не було обжаловано, так воно і оставсь.“

З *Житомирської дописи*, що тепер іде, добре можна побачити, як казо судьями нашим діла до правді... Не міг панський управитель зірвати грошей з обвинуваченого чоловіка, то суд дозволив йому відрати їх в тостя того обвинуваченого, хоч ніякого спільного добра тесть тої з вьатом своїм не мав.

„Росказу коротенько одно діло, котре дуже добре показує, якої то гарний наш „сюрій і правді суд“.

Крестянин села *Світчово* Ярославичської волости Дубового повіту Нікиті Житальук, не маючи надія з хазяйства, пішов служити на панський фольварок поміщиці Марії Ладоховської в тім же повіті. Прослуживши четвертий рік, він попросив в управителя Ладоховської Наридовського грошей тої йому виплати, що гроші він похоче всі разом при кінці року. Добре знаючи, що економія раз у раз не вкладає робітникам зароблених грошей, Житальук попракував собі, що по-

в'язав в його ніякого писаного договору не має з економією, то в кінці року він не ватише справ в неї, попракував та і покинув фольварок, не вьавши навіть і копійки на свою праць у та шче воставив на панську користь їм самим осілюючі город, в котрого економія окрім різної друторі городи вибрала 80 корців картоплі. Покинувши фольварок, Житальук вив пішов жити у Світчово до свого тестя Матія Кухарчука. От же управитель тої, Наридовської, через кілька місяців подав мировому судью 8-го участку дубенського судово-мирового округу, *Винищенку*, і просить, щоб тої присудив у його користь на „самомонельну отлучку“ Житальука по 60 копійок на кожній прогудній дш та три карбованці на ведення діла. Мирові судья, „руководствуючись“ тим добрим законом по найму робітників, присуджує — 1) виставити в Житальука по 60 коп. в день, починаючи з 19 жовтня по той день, в котрій неборача виплатить гроші, 2) виставити і 3 карбованці за ведення діла. Сповідати це все мусив старшина Тригуні Шило.

Пріїдуть старшина у Світчово і обжалує Житальука, що він повисив віддати гроші. У того ж, як водиться, не має і копійки зарпії. Старшина хоче тоді „визложити арест“ на його худобу, — в худобі таж ніякої не ма. Тоді старшина владється до худоби Матія Кухарчука (у котрого жин Житальук) і хоче арештувати цю худобу. Кухарчук одитив, що в його не ма такої худоби, щоб зарезом нажалась і його витьу. Старшина зупинився і написав лист до мирового судьи, штаїючи, як бути в цьому ділі. Мирові, тої же Нікитенку, в будня на 18 жовтня і 4 вересня припажує старшині „три привдедін вь исполненне рішисля руководствуватися ст 1079 уст гр. суд“ А ститьта та каже: „При указавіи казначателю на вьходивших из казнач. либо правительственных для судебного установлений капиталов должника, или на складующих ему оттуда денежных выписи, приставъ сообщать этому установлению исполнителей листъ съ означенных именъи послыши должнику копейки объ исполненіи“. Заложивши таку приказ, старшина дождився. Іде Кухарчукову худобу треба мати за якась при ителетичности або судбно установившись, в котрого можна вьлати гроші, присуджені управителю из Житальука. Після цього, старшина приїдуть знов в Світчово, збира поматих і присуду все Кухарчуком добро і худобу — всего на 131 карб. 10 коп., а та і вь гроші він мусив по указу судьи уплатити копелюї до 27 вересня 1876 р. (з 19 жовтня 1874 до 27 вер. 1876 треба було віддати йому 136 карб. 80 коп., коп одитило в карб 70 коп, котрі Житальук вьлучив у економію, то і вьїде 181 карб. 10 коп.) На цім ділі не стало. Кухарчук

*) Періодичне зміщення, стор. 83 і другі в частині „Збірств“, де росна-вуться, як суди держуть руку вьаті протк парадія. М. К.

подав прохання до того ж таки справедливого судді, просив зняти арешт з його худоби, бо Житальук сам собі, а він, Кухарчук, сам собі. Суддя признав солдан сівшомасякх і запитає в їх тільки, чи живе Житальук укупі з теотом Кухарчуком. Ті, звісно, одітали, що живуть вони в одній хаті. Тоді являючі, як основані показанія крестяма, одказує в прохоби Кухарчукові. Так то худоба Кухарчукова мусила бути продана. Прохоби він акадти копію цього остатнього рішення, бо хотів обжалувати, побачити, що суддя монжаничає, та і цього не даде: помість того секретарь мирового візду, що був при тому, спихав його за двері.

Згубивши всіма отроки на апеляцію (та як їх і не губити), Кухарчук кинувся до мирового посредника. Той поправити дія не міг, але зібрав 22 свідочим і в тому числі всіх тих, що були свідками у судді. Ті всі в один голос сказали, що Житальук нічого не поділеного з Кухарчуком не має, він навіть не був хайбором, а годувався тих, що він хотів; дали показані свідочим, що теоді справив Житальуків олоку, бо він нічого не мав, через що і пішов було служити в пана. Тоді саме показав і він того селя. Коли мирові посредник ситав у прохоби свідків — на що вони показав проти Кухарчука, то всі відказали, що суддя не питає їх за нероздільність худоби, навіть як вони самі хотіли казати за це, то він їм приказав мовчати, в тільки питає чи вкупі Кухарчук живе в Житальуким і вони одітали йому, що в купі.

Домислюєся прамі мирові посредник, та Кухарчукові через те не допомогось.

В дописі з *Бременчучаково повіту* задується нове вже вісникі пам пав Устимовича. Як побачимо, мирові судья добре поміг йому хайжинувати. З другої частини цієї ж дописи можна буде побачити і те, як минають селаме мирові суд, хоч де коли без суду їм не легко обійтись.

„Те в *Бременчучакову повіті* пав Устимович. Має він аж цілх два маєтки, десятини всього буде в 1500, і, звісно, через це його і вибрано головою візду мирових судья у місті Кременчуці. Років два попереду цього звісця він недалеко від свого дому пово кукурузу. Літом після того пав як кукуруза була вбрала, на ній повсталися ще мало кому здатні качани. Ось доглядів це дві жанихь баби а дужо бідних, такж, шчи до коли з отарі кравиче за їх живуть, доглядів, кажу, і пішли з мішкови на шлях на ту ншу, нічого то покористуватись хоч криктами між бучах живи пашного дуча... Чи багато вони встигли пообіцати цих помодів, чи ні, що те же не знає, — як ов

раптом паліта на ншу утралюючій Устимовича *Ангуст*, в мистієм у руді, гукаючи на людє, щоб ті новали жінок. Вовком накинута він на без крају перельзакх баб і почав їх без жалку бити. Баба впала наколхиха, цілувал руки в Ангуста, кинулась паліта цілувати і ноги, але Ангустові — все байдуже. „Кладете в меше“, каже, та бже, все бже. Зморцували до крові бідних жінок, поволік він їх в економію свого пана. Приехали туди старосту, „засвідчили він шкоду“, написали акт; до акту додали прохання до мирового судья та і обжалав кудя свід з перхочих, а безчасні баби, плачучи, пішли до дому. Через кілька часу *мирові судья* Пшелеко позвав тих баб і свідків. А треба знати, що Пшелеко той ширій пріятель і товариш Устимовича. Ну, звісно, на суді мійшло, що баби обірали помішкх, і як же б на собі міркували, скільки кавав судья їм заплатити панові? Вісімдесять марованих! Пшелек баби, в погах вальхась — та нічого не поспігось. Мусив одна з них одкості двох своїх снів, підпируба, в економію до пана Устимовича ж, а друга пайльхась до його ж свого жонатого сина з невісткою. Ці чотирі дучі мусили задурно білши року працювати панові — і за що? За те, що матері їх, трохи не вмираючи з голоду, вальхась з нив панового голови візду мирових судьяів якісьх дванадцять гликх качани пашених.

Та і це не все про Устимовича. Окрім Ангуста, що задує одією економією, же в його пав другий на другу економію — *Крилов*. Якось раз в апрілі місяці перед помішкками в суботу свитлого тиждня забавали селаме того селя, де він господарює, забавали оговати і працювати трошки своє кадонішча. А стоїть воно на землі палсмі. Ледве стенови — село зветься *Степановка* — розпочали свою працю, як прибіг Крилов. „Кто здох сідь без сиросу шачать роботу? Гдє староста? Пошате мінь сюда садхені“ репетував він, мон шажениці. Приходе староста. На домо думаючи, Крилов йому раз, другий, третій по пшці. Староста, не сміючи оборонятись руками, не знає, чи сказав що йому, чи хотів виїти з хати, де він дло було, і тим дуже розахтовна Крилова. Ухопив він старосту за волосся, розірвав на йому сирма, сорочку, а далі став ніче залікою палницею хатувати бідного старосту. На гаво ти грук побігались людє, що робили в дворі.

Обороняти свого чоловіка вони не осмілились. Мінут мабуть з цять вони новтали та дивились. Тільки як побачили, що староста нше, що голова в його побіг, пшали вони та шитали побігного на повітря.

Пі дворі поклав вони його на нше і поіракували одправити окирового посредника, котрі жив в верстах мабуть тридц-

ирати від їх села. Посередник подивився на помиланого, в пробитої голови, окригавленого обличчям, в подраній сорочці, відкинувши плечима і відказав, що се діло підлягає розбору мирового судді. Почувши це, радичі старости рішилися нести його в город, бо знали як у мирового свого судитися в Устимовичах. В Кременчуку думали вони знайти оборону в отриманих. Приїхавши, а це не близько було — верстов білях вісімдесяти. Вийшов справник. Побачив стиросту і той мислив, щоб посередник «везти до судді, я нічого не можу». Де хто думав, що на прохання старости, він одитим шче і так, шче ж? Коли Крилов бже, то і як його поважає. А мові яке! до нас діло? Так в тих і поїхали озаване до дому та про суд шче і не думали шовши. Крилов і досі господарює в Степанівці на користь пану Устимовичу».

З Полтавського повіту звістки про мировий суд не крапче. Ос шчо пишуть відти.

„Відоме діло, шчо суддєві може бути в нас тільки той, хто має десятих 400 паш. Знав таки відомо, шчо ворог ворону очей не шиклує. Ох і виходить, шчо „правий“ суд з суддєми в павбачатих пашів не на користь мужиків держити. Паш судді залше стоять на своїх же, або за таких, шчо їм шд жакш шчо стають у поміч, наприклад позичають гроші, купують ть-ть-ть чи хліб і тале шше. Прості луде зовсім не мають ніякого захисту від пашів як і від других ворогів своїх, і діло дішло вже до того, шчо мужик не хоче вже і часу гаяти, шчо іти жалити в суд. От нам два приклади.

Лосицький суддя Савицький розсудив одио діло так паш жидиш, шчо його куховарка не хоче в нього служити і відійшла від його. Суддя признав туїу жілку в камеру до себе і присудив, шчо вона зарез не ївши до паша і відробала забраш гроші чи паш, а за то, шчо вона жпгула до отроків службу наложив на верцтраву 30 карбованців, а ще як раз дурочень паша тієї ж жілки на пашній одажі. І хоч би жидка не хотла отдати пашній його гроші, а то ні, казала вона: десь в другому місці зароблю та йому прине-су, слугити ж в його не можна нові...“

В Куртківському повіті один чоловік узвал'у якогось під-маника на одробіток 6 карб. грошей. Раз жакос не було в мужика часу на своєї роботі, і не пішов він носити в судіанця на про-цент жита та і сказав: „покай же тепер вже дїше порну ваші гроші“. Підіпавок не шовшов та до судді, і той присудив, шчо той мужик неку и 6 карб. та шче і за бастик заплатив аманту 20 карб. (?) „Ік треба катувати, шкуру в шак здіжнати, казав шовши цей суд-дя, шчо вони явали, шчо то значить „ушавити“ і шчо значить не

виповняти того условія. Некай зрозуміють свою волю та знають — коли їм гірше чи тепер, чи за кривдця було...“ І справді вже де хто і ронуть...

Про те, як боронить крестяк новій вишчій в царстві суд — сен-тєвській — ашнуть нам ось шчо в дописі з Чернишовичами.

„Проїхаючи по Городищенському повіту, заїхав я на кілька днів в село Дроздовичну. Мелі хотілось тамшніх крестяк насти-вити, як їм нести діло з помішником Лязгубом, чєро котрого ро-сїйський суд хотів віхрати з ших 2000 карб.

Діло було в їх ось яке:

Помішник Александро Владимирович Лязгуб, шчо шоводіл Дроз-довичу, котра тепер пашежить генералу Ждановичу, бувши мє-рошим посередником, дивився на все крестянське добро, як на своє паше. Він розтратив хліб з запасного магазину і за не мє-редник Миклашевський присудив його заплатити паше 2000 карб. Лязгуб остався при рішеннїшам недовольня і переліс діло спо-чатку до звідку мирових посередників — своїх кулі, шмазла Реку-тєва, Бєкуринського і інших. Звід знавав рішеннє Микла-шевського. Селане знавали це не слухити і ших переноси діло в севат В севаті через хитри поди графа Милорадовича, знов бул пони ошновачен. присуджено шчо в 2000 карб. заплатити вон, хоч Лязгуб при льдах казав, шчо розтратив хліб шн, і просив тільки, шчо в з селан ушали нововому штраву.

Миклашевський спочатку дуже усердно відстоював крестянсь-кї інтерес і хотів навіть бути со сторою селан штокм на суді, жак луде діло до суду. Тепер же він ушва руки і не хоче нічого слухати о тім, де правда де ш, бо в Лязгуба, котрий тин часом вже лжер, є дочка, вдова Сидла, і Миклашевський з тоїу дочкою кохається. „На шчо — додумав він — відіжнати в шсидиці Ляз-губу 2000 карб. Некай лудче гроші ці заплатити уряду ошкєса громади: воні паша, на кошого прїждєтьсє не дуже багито...“

Схлєдїть же тепер ошак чєму може пашити ошван такий суд? — Тому, шчо не треба покладатися ні на яке царське пачальство, а треба ошкнати його? Ех, коли б то! А бїльше тайкї суд пашакує селан своїми формальностями, катуванням голови кручкотвор-ством, та паша, шчо єсть дїл правди лудьска і судієськ, і шчо тому тільки і добре жити, хто нове по цї судобємї правд, — жак-чить розбива до останку ошїєність шнх громадських, а шоди і проти паша шовишнє

В) ТЕМНІ ЛУДЕ.

Добрим напичтисям діло царя з панями шкорої, як бачимо в усього, що надіслано нам про школу, пошп та суд. Не ма ж чого і дикоматися, коли через таку освіту луде в нас по деієвих місцях зовсім темні. Була часом, що поїзавляються в їх тепер те, чого преже не було.

Злишки бачити кругом себе ворогів, крестьяне наші тепер і думати забули про спільне життя, один одному не вірять, один одному ні в чому не помагає. Часом між ними виїзавляються люстери ще лаутіше, ніж з другий.

Окрім того, не знаючи спільного життя, не маючи освіти, обидрані луде в горлиці шукують утіхи.

Через усе ж таке бідність по очах у нас бачишся та бачишся.

Скільки втрачують селяне в хазяйських справах через недостачу спільності, видно ось з *Валиської дониси*. Тим добром, що могло б піти на користь їм, користаються тепер усіма чужі луде, німри або чехи, котрі по трохи підбавляють в нас орду менших і середніх багачів, цілком селянських.

„Трапляються так з нас, що пан дошово віддає свою землю в оренду селянам, аби жодної не піддати. Жидів, бачте, і деіако пани в нас не люблять та не хотять їм догожати, бо боїються, що ті змислять їх панами ставати. За землю в оренду в таких случаях пан платить або лянчаїну плату, або і далеко меншішу. Здається, крестьянин так би казав на це і халатно, коли не грош. Та еге! Це так тільки мусило б бути, та не було і не буде. громадяне, не маючи меж собою спільності, хоч і не бідні, землі не купують. Пан, бачте, продає лянчаїно не по одній десятині, а длянчаїном десятин в 12, так що закупити таку силу землі могла б хіба громада, а не Янч чи Петро—і ось на це і не стіє спільності меж селянами. А продаються часом землі по далеко од селя, та що

і лісом, в котрому всяке дерево знайти можна, і пролітється на дорожче як 18 карб. за десятину.

Не так ведуть свої діла німці, що поважидни до нас далеко. вони купили собі ту палську землю, і тепер ніче шкоди їм роблять:—домлять громадянській силі на вигодах в себе та і правлять в нас спашко. Звісно, німці, що до нас ідуть, тільки одноствітність меж своїх і розуміють, а того, щоб і з пани по лудському жити, в їх нема. Ці у нас послався добрий чоловік, то він і почав виномляти громаду хоч тепер перекупити землю в німців, але ж його не пускають.

Як роблять свої діла німці, як тим часом вже і придивляємся. в них багатші купали по хмькадцять десятин та поперепускали по часткам убогим на виплатку через довгий час, а не то бідні меж ними складаються і теж в пани купують.“

З *Волни* ж пишуть і про те, як по розумно розрачувають темні луде ніс чи друге добро. З дописі цієї можна побачити і те, в якому забутті в нас спільно хазяйство.

„Траплялося не раз бачити, що громада мала свій лісок не великий... Як би доглядати цієї дорогої речі і з розумом її користатися, то був би і купец і огорожа. Штеж робила справді? Виплутували без пуття ніс до прутника! Земля ж під ним або горює, або через ште інше не здатна до хазяйства і тепер стоїть суцільною голою пустою. Селяне шперод спали ту землю... Поки було дерево—була паша, а тепер ні стеблини сонде все вшало!... І такі випадки не рідкість.

Або зкоп. За остатню лхустрацію де-яко села добули від пани ліса чимало, та що якого!— Усе стародавнього. Як добули, то зарез кинулись як несамомітні на той ніс один поперед одного і, лянчаїно, замисли повесили собі заклад, а бідні убого покористувались. Правда, треба було кілька десятин на хліб втеревити, а все ж така багата земля в під того лісу дожити пустою і коли то ште сдаться зема на хліб, а до того і пани на ній путної не буде.“

З *Бердичеського* полту пишуть нам про лхмварів в селян і про всяку другу біду через неосвіту та лянчотів пани.

„Через палські утіснення та лхче життя в нас між селянами робиться як раз таке, як буває в бжовези наломодпани.

*) Така лхче чирає в лісох мнелі нехотів в того, що спрости луде на прилі, щоб л си поставили в пани, і ніс не було вернути їх тилу пани, чи пани,—от і поїзавляється в них нехотів. По крадіж нім ми швидко набіли случаи в ковицких громадах в Полтавщині. М. Д.

му ні? Та тільки ж розуміти своє лихо — це одно, а допомогти собі — друге, і перше далеко легше, ніж друге.”

Но згріш на бердичівського допасувача пожує і допасувача в *Київському повіті*, як тошноту протестанську корсажиться мороти їх.

„Мила одна громада десятин 25, як її здавалось, не хліборобної і не сімкосної землі. З'явився жид, поставив він громаді в відер горілки, і громада швидко йому оті 25 десятин за стільки, скільки треба платити в рік викупу за ту землю, а викуп зосім не великий. Добуши земляку, жид пався гарненько обкопав ті 25 десятин, перемішав зпоперек, настилав таким чином шинку і тепер викопав навіть дісок чинаки, маже сіна з дії карбованців на 300 та ще і хліб сіє, — а громада поталицьку веша. А яка, мче спитайте, ушма написана в громаді з жидом? Така, що жидові можна держати ту землю доки світу сонця!..

Чого тільки не можна зробити в де якімні з наших громад горілкою. За горілку часом продасть громада і своє спільне діло і де який з членів своїх зашкодить. Горілка псує люде, ште напий!.. Не дикуйте, а слухайте. Не раз доводилось мені балакати з матерями об тім, що зле вони роблять, як маючі грудку дитину, напийютьсь горілки, а вогни п'яні годіуть молоко своїм дитині, або яноді і заживають дитину горілкою. Вони не вважають на те, що де котра дитина і занедужає, бо горілка дуже шкодить дитячому мозкові. Як почнеш їх шкодити, то вони з вами загодяться — а і в друге, і в третє, і в десятє так зроблять, — щоб дитина спала добре та матері не заважала. З отрути такої, жидово, діти пірять, а матері значаю кажуть „так бог дав“.

III

УСЬАКЕ ЛИХО ВКУПІ.

Після тих дописів, в котрих переказується те, чи друго крестіянське лихо, ми ставимо тепер листи, котрі дають більш чи менш цілі картини сільського життя. Читачі наші знайдуть в них і про злирство та неустій в хазяйських справах, і про тежноту, і про нецянні паяськні суд, і про все ягше, що їде тепер по селах та вибує і гніветь очю доми, поки будемо тільки знавати, де і яке лихо терплять люде, та нічого не робити, щоб від цього лиха вбавитися.

Цілі картини життя ще більш поспердіх дописів показують, що лихо більшого, ніж в мене, і бути не може. Видно з них і те, що поклати вже небує надії на начальство та на панство, що ніби то вони залізуть дерти в люде і вкоруядкууть їм хоч трохи людське життя, — не дурішича а дурішичі надії.

3 *Заремлинець, Прохуровськ лив, Подольської губ.*

„Іде, агається, на Україні злирство з селян не доходить до такої ступені, як в нашому кутку запішну“.

Нам траплялось чинило ходити по Подольській та Київській губерніях, особно по першій — і боля не казати про всі наші помилки.

Приїшов ще я в м. Городок, втрів там чоловіка з с. *Смолинця*, почав його розпитувати, як в його селі живуть люде тепер і як їм прже було жити. „Погано нам тепер, та не краще було і у давні часи, відомо він мені ні кої питань. Нічо вже гушчалось тоді над нами — не доведи господя. З нашої малої свободи бачити люде понакладали на себе руки. І тепер на країв ліса на селом шло місто з швакняцями клядонишном. А тепер?.. Належало ми до мілких пайів, і пайи ці так стиснули нас вигонями та нежками, що близько чоловікові хоч сядь та плач. В тому селі, де я живу, люде гнають худобу на подорож на вісім верстов від дому, бо там нагородив настоящучу дорогу; „щейі дороги по плаву, каже, не ма.“ Так

нам погано, так погано, що вище навіть старшина наш, розста-
нувшись з одним пшеним питав його: «скажіть мені—чи буде кози
якщо поможешмися він царя нашим людям. Що нам прико-
детиюя втримувати — один біг змає».

Узнали ми діло, що айна 1876 р. далася в аванс бідним хлі-
боробам: тодішній від неї восталося трохи не пів. Зима була
жута, а хліба перед тим продано мало. Всі громадські кохори
а хлібом пришлося спустошити і усе ж таки, кажуть, староста
с. Скотинський так репортував волосному старшині: «Що робити,
паше старшине? Матері правосудять своїх дітей до мене і
гвалтувати, що не маючи їх годувати. Просто ласко та і годі»
«Та що ж казати, одповів старшина: на кого бог, на того і
ладо».

Ново, звісно, було б чим поможти людям, коли б на-
газники з хлібом доглядалися як слід, було б тоді чим годувати
людзей до осені, та тим то і шкода, що доглядають їх дуже
погано. Так в м. Горюдну хліб в магазині лічється з жнив
1862 року. Тоді як він класив в стіжки, робили пробу і по
цій пробі хліб вигоїу випосили в реєстр. Від коли те було, скільки
хліба збавили мино, скільки поспувава охота, а він восторішній
стоїав та стоїав аж поки тепер його не вхало віхти. Тепер
тільки почали казати урядники оставляти хліб не в стіжках
як перше, а в скіридах. Побачили мабуть, що кінш та сьота
так зменшували загиса, що з дітлами магазини не капопнялися,
в пустіях. Лучше стоїав це діло в крестіях казачини: вони з
давних давних держали запаси хліба в запасках в зерні, від цього
міп не так псується, як у других, хоч все ж псується. Та
пропадає збіжжя не мало шчо і через покражу урядників.
Так у *Калмыколатат* Звенигородського повіту, Кіншинської губ.
ласі руки урядників допускали собі брати хліб з магазинів, як
то кажуть, на вічне одимання. Недало пшався поміщик
станового, котрому старшина кавав віддати хліба тільки корці
ніби в посяку, — та один чоловік доміс губернському начальству,
якка це пошкв, і обок сьвітв прогнано в службу.

Видина річ, що цю скарб людський їдо путинської сьховани.
Начальство, звісно, втиснується запасами в кинтах, дума, що
і сьно ціло, і коши світлі, а не динється на те, що справді
творяться... Зосталася при таких порядках дуже тяжко, і
пенпо, що комиб а тис кьальок мажичок, ов б то урядники,
що оклавши руки дбають у нас про добро сьельан, лі одної не
стало, варад пашки би за ними як за торішнім сьігом і ніхто б,
окрім їх, нічого не програв би.

Після виході вони, звісно, настав великої стисн на нов у нєпоу.
Роботи було навіть не напстаєш. а хоч до яку і знайдеш, то
не плату, котрої і па харч дьєвну не вистарчає злотці (10 коп.)

на день чоловікові і двадцять (10 коп.) бабі на своїх харчах.
А робити їхуть набожем, так що половина вертається ні з чим.
Більше людзей поставало робити на сахарні, аби дес'яток рублів
наперед узяти на оплати, — поставали на 4 карбованці в мі-
ськід і на харч... Таку плату дають тільки чоловікам, жінок же
зосик не приймають...

На багатолітє людське точать народське добро жиди і навіть
реїми спосібам, навіть так швидко правили і милостивим судом.
Недало одє підрядились волосному одлого сада мовити бур'яки
и сахарницю і новобирали, коношіне, гроші наперел. Тільки, звісно,
паша погана і дорота, да котрі з камикашиська побудились ху-
доби і не виконили умови, да котрі ж поїзжались на поле
пести бур'яки, та бур'яки шчо не було накопаних, тільки про-
гаїли час, вернулися і в друге не поїскали. Умова значить
не сьховили. А в умові ті хатро та мудро, що за очима сьельан,
паша вкїстили оттакі донеси. мають крест'яне такі і такі зи-
вести стільки то пудов овекловиці, ліучи по 3 шати в пуда, а
як не завезуть всього, то мають штрэву платити по 6 шатів
од кожного не перевезеного пуда, та окрім того мусять і за-
днок вернути. Далі: робить це мусять сьельане з 28 августа
аж по 10 октября, — а тия часом бур'яки були наковані аж
по 10 сентября, і в умові не було прописано чим одним са-
харня, як мола не дасть роботи в строк... Ну, як в друге
сьельане не приїхали за бур'яками — їх, рабів божих, до суку,
а суд судить маїути в підставі писану бумагу, підписану і пр-
штємпельовану волосним урядом; на те, шчо людзей умовляли
при наїи у корчмі, і шчо умови їм не читано — він умови не
аверта. Не динко після цього, шчо суд присудив сьельан вер-
нути сахарні задаток, заплатити штрэву та шчо і за ведення
справк кован в пак. Одначе, як прийшлося зрвати гроші, — у
винуватців знаїшли галісінські стіпи, образи, зомаші наплати і
та ч рни, так шчо хоч сажі їх на своєю харч в тьурму...
До кінця це діло і досі не доведєно...

Що до характеру янові, то мушу сказати, шчо янові залідає
так у нас пишуться, шчо до мужика знаїдете на пошану
своїй привычку, до господаря ж — нічотісінсько, навіть плати,
яку він мусить давати, вниачош не ясно. В суді значаїто за
сахарню стоїть продажна куша, адвокат. Судді і не споква-
тяться, як він поше їм вичитувати статті устанів. А сь-
рови мужик, знаї, розкида гарячу сповідь про своєї хатні при-
ходи і заплатица „да неумійность доводити, непослєдователь-
ность, грубость расказа и невѣжество“. А оулялам — пашам
шчо? Аби вьгамонити сьельаншого та одцанити скоріш жалоб-
ничніа; у всіх їх на думці „баба з воу — кобнаї ласка“.

А тут іще і попи дуріть. Вони скаржилися, що їм тепер недовго: «хто, каже, жеруть, жеруть, за молитви!» Ми ж при-
свідомо — і що зрод дуже прихильні до жертвоприношень на
дереві. В піст кожному суботу бачимо в церкві гору паль-
миць і замість святих мисливих сахари. Допоки вийде дів-
що трохи не сиріє по саках попи викаляють сами під себе
істоти по підкорявцям на сім'ю, а тут іще і ксеноди на сер-
вильці (20 коп.) на душу.

Найбільшу користь мають поси і жовтими нашої околиці 12 і 13 червня, коли в м. Городку сходяться два храмові свята для двох вір: святого Антонія в католики і святого Онуфрія у православних. Обидві церкви славляться чудотворними іконами цих святих. За два тижні притомі наїзяться в Городок чумі: жовтими і пося — і ти і дугах по десятиро, не ж ниц; малається, а зарази і коніки: павезають. Дуже вуть ціх як *жовтими жовтими і пося*».

З Городицького повіту (Черн. губ.)

„Був ја оце помаж в селѣ *Мабичево* Гордишненскаго повіту і розсудивъ там в селѣмъ, хлѣба: по ихъ катахъ. Бѣднѣе та акио кругомъ бѣе тѣлоко і бѣши. В оми чѣмъ је 110 крѣпѣхъ та 112 временно-обязанныхъ крестьянъ. З того самого часу якъ ихъ временно-обязанныхъ іхъ крѣпѣцѣхъ в їхъ шчо року ошкурѣти за не дожило все, что вони вшкурѣли заробѣти.

[illegible]

З Чигиринського повіту (Київськ. губ.)

Багда лиш парок недостача землі. Що року до того шче јакже небуло ляхо прикупляхся. то неспокое, то смот шидл, то грядл полюбиле хліб, то мороз заробити шидам. Через ахилі ці мужик лаш не зібрав за свого поля і положити шиди, ахилі зивачівле режуче зібравл. Јак ба землі було башм, нее ж юму буча б ляхине. Так допашувје го го шче мншнрїти податки. Не тїльк треба неїти гроші в каміну, і в коїстї, треба і пашел на шїпак пашити, башувшї за хрестини, похорони і шашї треба. В мїсїацї мужик достїе багачо багачо 6—8 карбованїв, а јак хачею кого з шївїх, шч дїтїну хрїстїтї — треба і помолї, і дїкнїжї, і на цїркву, треба і есудїам пошастїти шчї одїро горїтї. Так і шїдїл карбованїв 4 копейкї рїв. Де ж мужик достїне тї 4 карбованїв?

Неха, випакує, як знає. От і їде він до жінки побудь. Ложба починає грішні на прохання їти заставу свитки або чого круго-го з хмариццями, і дає за пошуків страшний жидівські проценти: 8% в тиждень від рубля. Рахуйте за рік, то побачите, шчо мужик наш через рік мусить віддати Ложбі вже не 1 карб. а 2 карб. 66 коп., сьб то виплатить 166%.

Звісно, не розорвати наших селян це не може. Когорі землі, ті продають воля, хазяйство своє, і якщо хтось держиться при одній землі, а потім і землю продають. От як приміром: я знаю одного чоловіка багатого, котрий має землі двоєю пропорошню, три пари волів і щекого другого доволу, та до того ще треба було йому паяжати робітникам, бо буває своєї — буває вже жонатий син, котрий вже при йому, був і меншиї і ще меншиї. Так ось чоловікові прийшлося узяти рясі якось скривавених на 70 пачки, на одворан він умов: з жидом, по злихоту процентів рік, другий — і пішча прехом і волки, і хазяйство і земля. Тепер він вставляє такти не бідний як і дає їм в його судно, коли хоче по біднішим. Коли таке скоюється з багатим, то що стає в бідняки, коли воля повчають у жидів? Страхняки жаром ложаться на його ті проценти. Найбільше лоявляться на повначих молоді, ще жєнхатіся, та заводять своє хазяйство. При великих процентах, як тільки почот замучилені, знов стати на ноги їм не можна.

«Не знаю, чи в субботу дасть мені грошей», бідкався робітник Степан. «А тобі дуже потрібно їх?» — питається в його, «А як же? Вже багате варство процвітає у Рівнечч. Не дало б забуть з пісню на платню...» От так то жиняться лашом робітничою лашу. А тут вже його просто тужать на роботах. Хоч і кричати, що мужик наш щого не вміє від того, що примується, але цієїє собіствітні ашлого мужика користуються савні т, котрі по його за це кричати. Ашом вісно, що мужиків треба своєю роботу робити, і коли він де щогомо може наїти діло, як примієт у багатих шавів — Бобринських ті Альбравітні — поранка бурякні, тоді трудою ваїт «робочий рук». От наші і пусаються на всіаки хатроші. В празничні дні зівіає в саво ашорітї ашурок на робітниківші, — шівіає в саво і неспричому стаєє коло роспавіт або влошті, шукуютьїє півсаря ті ашорішні, нікікують савих робітників і шкватує тут же ашорів а шоні. Це так з тимш, що наїмались тав ашоріа, а дла допінних наїмають музиків і тан шавіають молодих цілу доругу; молоді дуті не туди де вшодітїа, а де вошодіт. На робітн ж тут як тут іавіаютьїа буріаєє з торіаю. Аше хоче з робітників, що і купує собі. Де іаві так наїмалисьші, що ашотїа тїає вшіві хавіають. Це кажує так робітниця у Аді

бранта, того святого, котрий ставить свічки перед іконами та бажає якогось раю на небі. „Щоб мені зробити, дуже добрі, щоб вийти в царство божє?“ „Знаєте що, пане“, обізвався тут один Дорох, „засію зерно хлібом та отдамте людям половину на світ ширати“. „Е, ні, пане, я і так їм даю багато заробляти на буряках“.

А панов би та полічка, скільки вносять робітники од його грошей в буряки, як половина їде на горілку, а друга на харч, бо він, Алібрант, хоч і харчує, але ж тої харч нічого не варт і робітник їм доповнитися не може. Хвіба ж могла робочому чоловікові наїстися якщо небуло круп'яним кулішем? От і кричить, кричить робітник на яку — а все таки мусить купувати тут же собі оселедця або що инше, купувати приходиться у тогож таки пана — бо він держить не одну горілку, а і закуски.

Як би так не було одначе, а на поденних заробітках харч ніч нічого проти дурних, котрі дають заводчики робітникам строковик. От там харчують вже так, що тільки би його ані, як ті робітники живуть. На поденній роботі харч краще, через те, що як раз-другий погано нагодувать робітників, то вони до того падають на роботу без снот. На строковій же роботі селянин мусить оставатися, хоч би що, бо він звичайно умовлю. Та до того ж инші розпустяк чутку, начеб то на-начальство видало таку закон, що як не побуде робітник умов-денного строку на роботі, то повинен платити паном 50 карб. Там то і мусять виступати істи, що їм дають. Скажете — жаліться мусять до суду. Та до ж того суду на хазяїнів шукати?

Щоб краще було зрозуміти, як добре живуть робітничкові, коли він не соняє, як треба, розкажу вам, яку роботу він робить. Він починає в день або закінчити коню озного, а як жарового — то пшотир, прожати це і приврат, або шір десятих ви-ко-тиць, або чотири кони звикати. Це самі трудяві роботи по-ро-ку-ми-шю самим християн, не дурна склалися між ними по-го-ворка „дін ти кося, те то бесна дурна“. І за такою роботою і хазяїни давали на свідок сухарик, на обід варили без уся-ного припарку куля круп'яну або пшотирну, на і одудені — тир сухарі, а як зитом те іще шче небуло з городини — отирні, цибуля, на вечерю ж або куля звару, або зварунок. І коли ж робили шир доми, то обід бував з бирчу та тир. Все це на-ри-ти-ся без сала або олії. Та і крупні і городину дають так, аби тільки не було бунту. Все ж таки разів куди буває так, що на такушні давали тужлого боронши, так що з його не влякочили ні галушан ні дороча, а так собі жалось кивши; особа-ки бул наїрса тирі страви — та і ригав після того дин во тир.

Динно, що все це не дуже то сердить хазяїнів робітників на хазяїнів. „Ну, коли мені дотягнути як небуло цієї рік до кіпша — буду закупувати поступати до цього хазяїна“ — тільки і потуєш. „Ну, вже чорт його батька зна“, підкачує другий, як потуєє першого: „таї годую ж“. Коли ж хто скаже, щоб шов просити луччих харчів у хазяїна, — „та що з того, що будемо грішитися; харчів не перевалить; даш-два було куччо — а так шов за своєю; треба б сакому знати честь і мати совість“ — одиондути дурі.

Таке то життя строкових робітників у тих хазяїнів, котрі хоч розвинулися з робітничками, як сир.

А в нас багато је також, що кудувати, щоб їм робили на-борг, пакн будуть гроші. „Мужиком мені треба грошей, ніж пинів“ — це так, бачиться, поженується ними те, нічо не від-дають грошей в строк робітничкам. І вже мужик грошей по ші року та року. Тепер як пита хто робітника, які пакн дин них луччі, то і чуєш: „той, котрий гроші справно віддає“.

До того іншого нічо при камак роблять такі умови, з котрих не трудно побачити, що хазяїни мають замірні як можна більше відрати з робітника. Ось наприклад, як не приде стро-ковій на роботу, коли зве його хазяїна, то і повинен ж це платити хазяїном штрафом 1 карбованця за день. Далі, як по-годи, дошч, або що не дасть строковиком скінчити свій урок, то вони повинні добробавити його в своїй дії, коли вони пакн від хазяїнської роботи бо, бачте, бувають такі строкові, що обов'язуються на хазяїна робити тільки три дні в тиждеп, а остатній час мають в своїй волі. При таку умові все ж буває, що в літніх промислах роблять наймати на хазяїна більш трьох днів в тиждеп; а такому пакн зменшується строк його пакн в хазяїна. Як зобов'язе годеній робітнику, то укладу на пакн не на ніякого. До доктора попроси — то не чуєш дин! Хвіба вже як проїждом бува в селі лікар, то призовуть його поди-ти-ся на сьабого. Тільки і тут не обходиться без здирства: бе-руть з робітника і багато на лікарство. На ширі отач було, що ва лікарство, котре коштує 30 коп., хотів вилати 50 коп.

А скільки придеється робітничкові заробити дотриманим та гривотій, — про це вже і не кажу. Це тако вже кичає діло, що робітничкам вже і не упинується „як пакн їм маю“.

Зирвом вже зачепаву і кошик пошажу, як ці христіві пастирі поставили себе до простого народу. Перш усього треба сказати про палих понів, що вони вже давно втратили простоту свого життя. В нас кожній пів, як трохи інше в його так у хазяїні заворушилось грош, зарав жертва своєї обставу на палиску погу: купує собі свєток, держить на конюшні чотири коней, дочок

своїх одягає по посидній моді. На все це потрібні гроші, — звісно. Де ж їм їх бере? Трохи з хазяїсттва, гандельманськими грошима там, а трохи з „приходу“, себ то з мужиків. Як наживаються вони з приходу, — приходу те, що чує П. С. Т. — це старий шп, який ще дурині як великий здригачик з мужиків. Живе в тому самі одні покриті, дівчата, котра привела дитину не од чоловіка. Кожна зна, як живеється покритці. І сором перед собою і людьми, і тивинцями палити од лудей, і явиськи молодих. Шкода за неї не оступитися. От він знає, що таї все не вводить, та не вводить її в церкву. А звісно, що сагу не можна проїти її доти, поки в церкву її не пускають. Тим часом вона ходить до його і він виставляє її гусянцями нати або робить що-дуже. Три роки так вона ходила до його, аж поки в другому році він виводив її в свою церкву.

Найбільш жасі вона на початку. Той самий пів'адер з одного парубка 26 карбованців за те тільки, що той вівчарська в другому році. Та кажуть, що це в його пашею брати за вивчання по 26 карбованців.

З Звенигородського повіту (Київська губ.)

Поки до розмови про Звенигородщину, треба сказати, що це сторона гроша не така, як інші сторони на Україні: німає складів її історії, а через те і життя її луде звенигородські трохи знають, ніж до других сторони. Не заходячи далеко, ми нагадаємо про Лисацьку, Милушанку, Холмську Яр, Керелівку, мисля, відійшла тільки колесі наліво, нагадаємо, що вона була колись публіцистичним місцем, куди втікала татарська орда, що в Звенигородщині жшла дово бійка з сербами, болгарами і другими людьми, котрих прилюдно московське начальство, щоб одразу гордову Україну од них, запорожсько! Залило це все не мислюся без слуху і на народі. Що ж треба і те нагадати, що ц мисля аж до кінця мислюного століття були під впливом коронової, потім частинною палестини до звенигородського староства пашів Салтикових, а частинною до других пашах і московських пашів. Окрім усього цього було ще багато до чого, од чого ця земля відрізняється тепер від других. Звенигородщина, як відомо, простяглася саме від Херсонщини, а тут найбільше їде луде, з усіх міст на заробіток по всій і у в осони, ахпаючи дома тільки старик, дитя та жінки. От через це заробітки вже і народ ота не тільки, як перше „заробітчан“ вже і палати мисля, бо вони з заробітком (коли нече іе) покути з „поліччалою“ губернії, з Бессарабії, з інших місц, і явні янчаї і одержу, павчаються на чужій стороні і землі на іншу зал

обробляти і хату будувати. От з цього всього і виходить в звенигородців дуже великі різниці економічного типу.

В Звенигородському повіті тепер вже мало по 10 сакхарних заводів — через це в нас вже пішла особлива робітничья адача — „бурьяновик“, вже і паші пишуть про заводи та про паші тації, а старік пісень уже чути менше та менше. Окрім роботи на сакхарних заводах та на бурьянах луде в нас їдуть тивині лавати, бо і коменку їе доноси, їдуть у калішотські копальні вугільна копати у лівничо-східній частині Звенигородщини роблять усього хлібопашецької струмені: плуги, рала, борони, коси і інше, виробляють з деревя посуду: кадуби, зрізи, діжки, шкани, ложки, цебри, обручі, а галина всяку гальварну посуду роблять — хоч до нас робітська і спирається тільки в своїх містах та в Херсонщині. Через це ж усе багато луде ходять у хуру, а поки не було закінчи те і чумакували. Тим те звенигородці і не подобні до інших українців, що тільки хліборобством живуть.

Ми знаємо вже, одна частина лудеї в Звенигородщині належала до староства, а друга була в підданстві в пашів, себ-то одні були „створитиці“, а други — „кресанці“. Перші тепер живуть на землях казенних (Государственных Милучеств) і звуть їх „казенними крест'янами“, а ті ще за пашами були, тепер стали „крест'яне особственики“. Так вони, значить, і живуть різними силами. Іє ще села заселяє частинною казенними крест'янами, частинною ж мильахтою, себ-то збудівними полупашами, що на дворянському праві пашах мильники та арсентаріями групті, — а тепер звсім без наділу землі залиши. І на цих власній погляд, і луде кажуть — що по таких різних силах і луде живуть не однаково: не бо-ане яке життя по казенних селах, далеко гірше в мильахтах, а там, де мильахта і інші луде, — то і звсім погано. По мильахетських селах дуже багато вживають горілки, а через те бідота, мильа, бійка, тивальня по судах і мильа. Обжають дуже часто луде одні одного, а найбільше по таких селах погано жінкам. У хазяїстстві теж по різних силах виходить неоднаково. По казенних селах, а частинною і по мильахетських, хазяїство дуже огрядиці, а ніж у пашських, народ заможніше, — це од того, що в казенних крест'янах більше землі, бо їм дано більший наділ. Окрім того до по яких селах їе лавіть і запасна земля, триваються і луде, що мають чимало землі і з казенних крест'яна і проміж мильахтою. Треба ще сказати і те, що по таких їе чимало скориної землі, на котру ще луде мильаються. До по яких містах оселяно новитравали справу на землі, до по яких їе мають наділу вкрати, а де і їсть спорна земля, на котру і

можна-б пошкватись і як шчо, то і випрати спрану, та людо або боляться або так не хотять заводитись.

А все-ж такі величезні пади — про всіх кажучи — дуже на великій: 1½, 2 не біля 3¼ десятини, — не на душу, а на сім'ю, окрім того судя-ж дуже часто праїчужуться і земля під хатю, город і виноград. Нічого і казати, шчо з такою надією рік прохарчуватись цілій сім'ї на шоста ніяк — користі з цієї землі задіи виставити на подушину, та повендана, та викупити, та на лише усього здирство, та і то шче як коли і кошу. Дуже часто трапляється, шчо як велика сім'я, то і на податки не виставити, а шощі доведеться така земля нехороша, шчо ні прохарчуватись, ні податків не платити, бо а шощі чинило такі землі передічужі. Да по селах єсть запаса земля, то там не саріє вона же на користь людам, бо її захоплюють саріє волоські пачальники: старшини, старости, писарі, сільські дуки, хоч повендана за тієї грунти і платити уся громада. Таки побитом виходить, шчо не тільки в нас з надією жити не можна, а шчо його виставити на п'яту або і шесту частину всього розкоду крест'янської сім'ї. Тим то в нас надіє виходить тільки поміччю в хазайстві, а окрім того надіє дає право бути в громаді, — а як би не це, то досі чинило люде у нас плати волоські одуралісь біля того „казенного“ шмалу. Як не дивись і шчо не важко, а в наших селлах дуже велика нестача землі і пашатної, і сінокоси, і вигону і навіть під хати і огороди, а за ддя цього в нас народ неволю примушені пашати землю в ошії, брати з колонії, з сіноса і шиним робом, а до того шче треба або ходити на заробітки, або дома годуватись яким ремеслом чи шчо.

Про пашатну землю в нас, скажемо от шчо: в нас на ддя паші більшою частиною — магнати, мають дуже багато землі (Потоцькі, Вишневі, Ісакови, Воронцови, Котляревські, Абзи і інші), то вони, звісно, сами не живуть по своїх селах, а держать економію чи управителю, або оддають в оренду, в посесію. Посесори — більшою частиною — жиди, і сами вони хазяйства не держать, а від себе оддають землю в посесію другим жидам, а ті вже маленькими магнатами оддають землю селянам. Таки побитом селянам доводиться пашати землю же в третій або і четвертій рук. Та і тут шче діло по ішчається, бо а жиди беруть землю заможні люде — багатирі і од себе вже передають біднішим мужикам з свого села. Нічого і казати, шчо оренда, порохомати оттак з рук у руки, де кожний хоче взяти собі як можна більше пользи, — робитись по дорожче і дорожче, так шчо послідньому, хто бере, неможливо водою, вона приходить вже до нас неможливо, за дуже до

рогу плати — а брати треба, хоч, не хоч, бо штакі не можна прохарчуватись. Усі-ж баршні пашає і жидівські, шчо паша і жиди, нічого не роблячи, покладають у свої кишені, все це мужикові треба надолужити своєю працею, та шче в додаток там або жид накупіє йому або оранку на „пар“, чи „дзяд“, або снопи пшати, або шчо вище.

Трохи не в кожному селі громада мусить пашати землю і магнати доводиться часом доволі багато, коли мало своєї. По велика Вербовацька громада (1800 душ з жінками) шчо року наїма в генеральні Ісакової 460 десятини, Колетболотська, Журківська, Тернівська громади маїмають шче більше. Окрім того багато де в яких селах, і казенних, і пашанних земля обчеська і пашає так розмежовані, шчо громаді, хоч не хоч, а безпряміно треба пашати помішницьку землю, бо та земля як раз біля людських хат, або вигону, і коли її не пашати, то за шпаші припадуть тільки перепащити, шчо і земля того не коштуватиме. Шчо року окрім того селянам треба пашати вигон, сінокоси шоди аж у Херсонщині. Дуже багато знаїлось би жид нашних селлахам люде, шчо хотіли б пашати землю спашкою, скупившись товариством, пашаючи разом волоські курути з перних рук, живаючи жиди — та в свого нічого не виходить і шити ніколи не впада, бо за ддя свого треба мати хоч невеликі гроші, або шчо хто згодився дати їм у пашку, та жиди такого шче не повелось. Ми казали вже, шчо землю маїмають більше заможні люде — жиди би такі шити, шчо маїмуть на всілякі час карбованци з 10 готових грошей. Тільки-ж таких багатири не дуже багато, а більш таких, шчо їм окрім своїх рук та праці — покладає надію більш ні на шчо. От ці ж то і заробляють хліб „за сін“, „за копу“. Паша шичайно дають 7-му, 8-му копу, пош і сільські багатирі — 5-ту або 6-ту, тільки ж до того з умовою „послужати“ дець або два, так шчо вони і впада на помішницьку. Роблять окрім того шчо на 3-тій копу або „з половини“, шчо то паш чи шчо дає поле. А мужик повенданий шпорить, висїяє, сїє шити у кошиці, а тоді вже, сїє шити приходить, оддає пшані, а остальне вже йому, або так, шчо мужик повинен шкратити поле, а тоді вже половину поля паша засїє собі, а мужик собі і збирають шильжак кошиків особіно.

Збере оттакими побитом чоловік тільки там збїжжя, — треба-ж його шпродати, шчоб заплатити податки, купити соли, заліза, оддеку опрашати чи шчо — а шпродувати приходить шче-ж, як на базарі, шчо тим же жидам, котрі шичайно виїмуть поставити такі ціни на хліб, які їм треба. Вести-ж туда, де ціна краще, в Одесу-б то, чи шчо, — це можуть тільки дуже заможні люде, такі, шчо маїмуть 2 або 3 парі волів, бідному чоловікові це не рука.

Ми казали, що чимало людей у нас наймаються на буряки. Подивимося, тепер, що це за заробітки? Робота на буряках це зносня аж до війни. На весні треба буряки полоти, проривати, в літі — полоти знов, сапувати, кувати, обіжати, а осени копати і звозити. Буряки дають заробіток і бідним людям і заможним. Бідні наймаються на ціле літо, з початку по 10 або 20 копійок у день, а потім 30—36 коп. Рослини — що тиждень по суботах, тільки що це умова така, а як справді, то була так, що і по кілька тижнів грошей не дають, ніколи і по кілька місяців платять чоловіка за його ж гроші. Так була особливо на невеликих плантаціях, а також на плантаціях у с. Кветанівці, Огушчинці, в с. Сиварі (Львовщині), особливо ж найважніше на *осидісмані* і *осидісмані* плантаціях. Була така, що робітники не дають грошей, хоч ти їй просять, і страждають, навіть помирають. Так було в 1875 році в Костанівці в жидів Давидов. Наймають робітників найчастіше жиди, фактори та підмайстри; жиди дають саме тоді, як дають податки і інші податки, а ще великомиш і в пивні (в грудні), і умови такі, щоб жалуватися на роботу араві-же як пожити, а як хто опантється, так накладають інших кілька днів роботи.

Може хто спита, чого ж люди дають на таку роботу? А ось чого. Жиди фактори або ж хазай плантатори договориються з волосними старшинами, — писарями, і з сільським начальством. Тиждень, узявши, що сиди в тих жидів, зараз же розсипають по селах прикази, щоб збирати податки і недоріжки, а жиди їздять по тих селах і наймають людей. От захоплюючи з нещасних та до того ще добре знаючи, що то за „платанська закупка“, бачи нічого робити, як їти з неволь до жидів, які б там не були умови. А робота і життя на буряках ось яке: робить цілий день з 4 години в ранці до 7 вечора, на обід і одпочинок дається одна година. Галузять так добре, що робітники бачують частину різати свої хліб або сухарі, що з дому приварили, бо тієї їжі їм у хлібу, що там на плантаціях дають, їсти зовсім не можна.

Восени буряки з плантацій на завод наймаються вже хіба тільки заможні люди, в кого є худоба, воли або коні. Та і їм без обдурювання не обходиться. Визнає усього обдурюють тям, що курчавкам різко коли доводиться почати і скінчити доставку в строк, бо довжина дороги і те, яка вона і яка буде погода — все це пропонується в контракті завжди коням на так, як воно є справді, там то люди в строк і не встигають, а це в контракті автентично вписано і курчавки. Окрім того шкрястіли на серкочках договориються берювачі у 40, 50 пудів, а він трохи не сиріє 55—70 пудів. Платять за доставку буряків 25 або 35 коп. в місяць; окрім того дають

пшпуда дьогть та одну вісь (а подають її ще менше як 5) і пилу на дла скоту. Одні хурі доводяться робити 40—60 вгорітє ла місяць. Платять і тут по заводському — різко коли без суда до обходиться. Особливо погано платять знов такі жиди і поїти, а також на кветанівських і ступчанських плантаціях.

У самі ж заводи сахарні наші вже різко наймаються — там роблять більш тієї нещасної латини (білоруси). Дуже, дуже гірка їх робітницька доля. Дуже важка робота, до того ж нічого нещасного; погана їжа, життя по смердних тісних казармах роблять те, що наймаються люди ситі, а доводиться вертатися, то дослати або з двох з ситі і неможливо, або помирали, або помирали, а до того ж і на них при заводі виставляють гірш, ніж у криві, а такій неможливо, од котрої хіба смерть одсобиють чоловіка. Найбільш погано робітникам, як на чужих, на заводах Калігорському, Киселівському і Шоломівському.

Подивимося, тепер, якій хліб випадає на долю „заробітчаним“. На заробітки з авентгородського повіту, даються, як найбільше людям — особливо ж багато їде людей з сел: Дорон, Турівки, Скальнянки, Вербоши, Колодистого, Бродницького, Петрівки, Лотышової (всі ці села казеш), з кожного з цих сел їде щороку чоловік 30 або і 100 чоловіків і жінок. Багато ж їде з Кветанівки, Ромежани, Романівки і з других панських сел. Значало „збор“ за „звільнення“ починається в квітні (апрілі) місяці, себ то вже, як повсякдають ярмарку, городищу і бантяти.

Тоді ж саме вертаються і чужак в першій весняній дорозі і дають першу звістку про те, що робиться „за границею“, яка надія на заробіток, бо вони розказують, як там хліб, сінокоси, як їде надія, що вродить, що папа буде. Поки нічого „немає“, паспорт виправляють собі чужак, — мусить безпримітно вже кілька днів (3—4) робити (зачаїмо не за гроші) волосному старшині, старості. Опісля треба заплатити волосному писарю чотирихата, або і півхата, за те, що „вид“ паспорт, та інше на бумажу шось таке беруть, у хазу жиб то. Заробітчани, жінки і чоловіки, їдуть невеликими вагониками, одні далеко, другі ближче. Взагалі, трохи не найбільш їдуть в Боревську біля Одеси, а відомля вже наймаються в різні сторони. Чимало людей по дорозі наймаються на косовищу до пави, а потім, їдучи далі, настигають вже на жидів. Різко хто з заробітчани стає на цілий рік, хіба вже вахана вужа і звик не на роботу, а то наймаються до Покрови (1 окт) до Пилипівки (1 лютого), а найбільш в кінці серпня (августа) або і в липні (јулі) трохи не всі заробітчани вертаються вже до дому. Не апіємо докладно,

Як так доводитися нашим заробітчаним, «за границею», як їх поважають, як багато роботи приходить, і як їм поважають їхні майже, — в заважні тільки, що ось вони щодня їм майже заробітчаним перетворюється до дому без поцінень, томується по дорожці туди, що то водять, «хреста радні», позування за границею. І сити, і сери, і коє. В пошани році в часі було доми і ходили майже, по херсоні своїм ішли до нас ішлися у буряки, вні ластівці. А що те все ж туди не сніжили, дуби з цією надривки на заробити не було зоміє нзми і керисти лудяні. Заробити хочем, не заробити, а сити доводити, до чому навчались, до чин і пережє — і зробіться з його меншиє еміляції, «булим» робітним.

Пряг тавари в наклади, тавари, при тих што сидят держать, (там и живуть) багате тепер не мизнятися, хита те, тили, ичо кед промислю найбільше ичо подосуду по дасиши пиничини с'єдди, частий лишивгородського повнута аж до Каи вигнана. Нарядом де традіаляотися по селам: Хмисовому, Жиринцї, Дибїйцї, Поголицинї, Гомельцї, Журинцї, Сносичинї і других — ичо стєдєть на пєсачу-дїяностови гуртцї. Чєсь ж палєстна сторона Зєснїгородщини гудєтєсь саини дїлборобством, хита тилих тєдєдє рєсєсєво дїлєтє частю традіаляотєсь. У Зєснїгородї баєтє буршора, шєдїри, тєлєх, ичо каєтє чиниєтє торї по ярмаркам.

Чинєтє дїлєдє, каєтє ичє, шєдїлєтєсь тепєр у нас пд хєру Дєу зароботок пєлєтє ичю пєзабарови зєвєси дїлєдє у нас чєдєтє. Кєдї в ичє і є тепєр чєдєм, ~ то дуже вєсє не баєтє, по пєлєдєм жєжє пєрєкєчїтї, тї жє все дїлє зєвєжє, тєлє ичю батїсї у дїлє ичє у чєдєм жє хєдїлє, тє пєзєстєдєлєм ичє у гєрєцї. У вєлєпї, чиниєтє жєжє пд вєстєтєлєм Чєдєтєлє ичю рєжє ичє пєдєдє од тєлє, пєчє рєзє в євєжєм гєдєм стєдє ичє мєнєшє і мєнєшє мєнєшєрє жєжє, в дїлєтє, ичю зєлєзнїкї рєдїлєтє тепєр ичю пд хєлє єрєзє і нє пєлєдєтє у євє жєжє тєлєх ичє в тєрєтє, ичю дєжє дєжє кєнєтєлє тепєр гудєтєлє вєлє, євєжєлє в дєрєлє, тї у євєжє чєдємєса свєтє нєдєрєжєдє. Євєжє жє ичє і дєтє дїлєдє чєдєтєлєтє, кєчє тєлє і євє жєжє, євєжєлє ичє чєдєтєлєтєлє пєжє ичє, ичю тєрє зєвєжєлєм ичє жєжє ичю нє стєдє, ичє сєдє, євєжє тєлє ичє тєлє жє жєжє і євє жєжє жєжєлє і євєжє, ичєнї і ичєнєтє, ичю пєрєкєчєтє чєдємї жє і рєдїлєтє по ярмаркам жєжєтє ичє у тє, ичю чєдєтєлєтє жє ичєлє тєлєжє жє дїлєтє ичє, ичю євєжєлє пєрєкєчєтєтє — євє дєжє мєнєшєлє ичє у дєлє, ичю євєжєлє саєвє євєжєлє пєрєкєчєтєтє жєжє рєдїлєтєлє дєжє, тє євєжє тєлє чєдємї ичєлєлє ичє дїлє жєжєлє жєжєлє. Дєжє пєрєдєлєтєсь в Оєдєсї на євєжєлєтєлє євє жєжєлє жєжєлєлє чєдєтєлє дєжє, ичю тєтє жєжє, — євє тєлє, в євє жєжє жєжєлєлє жєжєлєлє пєшє, тє жєжє пєрєдєлєтєсь в дєрєцї ичю пєдєдєтєлє

— то одно на одно ј нїсе. А шче-ж треба поїснити ј те, що чужак втрачує 3—4 тижня самого гарячого часу, коли дає себе робота як півлі ј пави; по завадх, коли саме здобити можна. Добре, як з домож жупи пригоди не трапляється, а як іще, то чужинці часом, дуже цїкаво доводяться. Інакше, іще хоч то, що в дукахо здвїга нехотїся змїжати двїхти заповнї, а час прийдї усьм томентарїст, «о мов» чи «ї жарина» як коужуть. Як шчо, уяви нево вш хїдї, то іще мож з буди мину жарї, зарпїток, а як ж що шчо бере в пошп, та дїмїлї на брї, «до зворїтї», то шже добра не буде

Чушкин, гирі свого торієнного дна, намірується і під хурі. Сидіючи хліб, вони везуть нагір, даючи і розвозять. бажко єди і де Кидишини. Звичайно і не чувають, а часом і ти стають під хурі і живи, що зближають торчуть, з ко- пельних, де кавини вузельних козачук, по сахних заводях, у хідні шчо мають торг деревом. Набільш достоянцуть і Шетеліг Тавилин, Павловськ Новоукраїнку (станція заліз- кової), Черкаси, Уманьщину, Білодеришчяку, Бик усявачинну, Воєвоєнськ, по сахних заводях. От і все поки, шчо кажі про нас і промисли. Ліх як бачити доволі і високають вони або і громадського хазяїства, або з того, шчо дає сама земля, тількиж користи з того усьогомо промислу дивно не стільки, як би хоча була дім татка, колив промисел той був хоч як небудь упорядкований, як-би була хоч яка небудь сила між людьми, оціна і тильши, з громадської куртовою працею, шоб ми то прихиселі виписати як небудь з живильних рук. А то тепер усе збавил в свої руки жида і з промисли, і у ризисли, і панств у самому хліборістві, а чечет те тіж же жи- даде де найбільш частною усьогомо коности, усьогомо виробку

З Городнянської повісті (Черниг. губ.).

— А куди, чоловіче, ходиш?

— У Городищу злиднів позначають.

— Що ж добун?

— Да јесте, таки

Таке слова їде проміж людьми про саму Городиню; тільки-ж
я тепер її не чинати; заціплю иншим разом коансь.

А тепер де-що про Городнянський повіт.

Живомо ми тут хоч і не так, як люди, в побитім людех; та все-ж жнеємо, бо бот на світі держать, так кщо його поробиш. Землю оремо, гревку сїємо; — кноді родить.

Повидров такж, божє, пшш, і заробіток нїямож, а як би не пшш, то хоч зарє у дошовинї лєгаї, бо пшшца мужицька земля такж, шче без гноїу не родить, а де-ж ти рєг а бога того гноїу

підбере? Нинді самі рад-б були сімо юти, як би було, а не то ішо спотину годувати — так не був-ж: нинді посина чисті-сенько, по півтора по два карбованці у віну; коней продаємо, так не бере ніхто.

Та і нинді у нас тої не багатос у нашому повіті ліса та бодота, а ішо ліс, — то панський, або жидівський, а як болюго — то паша, паша часом неспроїдими, як от рудненські, — то-ж паша.

Правда, ішо ям дуже отаповіє городяненській радні, ішоб ми та ті пієси в Городі гуляу ямизми, бо там калке, його геть сільск: воно і не далеко, іаже, од рудненських даних шестов дванадцять у дені дани з коняки: мірнутись можна.

Так чи не дуже шашьке поле а третью кони взяти з своїм таки заслод. Jestь там калка, ішо і а половини беруть, та не багатос, а третью парбильш: два панови, пашей, а то і жидов, третью собі, та одбутон два пашки та два канних дні а десятиани.

І сіновоси в третью вена косимос: два пашови, третій собі. А то в робитиш: сорок карбованців тобі на рік і харчі хазяїські.

А от бабська робота, — та дешевше їде; бо баба, кажуть, а чоловіка во виробить; поле вона так, чи вже, — робота од входу сонця до заходу, шатори годими спочинку і за сім місяців цянадцять карбованців та харчі хазяїські.

Сьак так, та сім конічок у дені і заробить. І то добре у мідипіє, сурожіє, а то і позавіковців: того не був, так і за харч би робитиш рад-б ти, та ніхто не бере.

А в нас ні, хилити бога: наші доволі, неха, їх господь милосердній покн-ишо на світ піддержити.

Та хоч і не піддержити — велика шпак: менш кохос в іїм робота буде.

Панки у нас різного запиту Jestь, Jestь і великі і маленькі, Jestь такі, ішо пропашіють, а Jestь і такі, ішо наживають.

От *Гриневський* принцеси у Микештов, парокі жоні, тлі ін-жикна, таі пашисель, та іже-ж і ладна з його іріа, пж жид'исла. ми тоб кожного жиди переждиті і кожного цилка переждити, а іже ішо цркого чоловіка, робитиш, то обієре, обду-диль: лудче, пж на чужий, — не схамчешся. Зієсно, ладське-малахотське людю, ішо до нас з Польщі занеда.

А то і сьак, такі Jestь, криві; от хоч би і *Микашевський*, *Миколі*, *Іванович* у *Кулпичах*.

Хороні пан, шхрип.

Гарно про всьаку штуку ліберальну говорити. трієтять увеса,

моє тросня його тросе, очима блискає і таке тобі розпине, таке розпине, там гарне та хороше, та все-ж сплунити, та цілуватись ліє, а сьакоси в його з очей — от як горюх.

А оце на тому тижні кучера свого по ішій заїма, так тої а руднак ти впає на землю, моє опуса, та хотів піднятись, а *Миколі* *Іванович* як кобещі зарез і насів та того хана по неропієслю, по перепієслю кудачком напсмає: усьу руку в кров мужицьку обиди; та добре вже, ішо сьакта душа, жінка його мила та воді приєсала, так обина.

А хам, зієсно, отоїть без шашки тж „простить, паше, не буду“, і жалувтись не їде.

Та і жуди підеш? коак іш сам *Миколі* *Іванович* у нас „про-премівній член“: губерньське земство сьаксмі йому, вибрало. А ми вже були зрадїм, як сьак посередників сьасуває, бо іш такі в нас і посередники буа.

І за ті часи крестяне юну і садки висадилі, і сіновоси каша-вами обкопалі: вік за усьаку провинність нас на свої землі на одробіток посилал.

І одробляєш, окільки снаги нашої було.

Вже було і земство сьаксмулось. виберено ми, каже, тебе добродію, председателем городяницької урани, а за тебе неха іше хто ший посередникує: не все-ж одному іше Jestь так, ішо садки не засажєт і їм засадити треба. Добре, іаже, виберити, так за од посередничества одречусь. Вони його вибрали, а ми їм сиду підос і буи зарези і посередники і председатели; та як розсуди, ішо грош земськ і шм земськ, та за ті гроши собі земелики прикупиє було триста десятиці, а стало шатори тисяч. Іачить земство, ішо розходи великі, та і виперло його в „попримина члени“.

І ішо-ж то в нас в них подїєш?

Дуже народ у нас забитий, замиланий.

Як хто і воїє, то хіба баба.

От то ж такі з тин же *Микашевський* було: дали наші *Кулпичанам* по дві десятиці в руку, а намість сіновосу вісім десятиці доми на болоті поміж кулпач, тако місце, ішо хіба там чортів багатієслю жити, а трапа іїїлої; люди же говорієно, ішо їм оддїєтсьа обіажит *Малаховича*, тут-же поруч, тільки и паші цього не вьшлудилі, а сьазаван на паші лозу.

Це іше дієлось за *Ждановича* (бо з його *Микашевський* ці грунти куши); тої трохи вальканий, во заборонил людям сіно косити на *Малаховича*; так воно і вєлось чотирі роки.

А як настав *Микашевський*, та побачив по пашах, ішо не

тебе, доходу йому немає і як потрапила вмість нічого не відомо, бо Миклашівщина зараз біля села і током крестівським поруч скотину, яку синавати свою ганяють на пашу, то чи заде, чи не в траву. — поможіть не платити, зараз настанови управляючого Шульца, чи ніхто, чи десь — боги його знають, а той з землеміром обирали невід.

І шила бити за синавати.

Нарікав Шульц в челяднику на сімкох і прача на панській днір мина зводити, щоб, бач, мати право прохати акрового по застанові порушення владі.

Льдо стали такі за своєю і Шульцем добре шину рубком, що коні вбавлять, нагріди, та як став примашник (Чок) по лудях з орутьями стріляти, — похалася.

Та як і не ласкався: вбити, може і не обі, а скалічить, навіть скалічить.

Повабляки коні на панську двір.

А на другий рік подає Миклашевський жалобу мировому, подало льдо, на суд, пита судья:

Хто торик землею володів?

— Та ми володіли, а давн х давн володіти.

А хто торик сиво брав?

Та Миклашевський брав, та копія він саводж...

Мировий „настановив до владі“ Миклашевського, льдею обстрахував, а одного таки, Задца Тимона, віддав у острог посадити, бо він на лихо йому грамотний і а судую погрався. Так і пропала Малаховщина.

А лоза неш ішла дорога на Хоробинці і Солоновку по ту дорогу скот на пашу на толочу ганяли. Паш і розиди, а що таким побитом він за потрапи з льдею нічого не здох; мусив другу дорогу прохати, а поки шче не прохали, звали іржину дорогу од Хоробинці загородити.

І загородили, а шчо на Солоновку пона ж шла, — там її вбавля.

Скот тим часом на паші був; було це так у сонці, чл посиді годили в вечері, треба сивати до дому їти — не ма куди: загорожено. Приїшлися гнати напирати, на Хоробинці, це перестав сив, чи ніс; в там пожежа, то хоч у хоробинцях овсак буде — хоробинцям орандатор за потрапу вичити, — хоч у Миклашевського жити — і шчи не повинні. Збиралися громада: шчо його в світі робити?

Як самостранно загорожу розгородити, штрави владі писувати

— отримати; як скот на огрут гнати, — то ж саме буде: і туди гаряче, і туди боляче.

От і порадили Задца такі Тимон, щоб баби виходили коло загорожи: вони баби, каже, так їх не ситимуть. Баби і виходили.

Наскочили Миклашевській в Шульцем. Німаць ухопилися руками за загорожу: — біда, кричить, немо, а не позволю загорожи рубити! А тут баба в соніроу, як коніть: як би не ити німаць, то так би руку і отыла.

А він бачить, шчо не переклика, шчо бунт хоч і вбавля, та сиринці, та ширинці на коней, та тікати, і утравляючого вилуп.

Такиж утравляючого льдо не зачіпали; розібрали загорожу, прогнали скотину і розцалися, поришани шчо десь ту загорожу ривгороджувати.

Тоді паш шину дорогу проклали черев свої такі землі, та зараз жалобу до мирового, Демидовського чи Троцького-Сеніутонича — не припадаю добре.

Таки тридцять один чоловік і арештовано на лисаць, а саме пора робоча була: шчо хоч, те і робі.

От усадьбу Миклашевському і сиклено.

Та шчо його і робити, як не палити? Хмб ти йому вилпи побитом шчо відеш? А як запалить раз, та вдруге, та втретє, то часом і сикнеться паша.

Тільки мабуть не Миклашевській, бо йому шпри того і гуни (хмун) і кошарі понажили; а і кошарі добрі були: скотини в його чикало, і шч така у ді показється.

Та не охмонува. приїшли до його сходом просити, шчо забрав лозу (а їй на чолоні по педесятих) а дав би льдики сивокошу, обирали і лозу вкорувати; а він старшину по шчи і личили а його зирва.

Хорошій паш, шпри і до дічат лисі.

Зешть такої погоди промій льдики: шчо як чужа діка уїде в Кузичи чосноу, то такоу не відде, бо паш проведуть. А про свої і говорять не на чого.

Так Миклашевського, відіється, шчо і палити; а в другий вишши разом помагаться.

От у цю ж таки нощі в Хриномі гоморав Жаловича писмо трічі; наважилось льдо: будемо палити, поки вилпемо а седи.

І викида.

Тако діла були:

Хриномі воля Борова палити; такої собі дупини паш був,

зовсім безглуздої, а як його сестрі чи ще Жданович одні жонаті бувають, от Бороша їй передав змішанья йому, а друга сестра Лизогубка з Дроздовцями діло завела, їй дуже Жданович брѣявся, що вона в його майстності судом одбере. Він і кинув у Хришониз синів своїх аж чотирьох на хазяйство — дойти, може, сини мої любі, а живого і мертвого, вони ще мають: латини-мось, поки Лизогубка землі однімо.

Ті зарва і почали допиту зовсім невідомо.

І все найбільше потримавши носом, та їй ганяють їм синів дені за крестянським скотини і ще там чи в синаху, чи не в синаху зарва, а гроші за неї плати.

І так донесли народ, що хоч і проби ірчи.

Стали люде свої добрі боронити, стали брѣти що діяє слово, бачать Ждановичів, що не сила, давай скот у синаху з оружжя стріляти.

Виходить, латиниш штрами платити, а ніж вони тоби скотину пошквечать.

От їм гужо і спалено і вони за те крестянам на полі колін поналили ірчили на поле та стріляли в копу, аж вони загорілися; а од неї другі так і вилетіло. Тим часом Лизогубка діло прогнала на суді.

Тоді в радочі Ждановичів, та з ними ще Олександр Дроздів, ірчові посредки, та Владислав Стахович, та Савченко-Біляк, та панки собі, та Трескині — ірчові з роменської чугунки — як закурили у Хришоні, то аж на небі димно стало.

Що діяє таке їде, — господи!

Назганяє прикащик до їх у будинок дівчат, налівають, та таке виробляють. — не при людах живучи, горілку з чарки львуть у таку міську, що говорити соромно, а то випиривши припадають. — зисно, панки — забавляються.

А як перешується вже пия, дуже, то зараз ляжемо бити. Ті бідоміш хазяйства, як мого, та вже котрого їй дають, то з ними тако збавлять, що не віддають, що вони було в генероду. А потім того починають за морду з лакеєм тургуватися. Діло, викли, лакей, — де що собі з уторгує, а ніка сяка загнута.

А то ще їм по ягоди дають — тож дичаємо лико, в чоловіка понадути, зараз йому шпик у голони лѣють, та ту шпик у оружжя риктривають, а скаже чоловік слово — жарі і його прикладом у зуби.

Ідуть, ідуть ще в Хришоні, та з відні у Горюху їй дичає з собою беруть до ірчи, а ірчи то по дорозі та в Горюху долають, ірчуть жотується ї везуть до Марії Падлонки Антонової до дні.

Та там, напівірчи, перодягають, та голки ганяють по усіх хатах: дичає бѣють, у вощі смачуть, а панки з пужани на ники.

Цу, як тавої не плати?

Ото ж і панки: так вони в Дроздовцях перебралася: батько їй там оселився; його ї там спаленої скопий чоловік на пожені, понади в острог, допрогнали. «Мене, каже, підмочено», а хто підмочив, — не говорять.

Тоді оце саві генерал Жданович, що вписав чоків у Чернігівщини: дуча і геть-то грошенят заробити, та пошквеч. купив де в Новоросії асиді, щоб ото чехам перепродати і завадату дав тридцять тисяч чи що, та чехів поїхав тілми тридцять сіней, — так генеральській завадоті і луснув.

Не ма чого робити: треба було з чехами шось нини радити; він їх перою у городнянській поїт, у своєї таки змішанні Соломоу; дав їм землі, — живуть.

Вони зниклилися, як суди пошквечили, бо дієч хазяйство своєї збували: раз у Чехії, а друге в Новоросії, бо пожили вже так кілки ї пообстроувані; а тут генерал програв — треба було чехам уїдати хазяйство спродувати.

А тепер нічого: живуть; люде не люблять їх страх, бо дурять народ гірш, як жиди.

Найбільш судом допикають: наймо там наймичку чи робітника ї плату хорошу положити; а як срок приходить — зараз до ирчового: оттої, каже, наймит мій у мене те ї те покрай, а ось і омаки (з чехів така-ж).

Доде до того, що чоловік і плати цурається, а то ї в острог сидіти безкенично.

А їдуть до них у робітниця: не ради, живуть, мого на тург, та ведуть: ідеши, як ірчи нічого ї виробити не ма де.

Забити ї нао народ дуже.

Самі, кажу, баби тілми ї розправляються, як шок у Ильмові бабський бунт був, у Дроздовці те-ж.

У Ильмові так діло було: составили посредки Мликовської устану грамоту пошквечу Йевреїнову: тротка десьтати крестянові ї йому вирізан і крестян на шкпи.

Крестяне нічого того не знають (обхурено їй); Йевреїнов устану грамоту узяв, шкпи соуд одірал — і ві гадки собі а тим часом посредки з землеміром пріїхали Йевреїнову землю нарізати: крестяно казуть, що вони не хотять на шкпи, що на предківську землю не платити; Йевреїнов гудя з останми дахотися, налякав мужиків: стоїть бач шкпи: добре,

Пять шіл зарак а што дася за молитву?

— А пчо-ж, каже, батьушка, бідність наша: карбованцем не поцребуєте.

— Данаї три, а то не буде тобі молянці.

— Змелујтеся, батушечко, потто-ж наварето, мноточено, — по-
гляјте все жарно.

— А мені нічого некаж ітакже.

Мусая бігти чоловік на село помстити ті два карбованці; роздобув досі, ція таі молитву прочитав.

У того-ж часу потім прийшли дівча до синамі.

— А дрова мені, таке ж таке наші матері, каже, приховали
зімлію рубати?

— Писан, батюшка, було: ось трохи оброблюсь, — погубаємо.

— Тоді жас і сповідатиму. Ідїть, рубайте зараз.

— Е ні; ма до спеціалізації сорочки пошарували, такі дрова рубати теперешки не підемо.

Після ї порадилися: не хоче він свідати, так як, гримасю його матері, ї зовсім гасити не будемо; та до старости церковного перця наш гроші, бодай свічки назад.

Піш тоді скаменувся та: „я, каже, нас пропчају“.

На другі дзень прычасця пражусіў моцнага біта, білі, білі, аж шыя заболіла.

А дрова і досі на поповнім дворі не рубані лежать“.

З Полтавського повіту, з Решетилівської волості

«Не ма життяа та і годі! Шко рік—то і ляхо, що другі,— то і більше. Перш хоч заробити було що-небудь: підів було на заробітку, хоч приміром у Чорномор'я: тут ти прохажуєшся ціленим до ленту і грошеват заробити чинило, а там динься, придеши до кося, — і жиди шчо кобул придбала. От юно і гараді! І подумше, і за землю, і за другі повинності впацхати, — і шче динься іе за місто і прозимошти. А топер шчо? Підів на заробітку, — заробити зрівку на шпів, та і вортадінєсь в тин. От приміром хоч і кодяло: пішло в Роше штилякоши чоловік 50 на заробітку і Чорномор'я, — та і шчо ж воши заробити? Нічого. І своє, шчо туди післи побувати, а виділиши серед жытєи в одник ороцхат, в голкии руками попортєлиши. Робляи, мамутє, но в коши в дєнє. От пям і заробітєи! І ліго прєсєво і по пришєлиш нічого, а подумшє дєлє, хоч і шкурш вєдєлє! Лєхє та і годі! Хоч біжєнєш своєїєи хоч тєхєи було бєлєшє, то вєдє б шчє сєдєш тєдє, а то прєстє шє в єго,»

не кажи, потягни. Спотини джмать тож не можеш. Тогом споей, — обесыкай кат їй ма, а в паяску толку підати не можеш! спротивотесь, бо в нас, бачито, за кожну штучку паяк боруть по 4 карбованця на літо. Дож їм умяти вбогому чоловіком, як ніт на віку нов, шов було, побудува на харт? А споей тільки раз не сикнувшись застою — так усе дарма. Бачи, бачито, ї согласи, так з багачами кшан не зварите. Ти їм одно, — а доити тобі треба. Дож їм отдати десятичку на обшество? «Іде, днь нас, кажуть, зновим се з руки. У нас і так је а чому паяк. На шпич пак та обесыка толку» А биди, милое, без її толку не зитадіють само з споей зомі. От так і живемо без толку, пятавчи за кожну спотину по 4 карбованця а літо.

Дома паробити тежко не можна, бо асфальт раз так тебе обдуває, що і не вгадуєш, підірвало тебе і ляко сквіталося. Поширмуванням гэтых «дожарат», та і зчорняють людзей. А там такі тинькаві тої коварств, то дивись десятицяті як на. Грошей давай паробівачам по 7 і по 8 за десятицяті, а як синієш, — то і по 15 карбованців. А відмішш чим не буває на підроботі, то і асно одурять. Записці десятицяті дають тобі 1½, та і робити на шпирдзі. А дитись люди — треба робити.

Судя так пошукай! Підеш у місто, в голяки рукасті кланяючися, кланяючися, так місто тебе і не бачить, а бачить, як тільки ввійшов, так усі до його, бо је в їх шаді, щоб купити горілки! От його і прасо, а ти останешся без шадю. До такої діли діла нікому не ма. Все нам вояно пошукувало дівь багатий. От прирочо, хоч і земство шу, що з його відшкоду відшкоду? Зиско вміло, бо там усі сидять такі злоде, котрий до бідних і діла нема ніякіяніювати. Вони тільки себе зявлять і за себе радяться, щоб усі їм добре було. А вони, бачить, як би такі в земстві були злоде бідні, то вони б нікого і домаду було. Тоді було б кону і за шадю брата руку потягти. А багаті шадю? Хіба вони зявлять, щоб нам потяло, а шадю гарно? Ситя голодного не розуміє, — а хоч і розуміє ти тільки про себе?

IV.

МАРНІ НАДІЇ

А) ВИСЕЛКИ.

Кидати свій край та їти шукати хліба і домі на чужині, — це не легко доводитись людям, і неважко можна, хто тікає з дому, був до того примушений ляхом, дуже великим...

Попередні донесі показують, як стоять в нашому краї діла по хазяйству і по народній освіті. Бачили ми, що „вільного“ та безземельного робітника в нас обдирають тепер і ті, в кого він наїждівсь в строки чи як, і ті, котрі наче б то заміряютьсь пам'ятати його уму розуму чи через школу та церкву, чи через суд, — обдирають його і урядовці, і пани, і жиди і попи, та і з своїх де коли з'являються адриччии такі, що не вірні на чужині. Так виходить, що багато кому нічого не востається, як кидати свої рідні оселі та бігти на жительство туди, де ще менш народу живе, і де через те пани ще стережуться пильно охороняти робітників так, як у нас.

Зо всього лиха одначе найбільш нагадує селянина про переселення недовідання землі. Сильно її в нашій країні в селян та поміщиків — про це ми приговорили чимсь, як пішло діло про земшу 8 дописів про наїзистство паче було знов, що народу в Україні тепер так багато по деяких місцях, що мужики вноді раді виїждувати хоч за шматком хліба та і то пани не завжди приймають їх, і вони мусять іти на заробітки в Каліфорнію, Американину та Таїландську, в Африку, але і там знов де коли не можуть бути діла їх. Повторимо тут і те, що братись за роботу в строки та виходити на який час на заробітки з свого краю в чужину — це не так сяк помоги тим з крестіан, котрі хоч де який шматок землі мають, тим же, в котрих тільки всього землі ще під хатою, тим справді все це мало пособля. Особко не дбаду таким

мараво гадати і час, і гроші на те, щоб переїхати, чи переїхати по чужині на заробітки ляхом від своїх осел. Пенно, що цім краще б було на завжди виїхати з дому, бо за десь одної оселі що раз вертатись вліти, де більш роботи, чим у нас приходить.

Саме знають це добре, і як би їх воля, то хоч і менше було б їм кидати рідні оселі, а все ж би вони дало в більшому чим вислизались на південь, ніж тепер це було. Та тим то і горе, що „вільних“ робітників в нас воля, як вишло, не велика. По дорозі на нові оселі їм стають і закон, і всякі беззаконні притиски пани та урядовці.

На павуточку у нас закон про переселення крестіан ще можна прийняти старі жалючі мисли старого уряду — як би люди не поховались від податків. З за цього жалючі в XVI—XVII столітті в Московському царстві і крестіанство було наведено, а за цього ж і тепер люди в нас не мають права жити там, де їм було б жити краще. Між тим во таких губерніях, як Чернігівська та Полтавська, все, що там робиться, кожного виводить на думку про переселення людей. І хоча би ще в російському царстві землі зайняті не було, то можна б було менш дивуватись, що уряд переселення жалючі, а то ні — землі такої багато і на Дону і в Черноморії, так що як би хто і переїхав на нову оселю, то все ж мусив би зостатись під царським урядом і платити йому ж такі, а нікому іншому платити. Знов же, коли вже урядові дуже багато діла до паних заробітків, то і у такому разі мусив би він помагати людям у нас переїхати в такі краї, де пани в урожайні роки за робітниками тріа не буться, як це наприклад читали ми рації про катеринівських, херсонських та таїландських пани. Тепер же уряд наш наче б то тільки полтавським та чернігівським панам і хоче доставити дешевих робітників, а про паних підданців Росції і зовсім забув.

Що все це не видумано, доводі предивляється до самого закону про переселення. По важку цьому 1) крестіани, перш ніж кидати свої оселі мусять віддати гроші свої наділі і мати приписки пригонор від тієї грошаді, куди їде, та у величезній від своєї; 2) не мусять бути в переселення недоїмок ні по яким зборам, а ні по громадському, а ні по земельному, а податки мусять бути в його виплаті вперед аж до 1 грудня нового року. Окрім усього цього переселення мусить, звісно, заплатити, поряд тим як виходить, всі борги, які були в його, мусить також мати дозволеньня на вихід від батька-матері.

Звісно, що спонягти все це можна хіба більш заможними людьми, десь тих же, в кого тіляк і є, або оселі, такої закон усе

одні, щоб заборона переселятися. І скаржили дуже рідко випадково так, щоб бідні люди жили туди, де б їм було трохи вигідніше жити, хоч їм то само надбати і треба виселитися...

Та по черзі один закон у нас бували задержки переселенням, а і чергою усього беззаконні притиски од панів та урядників. Назви, бачте, в нас дуже не адіатно, щоб називали робочого люду коло них, бо як людею поміняєш те який робоча плата відникотська, і чергою те ж то вони ким не тим, те другий виїжджають одержати людею од переселенців. Іноді тако людею і приволяють притиски мають і сиріа, ронда вже їх усього шина, і усе вони позаличували, — та все виїти з села не можуть. Іноді старшина скликає приволяють притиски та і каже, що ніякого приволяють притиски не можуть. Іноді ж і другий хтє з начальства слухати не хоче, щоб був узагальнювальний притиски видавши, і коли крестяне приходять за їм до них, то тільки і чувають їхні прикази слугам: «Гонить в ливу». Підстроюють усього штучки і сами пань те і переселенців їм винес тільки то карбонацій, а тої не одробини чогось там і таке шина. От і переселяється тут!

Де коли били року приїде в усяких сперечках і з урядом і з панам, і на решті люде, розтривали остатній кошик, мусьять волею наймужу ходити думку про переселенство.

Не рідко воно і так буває, що селяне звертяться переселятися не знаючи добре всього того, що каже закон про переселенців і тоді їх вертають з дороги до дому та шче, як коли, то і судять...

Як бачимо поки що і переселенства не багато горю людському допомогуть.

3 Миргородського повіту, пошт. губ. пшпуть

«І дома тяжко і на заробітках скверно! розказують селяне! Що його робити, куди тікати, де краще жити і слухати? Дома дуже скрутно стало жити, особина тепер, як пытало ще можувати. То було таки і панська земля в тодіку хділа, а тепер панська земля одійши в одрубні куски, земля, стало менше, пач і землянина багато позрало — тепер ніде і скотини випасти. Треба тікати куди небудь! От і пустився на пошуканіс із *Комішинею* писмо соу ра (1876) писла одіхідина *тридцять* сімь, слано до сотні пшпуть 3 *Зуєвця* пишло на пошуканіс десять сімь. Один чоловік пішов усього в двана карбонаційми, — жовка в його хворя і пшпуть *маліх* дітей. — Як ти знажуєшся.

так іти, без грошею? питають його. — Одного, де не пропадає! Приїдеш до дороги побовитися, Христа ради кормити: як бачи милосердного одна паца, відпущаєши. Другу сам хворя і пшпуть карбонаційми в пошпуть пішов теж у дорогу і а їм ідуть жовка, нісім дітей.

Кетри інші пшпуть з грошми, то тим добре і на пошуканіс і одіхідина людям! Де які в них уже і поверталися до дому. Зуєвські пошпуть пшпуть 10 го маю на пошпутьми, перед тим як відїжджати вони пишпутьми пшпуть, щоб одержати мовлені на відїхиди. Так як дало було и сплато, то дуже бачте відїхиди народи випроводжати своїх земляків. Дуже тяжко було динити на то пошпутьми, не було, мовбуть, і одіхиди людям, щоб без жовка пшпуть динити у всіх були селяни не суч, де які восім плакали кожну думку, шче, може, йому не забаром також спродувати снч убогій скарб і лавуватися куди небудь на свободу, і слухати краще долі».

В другому хбісі з *Миргородського* ж повіту говоряться

«Двадцять дні сікці, шше дописуватись, найбільш з хутора Чернишівки, маїєтка *Н. В. Черниш* (тільки дні або три сікці з сусідніх сел) надумав покинути своїй пошпутьмі оселби, шче одобуди були від помішнина (хутора їм восім не дано) і переселитись на свободу. Слобожане в дозволецьми пошпутьного члена повітового по крестянським ділам присутствія графа О'рурка відобрав собі в волості пшпуть з помішнина одіхиди і т н., дали одіхиди з своїх динирковости і пошпуть його шукати місця для виселення аж у старопошпутьку губернію. Той пішов туди; одно а старички правдеї діїєї губернії відало йому бумагу про те, шче старичка громада відати прийняти його самого та його одіхиди до себе, як шче тільки вони будуть відокремлені своєю власною громадою. З тим він вернувся до дому.

8 маю помішник прочу від крестян про се і враз же пишпуть до пошпутьного члена повітового по крест ділам присутствія та до помішника справляти, шче крестяне словом готуватися їти на свободу (закон заборона ходити скотом). Знає же справник новодіхиди етакowego в село Чернишівку, і тої (разом з Шиницькими старичкою) побіжав робити дошпутьми. Волост відобрав теж бумагу від Чернишівки в такий предлопошпутьми: 1) не підняти наперед до його пошпутьного дошпутьми паспорту 24 душам, шче служать в економії (в ній лічи списались і всі так звані підсудки, особ те, шче живуть в його хуторі) тик, шче наймались в строки, та крім сього, одіхиди шче мірошпутьми (іклялися, шче правдецьми відало вже паспорт

міршанков і трією з 24 душ до поміщицької будівлі, і вони вже пішли собі з селом; не дозволяти крест'янам переселятися на свободу, бо такі ті селяне (які синиці людей з обманом досланих і днів робітничих) повинні коштувати 250 козарів, 260 і двабар'я жиків доставити за вказівкою ними на сіль покласти за товар і нади, що пакетилися на поміщицькій території. По невеличкому списку поміщиків вказано, що він добрий хазяїн. Так мавши надія не цілу десятиліття боротися один грабунчик, хотіли треба б дати тільки за помилу, але від не має теж, щоб за цього грабунчик поміщик вказано на сіль билися люди, досланих. До того ще поміщик опоністив в судову листі, що крест'яни за сестрі не винесли йому нічого.

Ну, звичайно, чим дало предписання у волю, щоб крест'яни не випускати, поки не дозволять губернською по крест'янським ділам присутствію, та ще і запитав, на яких умовах крест'яни здобули собі паспорт, хоч він їх і не гадали здобувати. Крест'яни пояснюють, що вони згодні заплатити усе жінку за усадьбу в казенність, що хати продавати, а гроші, що від них, повинні дарувати їм і діти на свободу. Станови похвал, похвалі паспорт, котрі були тільки у заробітчан, і закликає павит і на гадати про переселення до кінця діла про осадьбу.

На тім діло і стало, бо пав осадьбу назад брати не хоче, а хоче змилати громади.

Тоді же самі дописувачі писали нам ще і про друге діло.

„Один з сучасних крест'ян 60 літнього поміщика Миргородського повіту, Кашинко (100 десятин ґрунту) зберався їти на свободу. Звісно пішов до пана. — Оце я, каже, хочу на свободу. Так чи не приймете своєї осадьбу назад.

— Чому ж не прийму? Своєю прийму, від свого нічого не віддаю.

— Ну добре, беріть гроші та двайте розписку.

Пав видав розписку.

Через два три тижні ми до волюсі таї каже: „оттакі то Стеня побунтовав між усього хутор; усі люди бунтувати, хочуть на свободу. Не випускайте його з волю, будьте дивом“.

В другій частині з Полтавщини про батюшкі притони селянські.

„Щоб вдержати людей від переселення на Дон (в Червонограді) посередники на такий показу губернатора Мартінова та і з свого поведи бо знають свій інтерес, робили усякі циніки, щоб не пустити народ на переселення. Наприклад ро-

били так: Сімея сиродала що в неси своєю обличчям, сирод, хату, ґрунт під католу і поле передали своїм однобачемникам; получила теж і приїмний приговор на Дону. Так діло ж ви думаєте? посередник не звелів старшину віддати у волюшній приговор на букаві, хоч обчистив і діло його на зборні. Приходить неси, половина діла, сімея мусить харчуватися на готові гроші, а приговора вою не дають їй. Вже звичайно і до посередника ходити, бо він як тільки зобачить їх на дворі, то зараз кричить: „гоніть в ширі“. Вже і діло зникає, приїшла сімея — не їти ж у дорогу проти віну, треба переселитися ще довше. Тільки і на другу волю посередник не пустив їх. Так то воно і вийшло, що люди мусили, потративши багато грошей, не маючи за душою а нічого нічого, зосталися дома на завжди не маючи в ширі у отроки.

Цей випадок так казав крест'ян нашої сторони, що вони і усі годі вже переселитися на Дон.

А то преже було з вірства до іупа сирів по дорогах стрічались павки кінних півод — усе переселенці їшли. Так, що переселенці, зараз можна писати: всі крест'яни, а всі крест'яни і рогаці, і почини, і одяк, і інші діла. За волю сімея їде пішки, павіть і діти годі по в...“

В дописі з Переяславською повіту, що діло тепер, переказано, які мошеники пастроїють волюсі старшини, щоб тільки вдержати селян від переселення.

„Недалеко од Переяслава єсть село Стронува. Від павіть тут не ма людей жити. Можете собі здумати, що пав Короти не тільки сам діло, а пригадав спосіб випустити свої бачки на мужицькі і опустити мужицькі павіть? (?)

Так от через усяке адирство та мошеники не ма волюсі люди жити таї годі. От через це ж то де які і тікають у другу країю. В 1876 р. аж 10 сімєй порішили везеїтись куди небудь, де менш павіть, де землі бачиш. Послали волих розвідників в Сталропольську губернію, щоб там, бачите, розбраті та роздиратися, а як місце яке сподобався, то і докинув узяти приїмний. Пили ті два, роздиратися і їм там подобалося, узяли приїмний приговор від сталропольської громади, таї першоділо до дому за збіжжям. Та не так то скоро це можна зробити в нас. Вісові пави та старшини і тут штуку випнули, щоб як небудь зупинити тих людей, бо не люблять вони коли багачко людей переселяються: боїться, що через це люди поменшають роботу руки подорожувати. Тільки ж не ма чоловік такий, що а пі пави, а пі старшини одурити його не можуть. Він їх і думку зна і за всяку неправду спо-

ригсьма а пшам. Попам та жидом теж спуску не даје. Вої вони страх як його не люблять. От так він, бачите, і тут виймаєсь. Він добре знає, що ми хочемо виходить, привава нас до собо таї сизанк „як пшо принесете ви відтіла приговор, то не даєте старшій, а лутче зробите, коли віддасте монї“. Ми так і зробили: принесли приговор до його. Він і узяв, знає в приговора коюю при пшару і понятих, а насторашню одіслав до старшій. Приїшла до старшій таї подорожню приговор, а він, як матупотить потанк та закривить. „Дубінятсь і роц! Я не дам вам увольнительного приговору“. А потім трохі такшо: „І чого вам шалитись? Ви знаєте, що на одинок монї і наміш обороти“. Рго, думіють собі люди: „рохляки бляжкою сизанк цю пшару, а ми вже їй чужі...“ Чого він тут не було: і просили, моланн його — так и, каже, що не дає приговору таї годі, хоч ти йому плачу і шчі. І пшо ж кіншало на рещі? Чужі, вже каже, що він і міжачого привісного приговору не получає. Вертаєньсь до благодітеля, розказуєню йому. Тої скіпів та до старшій.

— Яке, каже, ви маюте право задержувати людей, коли вони поучили приговор і за ними нікого не числятьсь?

А хто, каже старшій, зна, що вони приговор принесли?

— А хто зна? каже старшій нам доброді, а мене коїжа је з їх приговору.

— Така коїжа, одітків нам доброді, што як ви не віддасте їм увольнительного приговору, то нас в Сибір пошлять.

Шіде було літись йому: треба було відати йому увольнительний приговор. Він, бачите, і на задержав би їх, та шо такі приїшлись би в другій раз їм в Ставропольську губернію, а бідиному чоловікові за шішо його ходити? От черепі б і приїшлося б їм статись. А тепер спасібі доброді чоловікові: все добре вишло. Але шіш не дрімали. Заскотили, шчоб зомка, котра була в так людей, переїшла їм в наді, так ні — цур дуришу та масла грудка! не поїхали і тут. Візнять таки наступили таї самі доброді. Приїшов він у волость таї слуха, що старшійна каже. От старшійна кривить так, шчоб зомка досталась пшам. А наш доброді, звісно, не таїрї засіпав. „Така, каже, нам пшода отдати панові землю, хліба хочете, шчоб пішла за ту ж землю платити по десять карбованців за десятину, хіба вам і зомкі не треба? Та ви лутче сплатіть по 2½ карб. за десятину, та і закінить їй в громадську землю“. Громада його послухалась.

Про те, што селяне шчоді вкдають свої селє, не звінючи добро закону про пореселення, пишуть нам з *Кременчуцькою повіттю* ось шчо:

„Люд в наших країє шдаток цілени селяни поприходити на поселення. Ідуть найбільш у губернію Ставропольську. Причина цього та, шчо зомкі тут у людєй дуже не багате: десятині дві або три на сімю, то і то шчо добре, а кіньє же таких сіноі, шчо і зовсім зомка не мають. В Ставропольській ж губернії мають по п'ятнадцять десятині на родинську душ.

Тільки і виселітьсь селяне не можуть збутись горла, та шчо „чмалого. Не розібравши, як і д, діла, поприходили вони мажю дурно свої хати, товар і чмалу, шчоб то їм на поселення. Коли тут діло пішло ширеберты: означається, шчо тільки ті можуть їти, хто задалегідь приписавсь там і добув з своєї волости увольнення від громади, усіх же остальных повертають назад, давши їм проїхати перстов сорок від свого села. Дякуючи цїей камері до які люди пооставались конче без хліба, хат та худоби... Діло таї годі.

А от їм вичнок станового пристава міста Горюхища, п. Армистова. Ішли черев се місто люди на поселення. Один з них, крестьянин Г. був винен у лавку жидові десять карбованців. Не знав вже як це було, тільки Г. проїхав Горюхище, не заплативши жидові боргу. Жид, проїхавши про те, шчо Г. хоче їхати, не віддавши йому грошей, мершчі до станового. Не відіхав Г. з поселення і п'яти перстов від міста, як начилиають їх двоє вершників — мачуть Г. до станового. Тої приходе. Становіє кравить а Г. десять карбованців боргу жидом та шчо десять карб. на вичнок і десять за те, шчо він, становіє, покидав на Г. вершників: усього значить тридцять карбованців вмість десяти. Г. муска віддати все це та шчо і у холодуї посидіти. Були ж шіши ці двадцять карбованців, котрі п. Армистов виправив а Г. на вичнок і на вершників? Замовне, спокійно лажали їм до діку в кишені панового станового пристава“.

Нже в П. т. Громада, в статті „Україна і центри“ (стор. 406) було зазначено, шчо російське начальство не вило шпорядкувати виселіть людей на порожні, або малолюдні землі, навіть таї, як вони шпорядковані в Північній Америцїській Сибірі, — шчо в Росії порожні землі роздаються чиновникам та шішам, до котрих виселючі мусять поступати в нову землю. Додати до того тежшоту наших виселенців — то і розуміється, чому найбільше витрають вони і на конях виселках. Ось пшар, яку єдину картку до виселенців малять нам допис з *Миргородською повіттю*:

— З радістю!..

Но знай, чи од серця кавав оце отарі, чи, може, так на-
ду палускав, бо ја в сертукі був, а в нас страх як сертукі
бежались..

Про те, що цар хоче дати землю крест'янам, яка така
говориться в дописі в *Черниговщині*.

„Людьми тепер тільки у засталося одне от шеняна, що скоро
скоро земля знов буде ділитися між нами, царине, півська,
і мужицка. Погодилось сія півська тепер скрізь по всім понтам
і навіть по обидві боки Дніпра. Їхнають про це на сті ха-
дін. Хто ставить, вже царя, одбрали од півської землі, і часті
її люди по сім десяти на душу, а хто і не по десяти,
є і так, мого, кажути, і часті він по тридцять.“

Се діло, почав один старш і бувалий скрізь коза, недетська вже
давно. Шче як мав царя пускати людей на волю, то зібрав
усіх важких пашів і сенаторів і сінгав рх.

По скільки ви думаєте одпустити на волю землі, мою
думка дати по 30 десяти на сіяну

А сенаторі і кажути:

— Буде в їх і по три десяти, бо як дати по 30, то і
нам не стане.

А царь тоді їм і каже:

— От так же і ваш козаць буде!

От же тепер воно саме і настає, по всякому видно, к чому
діло їде.

Ажеж і перед волею було так: як тільки хто закінчився,
що скоро цар одкріє людей, так зараз вони пристають и уми,
пристають бігати, бже, бже, в острог оама, а проте нічого не
помоглось. Так і тепер тільки скажи про землю, зараз вони
хрипять, „брехня, то дурні люди, не можна тожу статися...“
Треба трохи потерпіти, оно вийде“.

Один чоловік *Миргородського* пошта із села П.і. бугали пр-
явлює і шайону гелі, реалізує, іні в їх вже ходили з про-
шальними про волю сім жана ле великого і падає, та тож
сашив „не хлопчик, голубко, і не вігачає, скоро земля вся
ми буді *Міди жданом*, вони скоро скоро вийде“ (аля,
„мдіт жалино“ риходитися пошуді, зябско замидиути у
душі людей і дають їм волю пайду і ціру в те, чого вони
ждуть і бжежють).

Один чоловік *Новобілівського* пошту Чернігівської губ.,
архиваючи через наї пошт, розказує, що скоро люди од
царя бувають, щоб дати пашам по сто десяти на душу, а
остатню землю поділять між людьми по душах. Люди отунали,

отунали, а потім один і каже: „брехня, не може статися се,
бо як дати пашам по 100 дес., то їх чорт не візьме, а нам
знов таки не стане. Може людям по сто, а решту вже на па-
нів неморні!“ Всі, що слухали, згодились на се.

Значто же люди, котрі малі купувати землю, та тепер не
купують через те тільки, що вона і так скоро їм вийде, так
дурно гроші пропадають. Одного козака трапилось іти спитати,
на що він свій гай пашує? гай шче молоді. „Хліба ж не
знісно, одпашав він, що ось швидко будуть ділять усяу землю
по душах, то може мій гай припаде кому другому; ја його лучче
тепер врублю“.

З *Черниговщини* ж пишуть і про те, як паші надовольні
чуткију про цю красу річку

„У нас поє чутка їде, що будуть землю на душі ділити...
Якось ја їжу в своїм паші, у котрого ја кузиром, та і питају:

— Чи то правда, що будуть од пашів землю одбрати та
на душі ділити?

— Брехня, паше. Та що б ја, своєю землею оддаи не дідите!

А як же, пане? Аже ж ми були козаць пашам, а от
цар, зробив тепер кшає.

— Е, то друге діло.

— Як же друге діло? Аже ж у ваших *препані була козаць*
річка земля, тепер зроблено вже так, що вона не їкна, а
ваша. *) Так чому ж ваша тепер не може уїзати їхняју буті?
Знаюм мій паш і вже бігли козаки про те не прорікав нічого“.

І дописі в *Тарашанського новину* розказується і через
що всю землю ділять між крест'янами.

„У нас на Пороську в остатні чоти ждуть люди якоїсь
новості од царя. На його покладають всю надіју.“

Діло двадцять п'ять назад у нас пішла чутка, що царь паше
усіх у козаки. Ну, та і дили ж тоді всім на тих козаки: як
ничо вірити неможли, наче б то паша мав козацької смерті
од рібок, — так паші чиновники зробили таю по вченому, як
виглядає в голові паших селам думку про подачину.

Козаччину волівали, але нік в царя не могли витягти то
паші, кшуть у нас, шукають над нами, а царь нам добра
хочі“.

Почалося полеське повстання. Кинулись мужики вряту

*) Звертаємо на ці слова увагу тих, хто стоїть на самостійній власності.

памію та воювати з повстанцями, — думали, що царя їм не дасть папську землю Заснариця ляхів, приймаючи за мужиків різном на шкурі розніравши їм землю.

Але віри в царя вони і тепер не втратили в мужиків: то царя, кажуть, вигукують над ними, а царя нам добра хоча.

А тепер вже пішла яка чуття між людьми. Кажуть, царя виборили жити швидко хліба; хоча ж мовля, самі пани жуть. От тепер, кажуть, пани самі посядають на землю, бо самі, мовля, не жатинуть.

Певно ж вони прийдуть в різном чинити їм се"

Трудно сказати, чи та віра в царя стара і некорінна в наших землях, так як і в московських, чи тільки зародилася у них в часів царя Александра II, котрий в початку так справді нічого хотів по своєму доброму зробити для крестян, вступивши кріпацтво, — в тільки часом ця віра в царя змалюється в чисті казки. Тільки наші думки про царя в Чигиринщині, котрі страшенно пошкодили йому для теперішніх часів домілі великому бунту, який був в 1874—75 рр. в тій стороні і про який розказано в „Громаді“ II т. 293—296 і котрі мавши деякого з кінцівки соціалістично-російських на нещастя думку заохити на тих повстанств „таємну дружину“, (товариство), — як про це скажемо далі. Приходимо ці казки так, як писав один в тих соціалістично.

„Мужики вірили, що цар тягне їх руку і хоче їм добра, так, як вони його розуміють. (Царя прирівняли до мужиків — пани тричі хотіли звести з світа). Тільки цар не знав, що чиновники обманюють народ; вони не допускають до його мужицьких ходатяй (просьби), щоб цар не проїдав про неправду начальства і про те, як вони косять од людей царські уклади, а читають виклики самими ж чиновниками. За царьом приставили пани міністри, котрі, що б цар не задурав на користь народу, — дають знати сенату; а сенат усе по своєму поїмаючи уклади на користь папської.

Мідцям склалась така легенда:

Дуже не легко до царя добратись: все через тих же панів, та чиновників треба пускаться на всім хитрощі. Одна ходатай сівалась в царські кухарі; вахоня їм мужика десь у кухні. Приходить якийсь сам цар мовить їй: „кухарі, а кухарі і виші до його ходатай. Тільки що мужики стал загрожувати їм за халатність свою бунту, цар крикнув: „принять сюда министр, хай визнає прошенію і приставить до мене“. А в міністра ввійшли в руках його кілька прошеній, мовля-то од мужиків, а він їх сам поминав. В тих прошеніях мужики мовля-то просять од себе, щоб цар їх нову отдав панам у кріпацтво.

Уваж министр од ходатай бунту, а міністр їй подає царю свою, що написав сам. Прочитав цар і розсердився: „показати, каже, того мужика і посадить лашена його в тюрму; він не ходатай, а обманщик: не можуть свої віри люди проситись нову панам у кріпацтво“

„На царя пани вже давно зуби точать; случилось раз, что в Петербурге встретился только царь та царица с малыми детьми; а великих князей не было: Михайло — на Кавказе, други по другим місцям порозідалися. От якогось ранку каже царь цариці: „треба сьогодні їти в сенат. Як не вернусь через годину, так, каже, що пани не мають не благополучно; а коли і через дві години не вернусь, тоді вже хоті і панахиду по мені прочи!“ Михайло ходила, — не на царя. Бажать царица в сенат і потім порогом садити, що стоїть на часах. „Діти в сенаті робитись?“

— Та щось, каже, не добра. — Вона до другого, — той теж відказує. Вона до третього, а цей уже так пристоїть і отримав: „пани, каже, царя мучать“. Царица мерщій біжить до главноішого міністра: „ки зробив, пани, таку машину, щоб на одну годину на Михайла на Кавказ справлялось? Таку то машину дозвучи“. — Можу, каже міністр. Зараз прийняв до роботи. Аж кляти пани такі про це прочули, — били міністра. Доробив машину його поміщик. Привезла машина Михайла; він зараз у сенат Веїшов і бачить, що цар узяв перед паними на коліна і косять їх, щоб його не вбивали. А пани на царя в кожний нападуть: „оддай, кричать, нам уся землю, та людей в кріпацтво“. Як утидін це Михайло, зник він зараз усіх царів у вікна похитувати. — І про справді так і було, — прохажі люди розказували.

Усі царі нашоку царю вороги, тільки один киянський з них дружить.

Якось сиділо де кілька царів, — чий собі розсудили; та і заспорили чогось із ними: „ми, кажуть, на тебе волю підси і все твоє царство зведе“. Встав той киянський, та як трісно куляком об оті, аж ставали поривались „но дай, крикнув він, свого друга, білого царя, пани в обиді! В мене ото міністри воюють, — всіх вас розійду“

Цар знав, що всі мужики потрібні білим землі, чим вони їй дають. От і хоче їм показати надійти крестян по б дос на душу і так, щоб земля считалась за цілоу громадою, а не за кожным хазяїном різно (участки). Але министр завіря царя, що мужики бажать участкового обслуговування землі, а не громадського. А цар таки дума, що то не правда: от вони і заспорили. Цар дан каже: „переміня всіх, хто хоче

землі „на душі“, а хто на участі, — і як будуть такі, што стоять на участі, то я тобі їх оддарую”.

В той час, як алустраторній комісії стали прилучатись люди підписуватись під актами, котрих чигиринці приймають не хотіли (бо по тих актах земля нарізалась їм на участі по 9 і 12 дес., а не по 6 на душу) то про них ішли ходили та-ка думка: „міністр хоче віднести нас собі в кріпаки, через те і сиджу нас писатись на участі“.

В маї 1876 р. приїхав в с. Шаболянський губернатор (Гессе), віслав грошми до волости і питає: „як ви смиротіть або хайть участьового наділа, जोді нам ватазьство так велич?“ а мужики йому в отповідь: „ми не хочем бути під кмістром, бо вже добре знаєм, як то бути під панами“. От як вірили чигиринці, що цар і сирває „повисєсь об заклад“ з міністром.

„Думали чигиринці як побудь добратись до царя, щоб дати йому знати, як чиновники ковають од людєй його утман, а відкувати свої і відваляють їх за царськ, і щоб показались царю на те велике дядство, котре над його народом чинять чиновники-пани. Послав ходатиєм Хому Прядку: це був голова-чоловік та ще і характерник. Але ж і Прядку не пришлося самого царя побачити: дуже вже стережуть його пани. Сіткнув десь Хома привади Едінбурського і розказав йому, як який ділом перебув він до Петербургу. Едінбурський і каже: „отліж мені твою бумагу, а я її до царя доставлю: мене панам не встерігати, а щоб ти відав мені, — дам тобі розписку, що я казав од тебе твою бумагу“. Написав Едінбурський розписку, та і розірвав її на дві половинки: „на тобі одну половинку, а другу я передам царю. Як цар тебе потребує до себе і побачить, що твоя половинка приходитьсь до його, то і буде вже знати, що ти і єсть той самий Хома Прядка“. — Мнє самі бачили клятки тієї розписки і три печаті на ній приложено, казали чигиринці.

Чигиринці думали, що цар, жиличавши од Едінбурського їх прошеніє, приїде до їх сел, утпати суд над чиновниками, що поросорьали людєй, і шорьдують їх сирву так, як вони того хочуть. Тільки шчось цар не їде. Надія стала пропавати і виничивась такою легендою:

Раз якось Едінбурський гуляв в маєданьком, таї похвалився, що має прошеніє від чигиринців до царя. І маєданьк надурив у Едінбурського бумагу, щоб тільки собі її прочитати, амаж меридіє зявав таї похвалював її на дрібні клятки; маєданьк, воєно, папську руку тавно. Так цар і в віна не бачив прошеніє від чигиринців.

На хлотиці підвалки побіблик думок та казок кілька чигирин прихильників громадського повстання крестян за тим, щоб усеу землю собі забрати, — задумали поставити правдицу вже буют чигиринців. Тільки ж до буту не дішло, — бо лво рє-нішче, ніж впорядкувались до лього крестяне, — проводили їх вхоплено і посажено в тюрму. Чи розізнало це туди мрі чигиринців і надію їх на царя, допевно невідомо. Як же розізна-лось одна з мрі крестянських, про котру розказано вище, про це пише нам той дєх, що вимечтано передіслідия.

„Ішов я вам, що на Пороській луго втманялись, щоб то не будуть жати панах...“

Поліція, мирові і пани шитувались по селам та вєчли дє-кати людєй усякими московськими страхами, а найбільш тим, що „до смерті засьчєм“. Почухали людє потяпці та і пішли жати по прежнему, бо в кєс урядникам мужик лі в чє не дімає віри, а в одік тільки вірять, і господі як вірять: це коли вони обіцають „до смерті засьчєм“.

Може бути, а то і кажене, що крестяне стали на тому, що це так „пани на цєй раз заволоділи, що не по царській волє стало“, — і церелєси свою надію на дєл. В усяких рєш крестя-не, як кажуць, „покоривсь факту“. Ясно, що мрі, що цар, то б то старшій пани, і чиновники, за тих руку держать, — і що кєс не тємєр, та не забаром він тємєр поможе мужикам,

ясно, що така мрія робить те, що крестяне згожуютьсь потерпити ще трохи те дєх, котрого б вони шмакє не шторили. А потроху таке терпіння стає привычкою, а мрія так мрєцєу і зостаєтьсь.

V.

ПРОБИ ПОВСТАНЬНЯ І ТОВАРИСЬКИХ
ПОРЯДКІВ

При тому бідуванні, в якому живуть крест'яне наші, було б дивно, як би вони все вже терпіли, що з ними відбуваються несправедливості. Часом терпівачка досягається, і тоді настають бунти. Через ціле XIX століття проходить ряд таких бунтів на Україні. Вони майже ніколи не доходять до прямого вималу на шкуру, чи начальство, — а найближче було так, що мужики тільки не хотіли робити того, що їм веліли і при тому по білій часті думали, що того не веліли, а закон, або цар. В цьому одна з причин, через що в тих бунтах не виходить ніякої користі, навіть ясності думок у мужиків про те, на кого і на що їм надіятися, або не надіятися. Ця ясність думок могла б вестися перед мужиків письменні шародубії, — тільки досі ні в одному сільському буці (окрім того чигиринського, котрий ми згадали вище) — не видно і сліду цих письменних шародубій. Як у нас і на мило, і трудно їм надістатися до шародубії та ї не виїзять вони до того знають. Звісно, що мужики послухають і письменних тільки того, кого вони знають, — хто живе з ними, діля з ними працю, або ставав їм у пригоді своїм розумом, наукою, грошми.

Про бунти сільські в загальні пишуть мало, — навіть багато з них проходить без усякого спомину в дописках і газетках. Тільки ж, здається, що до далі, бунти ні стають у час нове часів, — а майже в першу половину 1880 р. відбулось багато бунтів по всій російській Україні. Ми не маємо про них власних дописів, а знаємо про них тільки з газет, і через те поговоримо про них з дальшим розділі. Тут же порадимо допис про бунти, що відбулись трошки давніше і в котрих теж де де видно, як провінц селянами пробивається думка, що неправда нема ні в якому пивстві і начальстві, і у самого царя, і що треба б уже було виступити проти них усіх.

„Одного року приїхавши мені їхати через село Балахівку Подольської губ., — пише наш товариш, — і так як сонце звернуло вже на полудень, то я встановився тут погасити копів. Не далеко від корчми — доїждів, де була селянська школа. Як показав як раз на сход. Ставши не далеко від місця школи, я отав прилукатися, про що там говорять, але нічого не міг розібрати, бо вся громада гомоніла; — було тільки чути: „ні, братці, не треба погоджуватися.“ Так як стояв сільсько хвилю, коли ось димлюсь, їде якийсь чоловік:

— На що то громада не хоче погоджуватися? — питаю я цього чоловіка, підсвистуючи його до себе.

— Та це, банкетідаже, діло таке: прикупувають нас, щоб ми сходились зробіти з паном розділ поля, а ми не хочемо, бо тоді нам буде але.

— Чого-ж воно було але? — спитав я його.

— А того, що ми поки не розділилися ніче, то маємо випас на півній талові, і пан не сиїє нам ні дати цього випасу, бо, значить, такий закон, а як розділиться, то тоді і пропав наш випас. Ми не бачимо по других селах, де мужики погоджувались на розділ, а тепер бунтують, але пан їм випаса не дає і як попадає на своїй половині мужикам скотину, то дере по 2 карб. за штуку (Може чули за Чечельницьке діло). Бунтують, бунтують після того, як погоджувались на розділ, та з тих бунтів чорт на нічого, бо прикупили москалі, дадуть їйному. Другому по той бик цитати, то і перестануть. Терпіваче потім, та нічого не їдїє, не треба було погоджуватися. Та ще от од чого ми не хочемо розділу, бо пан лутчу землю встановив при собі, а ми дає кінську, хоч, правда, доплачує заробованців 300, та що в тих грошах? Вже що не робить пан, щоб ми погоджувались, та не може нічого віддати: ми і власного старшину, і старосту підкупляє та відпоїє, і навіть начальство прогнати, але ми такі як своєю хочемо поставити, бо себе скридалимо... Ну, помічавайте, пане, треба їм до курту, бо одне начальство їде“.

Справді свідомо куряво, а тим товаришем приїхавши широкій (як описав мені товариш) і якийсь чиновник з губернії. От як отав прилашуватися, що вони будуть говорити... Мірною ж кричав на народ, а тільким отворював, та і те, видно було, з неохотою, але те друге начальство дуже нічось кричало: „Витай, ви оиди, та я прийму до вас москалів і т. п.“ — Громада загугла: — „Ми маємо своїх москалів, та в нас же москалі і селяни, москалі не боїмось, грабувати себе не дамо... Годі вже збитувалися над нами!“

Довго, довго кричало начальство, а на кінець крикнуло: „Ви

напасти!“, та рупоюмо вискочило на британу (набути боїалою, шчи битилути) і попросило мирного сидати та рхати, бо „а галухами, каже, і сальопами кічково не одмаліюш.“

Тоді громада знову загула: „ші, шчи не подвещі, бо стоїмо за правду, а ти, шчи хотять нас грабувати,—подвещі!“

Почальство поїхало, а скоро за начальством і жа поплотинсь в дорогу... Не знају, чи вдалось баванівським лудім відстоїти себе, а в насе дуже ралісно блявсь серце, коли ја служам, як гарно отожала громада на своје праве діло. Коли шчи почују об цім ділі, то напшчу.“

З Черноморської губернії пишуть:

„Між лісами Черноморщини, в Борженській повіті је село Вешіліна. Одсторонь від трахтіи великих, між лісами, баванит та болотами захистилсья селане Вешіліна і дрвоуті собі, як сами вшјути. Мужиків у Вешіліні до 8000, а шалів це ма і заводу: поже луде були в кірмачні, то між јим лив управлѣушчіи, а јак прочитали волю, то і він пчел. З того ж таки часу, в 1861 року, луде почали працювати сами на себе і дохулялись, шчи ні за шчо платити царських податків і постановили не відбувати а ші јаким повинностей. Урядові це не подобалось дуже, — ось і вѣдальсья в Вешіліну мирові, зібрали громаду і почли јим по нучкам пазмалати, шчи так не можна, — шчи царей парське, — шчи вроди, а шчі. Луде сагхали з увагоју, коветиј шікто і алова не шкинуз шипакш. Збрали мирові, питаје: „Так зможетеся платити?“ „Ні“, одказала громада! „Да чом же не платити?“ „Бо јак би було за шщо, то і платили б. А то за шікто платити? За землю?... Хм! а ж земля царська? Хм! а цар јіі сотворил? І нє, і землю сотворил господь; і нє божі ј земля божя, а не царська; то і платити царей не має шчо. От і все!“

Мирові сердитсья, починяје грикати. Тоді луде починајути з јого слухувати. „Грицку, а Грицку! Та ја ма ярмарку в Піжени бачиш тогачішню талого јак ошєі в кумадіи показували... Так шчи пазарисадли танцували! А шипеся, Грицку, своју скрипку, та пчисть јому козачка—зобачиш, јак шпритно танцује“. Мирові лїветсья, а Грицко до јого: „а танцюватимеш? Та ја піду за скрипоју, це не дажно!“

А то шче поїхали було землеміри землѣ нежовати. Луде почали јих просити, шчиб јіхали, заїдши прайіхали шчи јім шікого тут робити. Тих не слухајути. „І шч шічно там веши шірмалнья? шч ј шили знајемо своіи шижі, і за це а нє вроду не буває шівакш спєрєчєк!“ Землеміри все ж таки не слухајути. Тоді селане надумали таки јих шижити робітнікш не давали а јі

їдшого; не тільки не давали даром харчів, а шалїть і за гроші не давали і шматочка хлїба. Тим чвсом недоїм шпротан та шкрєстєв, бо податків не платили. Почли становіи шижити в село, шібрати громаду, та шмовьати, шчиб платили гроші; а луде одкалујути јикш: „не платитимє, бо ні за шчо!“ Почли становіи штрахати грабушкєм.

Селане поставили вартєвого в того шловєротє, заїдши мусив јісати становіи,—јак рш јак за татар. Тільки вартєвіи заїдшїи здалєку сталєвого, зарєв шижїть по сєду і кричїть: „Становіи! становіи!“ — Точнішєко јак за татар. Зарєв луде копѣјути ує, шчи можна сховати, а худєбу шєнути у шє; шч не так же було за татар? Наїјадшєо начальство і в шєружїиш мєсшлїиш. Зібрали громаду і питалисья: „прїнесли гроші?“ „Јакі там гроші?“ „А похвѣтїи?“ „Нї!“ „Чом же шї?“ — „Бо шч за шчо платити, то і не платитимє!“

Шала цєго починајетсья катуванїиш лудєі. Навєзутї шєи ршєк і починајетсья... Мучать лудєі јак і татарі не мучили. Бїють јідного за другим без уєшєкого шєлєсєрдєа, і можна під рїзїиш кричїть „платити!“ пошлїутє, платити! Кричїть, пошч не обезпѣїтїє. Тоді шєружїиш луд знову збирајути у громаду і приказујути „несїть же гроші!“ А шєи шєи шєи: „шч, не платитимє, бо ні за шчо!“

От тєко то діїалось аж до темерішньєго часу, і шїкто про це не пчєлє у газєтах, — чєрєз те шобутї, шчи ошєували все шлїтїє турпїи над шєлїїиш, то не було шїєра в газєтах. Недавно царські шєпєкш надєшїлсья: шєшїиш обшєіу худєбу в шєі ј вєбраш. Землѣ обшєали одшєвѣи в арєнду, а сєлєиш хєч пухиш а голоду.“^{*)}

Допїє в Черноморїиш показує, шчи шєі ј тєпєр, јак лудє опрутсья проти начальствєа дошїи лєкїкоју купоју, то шєїєтсья шч ји хєч трєки постѣлїти на шєішєу.

„До 1868 року, јак шче Черноморшчїиш (топєр чєшїиш Ку-шєшєкоју облєстї) подїлиш була на шєругі, Полтєкшєк стєлїишєа мєла дєлєко блїш вєгї, шчї друтї черноморськї стєлїишєа, шєи шчє шєи була тоді голошєіу в одшєиу шєругі (в Таманськєиу), мєла шєружїиш шїкоу і уєє шєружїиш шєлїишєа. Потїи, јак шє-шїєтє шєругіи стєли у шєє шєіиш, уїїдшїиш шєіиш шєіиш шєє Тємьрѣк, шєрєвали туїи ј шєружїиш шїкоу, шєшєшїиш јїї уїїдшєіу, а Полтєкшєк врішєшєшєа в шєстїишїиш стєлїишєаиш.“

*) Ця дєшїєа трєки шїєшєа. Не шїєиш, шє јєшїиш шєстїиш (шє рєшєиш: шєо пєшєшїиш, шє шє шєшїиш. Вшєр.

В 50-х роках у Чорноморщині, по наказу начальника, одміривали їуртові (це б то обческі, або ставишні) землі. Біля Полтавської були тоді малі планкі (болота з очеретом), і через це в їхні їурт добродішні ввійшли дуже мало супроти других ставищ.

В 1871 р. стали вводитись у козаки поті порядки.

Почали знов одміривати землі, тільки вже на вишні ад-паним окрили од їуртових земель в оквиш дішну власність. Тім часом, дішкуючи правді полтавських козаків, їх планки зро-білись надобришою землею від усього їурта. Полтавці тепер ні за що не хотіли дати участю планкам, не тільки чужим, щоб-то тим, котрі не жили в їхній ставищі, а їуртом, маючи на вагажку землі, котра зроблена була годн. як 26 до цього, ніче в першу можівку, про те, що в їх мало землі. І справді, хоч планки і стали тоді цілкі до хліборобства, але-ж вони до 71 р. вразі і ту частину, котра вважалась теню планкам, не змішавши і на те, що ця частина була далі од їуртових земель, ніж остальні їуртові землі і нічим не рівня-лось від неї по ґрунту; звичайно їм без неї не можна було обійтись. Окрім того на це показує ніче і те, що в Полтавсь-кій землі трохи переселенців, тоді як у кожній другій чорно-морській ставищі їх мало ніче не третя частина.

Після того, як об'явилися міжуваніа, Полтавці не покидали брати участь, хоч до і дуже заборонялось начальством. Далі вони стали одміривати вислати 49 семей на оскіш (за 160—170 верст) у Ясенську ек., котра тоді закладавалась із таких же само поселен під других ставищ, за недостатку їур-тових земель (в Полтавській налічується 2299 ж і 1999 ж). У цей же час члв полтавські нестужлиа козаки не згодили платити у місце грошей, котрі з їх виходились по закону. Окрім того ставишні обческі не служило наважен урядового на-чальства; звідси, для цього треба було згоди ставишного ота-маша, зетим ніче ніякшо уїшній начальник знав би, як справ-ляють його накази.

Як тільки Полтавці відмовили платити копейку у Ясенську, урядові начальники Катери (чорноморські) порини, ніче ставища бунтує і знов треба привести військо. В третью годіну поті під 23-й день березня (квітня) 1873 року одного чорноморського пана вказали до начальника оділа (уїшній начальник — адми-нистративний урядовик, а начальник оділа — казеник), і тої годіни припоручив йому як мого скоршо поїхати в Кришанку ставищу і привести відтіл батальон козаків (1000 ж) і по-ти сотні козаків (600 ж). Пан зараз же поїхав у Славянську ставищу і там довгося йому почути, як на питання одного

козаків: „куди біжить пан?“, кучер одказав: — „в військо, стрі-ляти Полтавську“. — Народ уже знав про тайну наказу.

У ночі під 25 берез. в 11—12 годні батальон і 4 сотні козаків підійшли до Полтавської. Три сотні обступили ставищу, а ба-тальон і останню сотню розставлено серед церковного плацу. Як військо входить, коудеї на вулиці косім не було, бо військо їшло як мого тихше. Першою ціу ніч було заарештовано довіжтєро діда, котрі сподівались, ніче старість їхня повинна оборонити від утисів начальства, і тим то не боїлись прямо ввійшати перед начальством своєю недовірливістю. Не жучи та-кочки арешта, але знаючи, що буде в ночі під 26 берез., ці діди спокійно востались дома, *) тоді як де-котрі молодці, але ніче бились веззати, ніж діл, охотились. Їх шукали по всіх хатах. **) Головних було двоє, козаків Криштова і Мірошника. Першій — зіг 80, вчився в окружній Полтавській школі, окушту сідичав ва Кришаном. У 1869 році він вернув у Полтавську і тутешні за свої розум і добрії норми ставився навіть між своїми супро-тивниками, тоб-то між тією же мало ніче не десятою частиною Полтавців, котра не хотіла бунтувати. Він був виборним ста-вишним кавачеєм і разом збірничком сивинських грошей з го-родовицьких дворів (повинна поселенці на право оселі в ставищі). Народ ковав Криштову і Мірошника і на нихотаніа началь-ства називати зачиничіві одказував усе, що ніяких привідли у їх не на і що діло недержаві нім обческом. 25-го берез. усім Полтавцям заборонено виходити на вулицю; навіть тих, котрі жили до утрощ, заарештовано. Церков замикнул, поста-вили до неї сторожу, і так вона простояла аж до травня (мія), поки не приїхав чорноморський генерал Попка. Ніхто не говів. Паски святили серед плацу. За мертвими наміне їшли дружині москалі, і козаків з цього не мало глузували. Шлиши з 25 берез. теж, поки не приїхав Попка, були заперті. Усяка оборона заборонялась; не можна було навіть чоловікам 2—3 ві-тих до-купити, — їх зараз розганяли. А військо розставлено потім так: на плацу поставили москалів, від него скрізь по всіх вули-цах поровотаніаан бекелі (по шістьмешову шкоти, — це сторо-жові купі, кожні із 4 або бивонних козаків) і ставищу обноси теж бекешами. Кожний, хто хотів вїхати в ставищу, повинен був ждати під неїу офіцера з головного маршуа і його під конвоюм гнали в ставищу правленіє, а відтіла вже його

*) 25 берез. в разі вони були спроведені в Катеринославську (Донетар-нодарську) губернію.

**) Замість їх вивели одного діда Шавченка; його теж спроводили поршо в Катерино. Згурму потім в Оренбургський край і на дорозі тули він умер.

шого (одного урядника) вони одрадили шче в жовтні тижня через два шістьа 25 березня, тили в його баднату пїмали в Жермюжу городку 11 жовтня (октябра) зловили Кіришоту і Миколиша, бо наїхалися таги, списав їм, нічці доїхали. Мик Сумішани, котрі були в Кіришоті, відчили уривок жалобу до царя, лист на закубанських поселенці і відмовою положе- жинна 71 го року, на котрі Платиці поїхали право сини- никоманна. Народ сподівалися, що Кіришоті, як розумну че- ловка, пилили, як неправителі перед начальством. Так відступив, думав і сам Кіришоті. Але спершу до і Миколиша одіслали у Катеринодарську тїурку, а куди як отісла відтїм одприва- дили. Платишам писали, тільки вже Кіришоті знав потім аж з Москви, що він має тїм наїду кинематис. А Мико- лик вмер, але де саме, теж ніхто не знає.

Скоро приїхали Бармаши і третє і вмовляв: Платиці за- святи до його виборник, але обчество і на це не захотїло, в хотїло, щоб він балавав з ними зо мїма. Потім, як зібравсь вони біля його кватїри, він змив їм підлітис на покїрних і испокїрних. Вони спершу і почали було дїятис, а далі обидві половини знов зашлася. Треба їм сказати що дїче в змлого початку полтавського для начальство запрошувало тих, котрі хотїли покїрнїс їм, і записуватис на особїм листі. Та тільки такаш шчє не мовїм багати було. Багачко не за- писуватос, як кажеть, через те, що якось то дїм сказали, що кожик хтї записуватис, набїнжав їмнєцї сїту.

У лютому (февралі) 1876 р. Кармаліч через уїзного нача- льника переказав Полтавцям, що нехай вони з себе (цеб-то кїлькї їх у станції зосталос) складути обчество, зберутї собі отамана і на папери тої заїмать їмю все, чого вони дома- гаїуться.

Козакї одповіли їмю, що їх обчество за Кубаньку (80 ве- мє), і що станцій отаман яко їа в них, та тільки теж за Кубаньку; так і відмовились од цього.

Отак дїло стоїло аж до Грудня (декабра) 76-го року. Все оце цїрїя Полтавці держалися кїрнко, піддались хїба тільки сил, гроші з неслуживих козакї брали тїм, що, продавали їх мїєстїсть. У Ясєнську станцію ніхто не писалися.

Далі, хоч цїанам і поїсїрїували участі, але Полтавці, ко- дїмачисї ні на якї забївони, не поїхали врати їх, а коївнї стїпнї виконували готї. Тї козакї, котрі писали були в Маї- юпськїм повїт, невбаром почали тїкати відтїм до дому. Марно їх шукали скїдї по пїанїям, бо вони гарно мали ковантїс, та шче і те, що чуже цїєсно по знало їх на нїд, так їм вєсім легко було одмоватис.

Полтавці ні об чїм не хотїли прохати начальство, „нехай, кажуть, хто мавробє це, тої і неїма“. Валикам мовї і про те, що треба послати шче кого-кебудь третїого до царя, бо він, на їх думку, нічого про це не знає.

Вїлпосадок у грудні (декабрі) 76-го року начальство таки добилоє того, що Полтавці лїстово просили в його прощєн- нї, але все ж на цїї буїмї підписались по нї, а тільки бїль- ша частина їх. А чи і легко ж було Полтавцям держатис? Шчо вони мали зробити одїї проти начальства і цїєсїм? Окрїм того, коїмї висїлїють в станції на рік чи і бїльш, а дома в його востаїеться мїнка, дїтї і уїма довїєнїсть без голоїного робїтїнка. Він і мїркує собі: „Сусїдї станції мовчать, а ви сами шчо зробїмо? Дїм нам одїмї проти начальства? Так, про- сїдїти тут дарємн, а сємїм зновїм змїшїютьсє. Оїє тепер саме горяча пора, треба хїб жити, сїно вєсїти... а тут шчо мовїли на шїїї сидїть...“ і кїмча тїм, шчо одїмїютьсє на листї.

Але вєж намїєнїк порїшив дїло так: „не прощїтьсє. Закубанськїх кїсємєнїцї вернутї до дому (тїх, котрі змїєнїє буїлї в Катеринодарську тїурку, випустїли шчо троїи ранїш), замїєш 49-тї сїмїє Полтавськїх пїєнїєв дїтї в Ясєнську тїм- нї 19, за те шчо вїєсько два роки† простоїє в станції, гро- шїє в Полтавцї не прївїтї (одїмї узмїє було 1368 кїрванїцїє в доходу од додаткїї землї). Додаток землї пїмучїтї не одїмї Полтавськї, а і ўсї другїє“.

Тїмїм робом сїмїєнїєс Полтавськє дїло і начальство по оїому скучаїу сїмїєнїє тепер тїм, шчо він сїмїє.

Оце вєє їа чїм від тїєсїх лїудє, на котрі їа вєсїм поїм- даїють, шчо вони не брєхали.*)

Лїутїї 1876 р.

*) Довїє тїм їм вєсїм ясїє, а нїхто тїм, хто не бачє бїльшє порїв- лїє кїсїєнїє тїм і зє остаткї чїє. Мїа де шчо розкїзїємо далї про цїї лїєвїє на Чорноморїї. Тут мовї сказїємо, шчо буїє в Полтавськїї станції підїмалїє з того, шчо начальство, окїм того шчо змїєло часткїї коїмї і шчо такїєсїє за Бубнї, а шчо і почало одкїдїти в робїну окїєр- стїє коїєнїємїє землїє в мїєськїї, а тїмїм одкїдїти і особнї на простїє коїєнїє землїє стїєнїє (по доїємїємїє їуртовїє) пїєкїє, учїє на Пїємїє- нїє 1842 р. 1800 дєсїєтїє на генєрала, 400 на штаб-сєкїєрє, 200 на оберсєкїєрє, 30 дєсїєтїє на простєго коїєнїє. В остаткї, — сїємїє вїєськїє- нїє, а по їуртовїї землї мусїєсїє шчє вати землїє і поїєрїєнїємїє пїєнїє. А в Полтавськїї і сїєїмїє коїєнїємїє і сїєїєкїє оїєнїєрєствє мїєє було вєнїєнїє стїєнїє, сїємїє прїєхалоїє по Пїємїєнїєїє 1842. Зїєнїєсїє тїм, шчо сєнїєрєм, сїємїє мїє, дїємо було прїєхатїє землїє в шїєнїєнїє повїтє Черноморїєскїє.

Вїєрїєдїєк

Пенно, що такі повстання, як ті що враз описані, не можуть показати теперішні несправді порядки. Для того вони ще дуже малі і не на великій краї розмагальються араху Окран того а між все тям ще на мало видко думки про корінь того миса, проти котрого виступають ті повстання. Цю думку можуть ніде використати в наших пристих людях тільки ости і остили люди. Для, ми говорили в свій час („Громада“, т. I, ст. 39) що павіть велике повстання части Хмельниччини, котрому почастилось вигнати з України майже все панство і навчальство, не довело до того, що б йому на поповнилось панство, а на них і навчальство, — бо українські люди XVII ст. не могли польських панів, та і почали землю ділити проміж себе парією, а не померили їй тільки в громадську, чи товариську. От через те рядили з повстаннями серед наших людей велику вагу мають проби товариського господарювання, котрі до далі все більше падають починаються на Україні. Ті проби показують, які порядки треба заложити німісь так, котрі доводять людям до повстання і котрі колись показувались через повстання. Тут відрізняє місце, де остилі люди можуть прикласти своєї помічі простим людям: помігаючи їм закладати товариське господарство, а не тільки працюючи в тих товариствах, оскільки цілкомі люди стануть товаришамі простих, котрі через те послухають їх і а чим повстання, — а далі вони зміцнюють усе саме повстання повернути так, що б зараз же, проганяючи панство, крестяне повертали всю землю в громадську власність. Таке повстання, павіть воно його подужа панство, залишить по собі слід, — ясну думку про те, проти чого і для чого треба повставати.

Проби товариського, гуртового господарства до далі все більше проявляються тепер скрізь на Україні, хоч було українців оскільки так, що були то вони навіть стали на тому, що *курносе* — *чорносе*. Тільки ж ми не маємо про ті проби прямих дописів од наших товаришів, а спітчаємо про них тільки звістки в книгах і газетках і через те мусимо доверити про них в другому ряді. Тут же просимо наших товаришів на Україні співити як найбільшу вагу на такі проби.

30 лютого 1880 р.

М. Драгоманов.

КОЗАЦЬКІ СЛЮБИНИ І ГРОМАДСЬКІ ПОТРЕБИ В КУБАНІЙЧИНІ.

Ми писали напечатану ніше допис з Черновирчан неясноу. Ми напечатали д: тільки через те, що листи про бунти, а павіть про бунти козачі, дуже рідко просяжувати в російських газетях. Ми не беремося доясняти і дооовидати звістки нашого товариша про ту саму справу, про котру він розказує, то б то про справу станиці Полтавської, а скажемо тільки трохи про поділ землі і про виселення в Чорноморщині в загаль, — бо думаємо, що так скоріше допис ця буде зрозуміла читачам нашим, не козакам, в Полтавській же станиці кося козотече заволодів через *несвоєчасна* землі та *виселення* частими людьми на Кубань. А те міжування і виселення показують, як царське панство співає рівності між людьми і громадські порядки по козацьких землях, а надто по українських.

Вісько Кубанське пишло з Чорноморського, а не вісько навжається за цілдики *Товариства Запорожського*. В Запорожській вся земля і поді вказався товариськоу; окреми хутори товариство поволало заводити заслуженими козаками, тільки ж не зрівалося на ті хутори свого панського пана. (Святийскій, Історія Польщі Сичи, т. I, стр. 238). Коли павіть Запорожців, Чорноморців, перш ніж на Кубань, то вся земля, їм павіть Катериною II, теж була призначена спільноу військовою. Тільки ж уже в грамоті 1794 р. було сказано, що б: „Въ отнѣніе воляніе старшине, яко вожда, повстання и попочателю, отъ общиѣ сего войска блага, при своихъ хуторахъ ородотенниковъ и вольножеланихъ людей, населять дворянъ и опредѣлитъ подъ оныхъ земли, по прилагеной у сего штатной росписи... Вышесказаннымъ старшинамъ и козакамъ, въ лично-спокойне показаннымъ дворянъ, хуторамъ, колонизаціямъ, хлѣбомъ, садомъ, виноградомъ и рыболовнымъ заводами павіть

виплати открытими листами, съ тѣмъ чтобы до оного, кромѣ хозяина и законнаго актъ несподѣля, по владѣнію нікого права не пачѣть, да и земель не утѣснять.“ (Попка, Черноморское козацко, 284–285). Такъ вложено було початокъ старшинської собрани передъ спільною землею військовою. З часами, старшинські хутори розоралися такъ, що прості козаки з їхъ громадами (курнінами) стало за течею, — а тутъ ще вийшло „Войсковое Положеніе“ 1842 р., котро показало на простого козака по 30 десятин (на ділі пішло було шчо менше, білизн якъ по 18), на обер-офицера по 200, на штаб-офицера — по 400, на генерала по 1500 десятин. (Попка, 82–83). Землі офицерські, штри давалися їмъ жалувальніми за службу вказаніи, по закону, по послѣдній губерноу, а до-жизні-ноюу, — тілѣмъ ж коши лише в війську старшина не вибиралася товариствомъ цю запорожськиму, а ставалася якъ пачальство, то лише в нѣмъ вироблялося пачальне ланство, і землі офицерські стали на ділі наслідноу собиноу і де дали, лосе билише продавали земель спільну, військову. Начальство царське грало на дві руки: то ново вивозило старцу запорожський дух в війську, одриваючи старшину од простіхъ козаків, надаючи офицерамъ бѣлые землі, — то воно хотило боронити простіхъ, епи-підати офицерівъ, шчобъ не дуже вже розширѣли свої хутори, а надто тоді, коли закріпачено, личо середъ старшини ростѣ личе духъ противности петербургскихъ чиновниківъ, котримъ протити і козацькі особи права і владности козацькі.

Підлизи часи, коли пішла ливина черкесівъ зъ краю міжъ Кубанью і хребтомъ гіръ Кавказскихъ. Начальство думало подудати козаківъ далі за Кубань та за оми і зменшити спільність міжъ козаками черноморськими, перемішавши їхъ зъ полками, — розпорукскими, ливескими козаками та зъ одтѣлками саядѣтами і висло-лоцкими зъ Россіи. В 1860 р. землиці війська Черноморського було заведено мішати і на більшій країні осолоно військомъ Кубанськимъ. В 1861 р. командующій військомъ казакськимъ писавъ в Петербургъ, шчо оолоно личо дала Кубанського краю цю окремість козацьку (замкнутість) та сильне личо війська господарувалась надъ землею. „Замкнутість козацька оолоно вѣдѣть ту вишгородъ вѣдѣть сторону, — писавъ командующій, — чі она ливѣдѣть духъ одтѣлѣности одъ государствѣ. Въ бивѣшемъ Черноморскомъ войскѣ, состоявшемъ изъ запорожскихъ и армянскихъ предѣлѣ Запорожской Сечи, была отдѣльность принимавшая свое національное и выражалась повсюдушествомъ къ плоро-ропѣмъ, котрыхъ казаки всдружительно ливѣдѣють мостѣями. Слѣдѣмъ бивѣшаго Черноморскаго войска съ Кавказскими можеть дѣйствовать протѣвъ этого, особенно вреднаго въ настоящее время начала. (Писавъ въ часѣ, коли ставъ дуже промѣшати

український рух в Россіи), шчо необходимо, чтобы слѣдѣмъ это было не только административное, а промѣкло въ самый бытъ козаковъ“. Далі главнокомандующій жалѣється, шчо ливѣть військомъ офицери „поставлены были въ необходимость иметь популярности между козаками ливѣдѣть духъ оппозиціи пося прѣдлогомъ національности и историческихъ воспоминаній“. Шчобъ залобити цимъ уомъ ливѣмъ, то б то, шчобъ „лѣмъ“ козаки украинци зъ „мископѣями“, главнокомандующій радить такі за-ходи, котрі мусять розділити черноморську старшину одъ простіхъ козаківъ і ливѣдѣть ливѣмъ цюхъ самихъ проміжъ себе. Їмъ радить не тільки доволити „потомственнымъ двоурѣамъ“ Кубанського війська (а тамъ кѣмъ кѣмъ старшину пачальство поробило дво-урѣями) виходити зъ козацтва, а і купувати в військѣ собі землі в собѣмъ, такъ само якъ і козаки, котрі одслужать сѣмъ строкъ (і, вѣсно, тѣмъ, котрі лѣдѣть на те гроші). На продажъ ливѣдѣть пичину частину Тѣрського округу і землі полківъ І-го Хопорського і І-го Ставропольского, — зъ котрыхъ козаки вивѣдѣть на Кубань; въ цихъ земляхъ дати право купувати земель і лѣдѣмъ другихъ станівъ. На получені гроші вивѣдѣть козаки цѣлыми ста-ницами в павлопѣмъ землѣ і частинами в другихъ на Кубань. Петербургське пачальство згодилось зъ цими радѣми, на малпѣмъ ливѣмъ „по исключительному (то б то украинському) характеру народонаселенія въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, — по инѣмъ государственимъ отнѣмъ не можѣмъ лѣмъ въ прѣ-вѣмъ для прѣмъхъ казакѣмъ (тоб то дала доволѣ, великорусскѣ) по особенимъ обстоятельствамъ“.

Глѣмъ ж коли почали робити по цюму указу, і стали гвати козаківъ „и бивѣмъ батькомъ за Кубань“, то в кѣмъхъ стави-цахъ настали бунти, в котрыхъ і офицери (лѣмъ полковники) залротестоули і прохали міжъ ливѣмъ, — шчобъ одтѣлѣти одъ старихъ Черноморцѣмъ лѣмъ бригадъ старихъ казакѣмъ-линеїзмъ зъ ко-сѣмъ, — („преимущественно по той важѣмъшій причинѣ, что въ присоединенныхъ къ намъ шести бригадахъ господствуютъ раз-ныя секты и бѣмъ, а мы не православнаго испѣдѣмъ“, — писавъ украинци), — і шчобъ лѣдѣмъ Черноморцѣмъ їхъ старѣ ливѣ, шчобъ коли думѣдѣть додати їмъ землі за Кубанью, то дати їмъ такожъ на все Черноморське войско цю тѣмъ же гѣмъотѣ, якъ ста-ра 1792 р.; шчобъ не ололѣмъ нікого на нѣмъ землі казакѣмъ, лѣмъ охотоу, — шчобъ не дати в собѣмъ землі військовоу дѣ-дѣмъ по військовимъ. Цей прѣтееръ підписавъ 93 чѣмъмъ зъ стар-шинѣмъ, а два попи ливѣть прилѣмъ одъ козаки присягу, шчо ті не підѣмъ на вѣмъмъ. Правда, шчо бунтовщиками Хопорського полку в Александровскій станѣмъ казавъ, шчо підѣмъ на вѣмъмъ, або тоді, коли їмъ показуѣть царскій указъ. Тільки жъ пачальство

мусило податись і на той раз одніншло утиск австрійцями 770 сіклем. (Висоцьков. Із історії австрійців Закарпатського Князства. 1861—1863. Русская Старина 1878, VI).

По троку виїшло майже так само, як хотів начальство. В 1871 р. вийшли нові акти про службу козацтва, подоби до рекрутських. Разом з тим козацькі офіцери получили собі землі в собіву; родинно також чинило землі в собіву і в козацькому омицтву і панству, а вському князівському і петербурзькому, найбільше звичайно в Кубанську, але чинило і по цей бік, так що вже в 1872 р. в Кубанській Обласі було 376.000 десятин собіву. Хазяйство на тих собівах найгірше: шини самі же живуть там, а арештери псувають землю для скорого барину. (Висоцьков. Землеволодіння в Росії. II. 961—962) А ти часом, як ми бачили в дописках про місели, виселенці з України не можуть зайти вільної землі, а як видно з допису про бунт в ст. Полтавській, по стійде де янче землі і козакам, котрих виселюють проти їхньої волі „в бісовому батькові“.

Що все, що ми розказали тут, і купи з дописами про бунт в Полтавській, — показує, що начальство црське само заклада собіву і панство на землі наших козаків і заклада їх тим радніше, що хоче заштити між козаками спільність та їх українство, хоч тут ми воно виступає зовсім би то і за громади козаків проти пана, котрі дуже вже розширюють свої хутори, а надто виступає тоді, коли ті козаки пани починають сами опиратись проти великого панства петербурзького і його шатам. В Чорноморщині ще і тепер можна бачити ясно те, начо робилось ревноче на других частинах України (на Гетиманщині, в Вільноштьках Запорозьких, в Слободщині), то б то як царська, або чиноушська сила в нас іде вперед богаширської (капіталістичної) і коли не цілком рідима їй, то обіймає у ускоряє зріст їй, та як вона це робить з резиме породних (національних), щоб анічим українську опрешність і старинні еліти дуке українського козацтва.

Цього не треба забувати і ти, хто думає боротись проти багатирства і царства в землях українських, і як треба звернути увагу на українську національність і на спонини старого українського козацтва. Ціни заціка до цього і знаходяться і у тому, що розказано вище.

Так Полтавці недовольні тим, що „жиди отамана, а прибіг до їх жидівськи козаки“. Отамана для них в думці все собі чоловік, — „кошотий батько“, як волись то було в Січі; — козаки же — чиноушки. Так бунтовщики 1861 р., хотіли, щоб їм повернули старе мнє їй, а разом, щоб од них отділили козаки — лінеїція. Як у олевах Полтавці, так і в бажаньку 1861 р.

розумного ієсть думка виправляється самим собі, своїми близькими людьми. Навіть в тому разі, котрі приводили Чорноморці в 1861 р. проти викрутки начальства спілки їх з лінеїціями, — то б то, що лінеїці розкошники, а пани, Чорноморці привославні, ієсть то розумного, що коли російський самі білий одхришчується од православних, а висте од „халіе-об-лишніце“ (та ще і *мазани*), то і лінеї, хі їм не і управління собі окриво. Далі в протесті 1861 р. цілком розопи все те, що говориться про акти козаки на Кубань по волі, а не по неволі, про те, щоб Закарпатську землю дати на вірство, — проти родині землі невідомому панству. В усьому цьому „опрешність“ чорноморська і вишоржська спонини згодяться в правдою, — і писемні громади (опрадісти) в Чорноморщині мусять розшукувати подоби думки і піддержувати їх навіть, коли вони виходять од старшини козацької.

Тільки ж цього не виходить, щоб ті громади мусили в усьому піддержувати думки козаків, навіть і простих козаків, навіть тоді, коли б через те бунтовський галас їх став не дужчим. Піддержувати думку про те, щоб кожна громада приставляла до спілки з тими, з ким вона хоче, — треба все таки позбавити скрізь дух окрешності од чужих, за того тільки, що попи чужі. Піддержувати бажання, щоб кожна громада виправлялась по своїй волі, щоб далішій уряд не насила до неї чужого панства і не роздавав йому громадянської землі, — треба все таки повертати протинство козаків і проти свого панства, котра може обернути і самовправу країни на користь тільки собі. Коли вже бачити козацьких порадників, то вже цілком івності козацької, — такої, якої майже ніколи не було в старонину, а яка була тільки в думках дужих козаків. Треба наладувати козаків, щоб хіба і старий Січ була в тому, що вона все таки позволяла закладати собі хутори, хоч і не в іксовину собіву, та все таки в батькишину, та до того личи новозада господарювати на тих хуторах з наймитами і приживани, періопини в козаки австрійцями, — і що ця хіба що обіймалась в Чорноморщині, коли не тільки пієсно (або лінеї уряд його), а і куріні почали роздавати особам козакам право закладати такі хутори, котрі троти не менше, ніж козацьке панство, підіти громадянське держання землі і товариську ринність між козаками. Далі треба позбавити козаків, що в теперішній час не продержались самими старостом та відомським хліборобом, а треба доволі складного заходу над землею і володу. А до того перш усього треба, щоб в країні побільшало людей, — котрі можуть прийти тільки з других країн, до їх же

надо вже багато. Коли пустити лідя війна особисто серед черноморських громад, то найбільша частина їх буде, звісно, з України, — але прийдуть і сусіди, (і тепер на підтримку казавсько-рудуть давить ости) і в усіх разі не козаки. От через то чисто козацьке впорядкування в Черноморщині, — як і в других козацьких землях в Росії — це вже не вистаряє, котра мусить чи раліше, чи пікіше бути зосім сажсованою. На такому групі не може бути зоснована і проповідь нового громадянського життя в таких країнах, як Черноморщина. Звісно треба зазначити, що в таких землях зосталося в житті, чи в словинах, громадянського, товариського та іншого духу — але все таки показувати людям в цих країнах, самим козаками, що треба прийняти не до старого козацтва, а до нового широкого громадянського життя, в котрому муситимуть вати свою частину і не-козаки, та рівні з колишніми козаками.

М. А.

Р. С. Це все було вже набрано, коли ми прочитали в київській газеті „Труда“ статтю „Кубанські Стени“, в котрій між инчим розказується, як гордується козаки перед „городовниками“, простими мужиками, котрі виселяються на Кубань з інших частин України. Так напр. розказано, як раз в істину М. в шпек зівши куна козака і побачивши в йому тьох „городовників“, почав виганяти їх і одного дуже вобрав. Городовник пожалівся отаману, — та отаман посидів ще його ж, з двома другими городовниками в „холодну“. Коли допитував виконавав за те отаману, то той казав йому, що він мусить держати руку за козака, „мо догу службу“.

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДИНЦІ ПЕРЕД ПОЛЬСКИМ СОЦІАЛІЗМОМ І ПОЛЬСКИМ ПАТРІОТИЗМОМ

Ще зран по виході „Листів Громади“, № 1, покутили ми лист од д. Лінявського, котрий ми пачитали для. Лист той ми думали напечатати в окремій збірці, котру ми сподівались видати під назвою „Славянська Громада“ Збірка та не могла виготовитись, і початковий лист д. Лінявського залишився. Дуже перепрошуємо ш. д. Лінявського. Та все таки пачтаємо той лист хоч тепер. Ми не втримали своєї ваги, бо все така показує, як анилатись деякі польські соціалісти на українських людей в їх стосунках до Польщі. Пояснити ж зсмак, погляди поляків на Польщу і Україну тепер важко треба через те, що тепер в Галичині життя з одного боку чималий рух іронік павством польським до західдальних своєї руки на українських людей, — а з другого видно початок руху між простими людьми українським і польським, щоб вибалились з під усякого панства. Останній рух той тільки піде, як слід, коли іронік люди польські і українські стануть в спілку іронік собою, а така сила стане можливою тільки тоді, коли з польського боку покинуть усякі заборони старої польської держави, котра зміла тільки стати на між панавністю українському народу.

Для того щоб читачи наші, котрим не дісталося до рук „Листів Громади“ було жваво, як ми гламули на польській соціалістичній рух в самого його початку, а також і те, в чім ми не годимось в д. Лінявського, ми перепечатуємо перед листом його наші дві замітки з „Листів Громади“.

„Громадаство в Польщі. Яко більш року чуємо про зріст польського соціалізму, а в останні місяці (1878) приходитьсь записати про нього звістки, хоч і сумні, а все таки показуючі, що він почав пускати корінь глибоко. Ще торж австрійське начальство почало арештовувати польських соціалістів: в куті з українсь-

книги в Галичині. Тепер у Варшаві і Вілні забрали кілька десятків людей з powodu соціалізму, найбільше робітників. Окрім того поряд нами лежить кілька польських соціалістичних книг, — (порівняй з Лявським, з українськими і з московськими книжками, як напр., „Розмова про багатство та бідність“ „Хитрий Механик“) і власні. Докладніше ми поговоримо про польське громадянство в „Славянській Громаді“, а тепер скажемо коротко про наріжні камені бачення теперішнього руху польського соціалізму.

„Порш усього по нашим злістям, той рух обійма далеко більше самих чорнарибів, ніж молоде півістко, — злих білос радівців, лиз суніи. Потім во цей раз новий польський рух змислив порвати з думкою про Польщу 1772 р., а зва тільки Польщу народоу, то б то таку, де мужики поляки. Вже через одні і друге, проти цього нового руху показують себе ворогами не тільки усьому являлизму, а і „патріотич“ польській, навіть ті, що знають демократію. Для них усіх польські громадиці показують не тільки людським не безпечивим, а і юридичним історичним Польщі. Справді, польський соціалізм, — то перший і останній поділ тієї Польщі, тільки не між царствами, а між народами!“

„Важко через це все ми, українці, мусимо нагварятише привітати новий рух в Польщі і бачити в цьому не тільки нового робітника для справи всевітнього прокидання трудящих, не тільки нову силу польську, а і нашого найближчого брата і помічника. По довгій мандрівці од Сидлачу в Галичині до Вільні в Польщі паніє дуже так переміняні з москалями, що ми бачимо політич і політич без нас не можемо і ступити ступити. Та і нині по обидва боки тієї смуги наші люди і поляки російці ледь купали, котрим кожній потрібна прохота на рідній мові і спідка з хоріном своєї породи, при товаришувальстві в сусідстві. До того скрізь на шляху боє Дніпра шматок людини і мав — поляка, і початок усього паукі, в тім часі і науки про те, що б вони кинули своєю шкільною і обертались до тоді-

ришувальства з простим людом українським, вони приймають охотніше на польській мові і з польського боку. А хто нічого прийняти не ту паку, той стає валим, і коли він востанетися жити серед українців, то мусить і працювати, як українцеві. От через що ми вважаємо польських громадиців для наших товаришів.

„Окрім усього цього наше товаришувальство з польськими громадицями єсть частина того програму, котрого ніяк не можуть зрозуміти українці, не тільки отверті українські громадиці, а і усього скільки небуло думавши українським думкам. Ми вже сказали в „Громаді“ і в I, і в II числі, що українські думки про волю свого люду і країни можуть сповнитись тільки при волі всього великого Зводу Європи, од Австрії до Сибіру. От через що ми розуміємо української праці мусить бути не тільки тільки українство, а спільна праця всіх людей, од сибіру і тихих до москвичів, праця для Восточно-Європейського народопривілля. Тільки в цій великій силі самі собою виділяється мешка, через одностайність ставу. в якому стоять тепер люди в нестачно-єдиносудних людях на західній границі Росії і на східній границі Прусії і Австрії, — то б то, починаючи з Царства титанів (жудики), поляки, українці, молдаване. Вел вони переріза на двох каменю міжкою москвичі з одного царства, а тільки порядки цього царства не дають їм працювати для своєї волі і по другій царства, навіть так, як би вони це могли і при тих, далеко не найближчих порядках, як істє на пр. в Прусії, або Австрії, або в Румунії. От через це все, коли для нашої боротьби серед усіх тих людей, а особливо для громадиці, потрібно виставити проти всіх державних і громадянських порядків, що дають тих латей, то тепер їм найпотрібніше купити політич, щоб показати порядки московського царства в Росії. Звісно, того не можна зробити без мови самих московських людей, — а все таки для всіх наших людей не дозиді і політич громадиці Росії найпотрібніше діло — тіснитися спільно проміж себе. Треба, щоб по цій тій границі, — в Дністі в Росії і в Прусії, — в Царстві Польському і в Польському з Шляхетством і Краковщиною, — на нашій правобережній Україні і в Галичині в Буковині, — в Тенарі чині і в Молдавії до Добруджі — ширши жина спільно з особ. товаришів і іриад, котрі б товаришували проміж себе за спільно і особистих і думок (теоретичних). Через москвичів п. поросудських та інших значальних би і в ширію Московщини.

„Страшно жалі, що центральні порядки Росії мали силу і над нашими противодержавними рухами в ці, і що на-

*) Вважалося не лишній сказати також, що сама зміна була показана нами трьох польських соціалістів, котрі мусили почати „Програму польського соціалізму“, що котрі (англійці) назвалися в „Рівнобіс“. Та програму, в такій формі, яка вона була привезена з Росії, була мовна і нам, на нашій мові. Ми їй і поробили, зміни в думках створили в одній мові. Ну навіть ми показали од себе теж як факт незалежності показавши польських соціалістичних журналістів, — і московських журналістів на їх мові. На скільки програму, змінивши в „Рівнобіс“, і усе змінило і створилося кружко і ці зміни діла од усього мого при не ми трохи говоримо вже в „Громаді“ 1881 р. № 2, 237—240.

Stanowisko Panki

Używając w bezstronności Panki, proszę o samokontrolę w swym piśmie tych kilka słów, które uważam za potrzebne dla wyjaśnienia spraw, które mi uczynionych w N° 1 „Laska Hromady”.

Nasamprzód, muszę zaznaczyć, że na zdania, zawarte w mojej książce p. t. „Socjalizm jako konieczny obywatelski rozwój”, całą odpowiedzialność wyłącznie na mnie spada, gdyż dziełko podpisałem własnym nazwiskiem. Jeśli używam tu i ówdzie wyrażenia „socjalizm polski”, jest to raczej forma retoryczno-polemiczna wobec wycieczek dziennikarzy, przybłądających propagandę socjalistyczną a nie niewłaściwe dążenie.

Powtórza, w dziełku mojem wyraźnie zaznaczyłem, że jestem zwolennikiem socjalizmu demokratycznego, który „nie przypuszcza naborów, panowania lub hegemonii jednej narodowości nad drugą, przymusowego cywilizowania”. Programem jego nie tylko zupełny samorząd każdej narodowości, ale nawet każdej oddzielnej gminy” (str. 64). Mniemam, że przy rzetelnym wykonaniu tego programu, każda narodowość otrzymuje najszczęśliwszą rolę w swobodnym rozwoju swojej indywidualności. A przecież chyba Stanowisku Pana o to najwięcej chodzi w sprawie mnie uczynionych.

Przyпускаjąc nawet, że Ukraińców, Białorusinów i Litwinów nie uważa za samodzielne narody, ale tylko za części polskiego, to i w takim razie ze stanowiska socjalno-demokratycznego nie mógłbym przypuszczać, ażeby podobna była sprawa im pomimo ich woli jakkolwiek bądź porządek im imponował jeno musiałby przypisać im zupełny samorząd, któryby zapewnił dla nich możliwość rozwoju w obywatelu przez siebie kierunkiem.

Co więcej, jestem tego przekonania, że nie tylko socjalizm demokratyczny Polska, kierująca się interesami ludowymi, ale nawet Polska szlachecko-demokratyczna, jeżeliby zdołała powstać w granicach 1772 r., musiałaby z konieczności oprzeć się na rozległym samorządzie wszystkich narodów, wchodzących w jej skład. Byłby to nieunikniony warunek jej samostanowienia wśród takich silnych sąsiadów, jakimi są państwa rosyjskie i niemieckie. Rozumieją tu dobrze patrijoci polscy i w programach swoich zawsze obejmują zapewnienie samostanowienia narodowej organizacji różnych plemion. W ostatnim powstaniu 1863 r. Ziemia Hromady potężyła i na wielki obowiązek ruskim ludowi „swobodę praw i wiary, jakiej się kto trzyma, i używania swego języka w szkołach, sądach i innych publicznych urządzeniach”.

Przyjęcie, które uczynił powstanie, jest wprost szlachetne. Według niego głębokie przekonanie, epoka wynarodowienia w świecie europejskim zamknęła się. Ruch demokratyczny zamknął się głęboko przesłonięty w walce narodowej, ażeby można było zwyciężyć obłądzonej w ciemności narodowej. Mając się, można wprawdzie wykonywać jeszcze

na tem polu gwałty, ale z pewnością nie doprowadzą one do samostanowienia skutku. Trzeba więc być bardzo zadowolonym, ażeby marzyć o społeczeństwie ruskim i litewskim, które wytworzyły przynajmniej własną samodzielną literaturę. Lecz do tego należy, że patrijoci polscy, szukając spójni z ludem, sami chętnie popierali jego samostanowienie do utworzenia własnego państwa, co zwłaszcza jest widoczne ze względu na Białorusinów, — ze szczególną na nazwiska Baranowskiego, Marcinkiewicza, Weryby, Kallusowskiego. Nawet Syrokomla (Kondratowicz) prosił byt pisać po białorusku.

Jak więc z tego uważać możemy, Stanowisko Panki. Jest mało przekonujące o bezowocności wymysłu wynaradawiających powtórnie było powtarzać się w obłąd przetrwania jednej narodowości w drugiej, ale nadto uczucie sprawiedliwości każe mi nie opuszczać jak się należy wszelkie wynaradawianie, i wypowiadać w tym przedmiocie otwarcie moje zdanie w przypłyku na str. 15, zwracając na to uwagę, że wynaradawianie jest połączone zawsze z wyzyskiwaniem ekonomicznym.

Mówi więc o wynaradawianiu być nie mogło z mojej strony. Iżna atoli rzecz co do granic 1772 r. W tej sprawie nie idę o to, czy i ule światem przesądzić z góry. Jedyna i ostateczna decyzja w tym przedmiocie należy do samych narodów. Po zrukowaniu Jarosła, ciągnącego nad Niemcy, w zachodnim o porządku głoszącemu postanowić same, czy mają oddzielić się od siebie granicami, czy też pozostać w ścisłym ze sobą związku federacyjnym. Co do mnie — przyznaję się — że ja jako Polak, urodzony wśród lotawskiej ludności, pragnąłbym szczerze, ażeby sprawa zawarta między w Lublinie przez stary przewódnie, umówioną została w całej rozciągłości przez ludzi, i ażeby powstała na nowo Rzeczpospolita — murzyńska o jej nazwę — ale Rzeczpospolita prawnie ludowa, w którejby wszyscy ciłli się wolał, równymi i swobodnymi. Dla czegożby nie miała istnieć w takiej Rzeczypospolitej zupełna zgoda pomiędzy różnorodnymi narodami, jeśli jest ona możliwa nawet w dzisiejszej Rosji? Bydźciebądź jednak, mniemam, że socjalizm będzie łączący a nie dzielący narody.

Jeszcze jedno wyjaśnienie. Jeśli powiedziałem w moim dziełku, że socjaliści polscy „podają bratają obłąd rosyjskiemu i niemieckiemu ludowi przeciwko wyblutym wrogom: despotyzmowi, niewoli i wyzyskiwaniu”, a pismiliście o litewskim, białoruskim i ukraińskim ludzie, to nie dla tego, bym zaprzeczał im samostanowienia, lecz po prostu tylko dla tego, że nikt jeszcze w Polsce nie robił socjalistom Polakom zarzutu, że się wiążą z temi ludami. Dla tej samej przyczyny także nie wspominałem o samostanowieniu narodach: czeskim i węgierskim.

Pozostają a należnym dla Stanowiska Pana zaznaczenia.

28 listopada, 1878.

Bolesław Limonowski.

„Шансони Добродію“

Повідаючи про те, що в нас, прошу дозволити в сенсі видавати цих кілька рядків, котрі я вважаю потрібними для і деяких інших, зроблених і в „Діалекті Громади“.

Перш усього ж, зауважити, що за думкою, котрі наводяться в моїх книжках, з „Боснійців“, іко-ко-тих інших і з „Домів Громади“, устає самостійності, а саме: виключно на нере, бо індіанська я підняв історію індіанців. Коли ж я пишу про „Домів Громади“, то це радше форма риторичної похвали супроти інших, різних, національних представників соціалістичної у нас політичної діяльності.

„Інакше, в історії моїх виразів, я, що я прихильник соціалістичного демократичного, котрий „не дозволяє забирати, палювальних як старшувальників (гегемонів) білої породи над другою, наслідком ібілізаторства. Його прогромами не тільки чинили самоуправу, а й палили кожну окрему „Громаду“ (от бб). Думай, що при сумлінні виконанні цієї програми, кожна порода отримує як націоналістичну поруку власного розвитку своєї індивідуальності. А саме чей Шансону Добродію, о те найбільше яде в заклад мій зброї“.

„Допускаючи навіть, що українці, білоруси і литвини не вважають самостійними породами, а тільки частями польської, то і в такому разі з погляду соціально-демократичного не міг би я допустити, щоб змало було пакидати їм проти їх воли якийсь абсурд, їм не мали, а мусив би я прихилити їм цілковиту самоуправу, котра б забезпечила для них можливість розвитку в обираючи собою напрям“.

„Ще більше я переконаний, що не тільки соціалістично-демократична Польща, поведжена інтересами людства, а й сама Польща шляхетсько-демократична, коли б вона змогла стати в історичних 1772 р., мусила б докинути стати на початку самостійної породи, виходячи з цих історичних. Це був би великий парадокс для самої Польщі історичної серед таких сильних епох, як держави Російська і Німецька. Розуміють це добре патріоти польські і у программах своїх обіцяють забезпечити самостійності народній отримувати різнік породи (рісницю). В остаточному висновку 1863 р. „Земля Громади“ записала: „Всіх обіцяє руському людству „обіцати прав і при, якої хто держитися, і виминити своєю мовою в шкільних, судках, і інших земських урядках“.

„Але ж доцільність, котрою я зробив вище, мені потрібна. По мою службу докореняється, понашляхетство і в історії слов'янської самостійності. Рух демократичний мав глибоко пропити в верстві народній, що б можна було знизити протесту-

лується в них самостійність народній. Мажучи міц, можна вправді покинути ще на цьому полі масивності, та досить не допровадити до до сподіваного результату. Треба б проте бути дуже сліпим, щоб б думати про самостійність руського і литовського народу, котрі до того виробили свою самостійну літературу. До того додати треба, що патріоти польські, мажучи спільності з людьми, самі рідко помітали його змагання виробити власне писемство, що особливо видно в змаганні на білоруській; — наведу тут назви Бартоломія, Марцінкевича, Баркі, Каліновського. Навіть Сірокомля (Сондретинч) пробовав писати на білоруському

„Як про те, що цьому можна вірвати, Шансону Добродію, яка само пороківна о безпідприємності змагань випариваючих мусило було здержати мене охоти переробити одної породи на другу, та до того чужство самостійності казало мені оцінити, як сід, усього випариваючого, і я писав у тому змаганні одверто свою думку в дописку на ст. 16, обертуючи увагу на те, що випариваючого змагань з випариваючим економічним“.

„Проте о випариваючого не могло бути речи з його боку. Інше ж діло, що до громади 1772 р. В цьому ділі не хоту і не сягу казати наперед. Якиме і остаттє рішення і тим зглядом казати до самих народів. Схиляючи жарно, що їх давати, в елемі і змалом золотуванням рішити самі, чи мають одійти од себе громади, або чи зоставлять з собою в тісній устрою федераційних. Як на мене, — признаюсь — що я, як палець, розкинувши серед литовської людності, бажав би ширше, що б уліца, зробила коліс в Лубляні ставили переді мною була би поведена в усім розкір людства, в котрій (уліці) би всі чули себе різними, різними і шкільними. Чому ж би не могла бути в такій речі поспільній відокремлення згода між різними народами, коли вони могли бати в теперішній Швейцарії? Будь-що-будь, однак, думай, що соціалістична тина, а не діалекти народів“.

„Ще одні переконання. Коли ж сказати в моїх виразах, що соціалістична польська, мажучи братів далі руському і литовському людству супроти сильних пороків: деспотизму, немілі і масованності, а промовляючи про литовський, білоруський та український люд, то не на-для того, щоб б їм заборочити самостійності, а просто тільки на-для того, щоб б їхти ширше в Польщі не робив соціалістичним чинити засади, що п'яжеться з тими людьми. За тої самої причини також не спинаюся про сусідні народи, чеський та венгерський“.

„Зостається в наслідок для Шансону Добродію швидко
Бодеслав Лімановський“

Ми не ставимо дотко сперечатись з д. Лімановським. Лист його, як і та інша записка, на котру він одісно дає, дежить перед читачами, котрі і сами можуть бачити, чи на що, що ми сказали, і як одісна д. Лімановський, — кимр. хоч би і на те, що тинитьсь до числа польського парламенту, то польським демократам 1842 р., або до того, що д. Лімановський сам залічує „Русь“ (Галичину) в „землі польські“. Ми скажемо тільки про саме наголошення в того, що в листі своєму, як ново, і тд себе тинорить д. Лімановський.

Одкдаючи подорожність, буцім то нія може хвалити думку міжнародовицького непольського льудів старої Польщі і вголужинсь на встановлення самостоянності, яку ті льудо собі б поставили, д. Лімановський невід потрібним сказати по тільки про себе, а і про других своїх земляків. Він каже: розуміють це добро патріоти польські і у программах своїх обіцяють наповнення самостоянності народної етикетування різних перод. В останньому повстанні 1863 року „Золота Гривота“ звеникала і повк обірала руському льудові „білихтє прав і жур, який хто держитись, і шквиньма своєї жони в школах, судах і інших земських урядах“. На те ми скажемо тільки, що навіть в ті „Золоті Гривоти“, на котру поклянується д. Лімановський говоривсь жосім не об „руським льудом“, — самостоянний од польського, — а об звязь „польським льудом Поділья, Волині і України“ (Київськ. губ.) та і то вже тоді, коли польське повстання 1863 р. показало своєю слабкостю (в лаву 1863 р.), — а в першому покляку „польського уряду народового“ до конститунції, од 22 января 1863 р., говоривсь об однім „Народі Польща, Литва і Русь“. А до того, ким то дішніми патріотами, керівниками повстання, навіть між демократами, як Мьоросавський, були такі, котрі заходили, що і там „народові уряд“ згодивсь „поділити Польщу“, признавши за богато полі „Литви і Русі“. *) Через це все д. Лімановський літше пробив, як би говорив тільки на себе, а не на дула „патріотів“ польських, навіть і тих, котрі складали Золоту Гривоту 1863 р. Тако ж само літше б було не згадувати Льубинську унію 1569 р. Перш усього тепер уже ко сід би їй навіть і називати унією, — бо що до Литви, як держани, то унія та була просто поділом Литви, а жосім не унією, — бо од Литовської держани, в котрій були більше, або менше по волі влучот льуди литовські, білоруські і українські, в 1569 р. були оділені до Польщі — українські землі: Поділья, Во-

линь, Київщина і Чернігівщина. Далі і ті права, які востались за тим, що звалося в польській державі після 1569 р. В. Ки. Литовська, — були жосім не рівні з правами Корони Польської. Українські ж земля, — котрі оділено од по вельому ближчих до них земель білоруських, що б прилучити до діяльності од них Польщі, — не дістали в 1569 р. і тих прав. По ньому цьому навіть в своєму початку, унію 1569 р. була дуже далеко од Швейцарської сплки, — а на ділі, по забаром показавсь просто польським самуванням над Литвою і Русьми: Вілою і Україною. Через те не тільки українці, а і білоруси поривали їй в 1654 р. і попросували нову унію, в Московію.

Польські патріоти і усі, кому бажалося поновити Льубинську унію, хоч і в границях 1772 р., — не хотять знати пеї нової унії Вілої Русі і України. Ми самі думаємо, що Московська держава так жо зрадила навіть унію 1654 р., як Польська навіть унію 1569 р., — і мало того, ми думаємо, що, навіть забувши те, що обидві унії тепер не мають ділової сили, — обидві вони в теперішній час не мають вартости і по своїм думкам і границям. Коли вже дати кров, що б заложити на Зхидній Європі навіть політичну Швейцарію, — то для того ж їй закладати в границях 1569 р., а тим більше 1772 р. (то б то з переділом України на дві держани), — а не заложити Швейцарію в усіх польських, литовських, білоруських, українських і москвинських? А для того літше ми дає споді хоя границь 1772 р., навіть коли ми хочемо стати на чисту державно-пому федеральному групі.

Колі ж ми ставимо на груці соціалістичною, — то жосім прихвильсь забути всі старі унії і державні границі. Безспорно, — „соціалзм візватиме, а не ділатиме народів“, — так і не кинутьте ок народом таких держав, правич, уній і таких патріотичних повстань, котрі можуть тільки ділати народів, — та до того по країні жерт жот у тих країнах, де народи перемішані промж себе, проведутьте рівну працю для всіх народів.

Такі були нашо наші думки про працю соціалістів в ті країні, де паві народ дотерквється до польського, — і ми перемисли, що тої, хто розбере працю українських соціалістів в Росці і в Ангрії (набільше в Лісові), тої побачить, що в них „не жє зерпа неправди за душкю“ перед польським льудом проти того соціалізму, котрий „ліжає, а не ділатє народів“. Ми од нього серця бажали б, що б те можна було сказати про працю немаях куп польських соціалістів і польських соціалістичних патріотів перед народом українським!

М. Драмашов.

*) Ми про це все доволі сказали в статті наші: „Історическая Польща и великорусская демократия“ Живств. 1862. 114—124.

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЬЦЯНЕ В НЕСПОКОЙНІ РОКИ (1880—1882)

З самого останнього пілля (1877—1878 р.) нежя сполюї і українських і селян в Росію, — а з 1880 р. неспокою піднялось таке, що хіба тільки єдині його не бачили. Вічна, мабуть, чи не найтяжче приїждять українцям з усіх народів Росії, бо українці найбільше домішали до війни (окрім бесарабських молдаван), бо українські полки пішли в першій огоні, бо через українську землю найбільше пересіла війська; українці ж найбільше дали од себе і погоні на поталу російським коштовним. Далі війна принесла за собою бодісти. Війна ж зворушила народ, припустила його озброїтись на порадки кругом собі. Зворушеною народ став менше терпіти кривди, котрі робляться коло його цоля: звідти ті бунти за море, котрі так часто бувають на Україні в 1880 р., і котрі ми, як погля, схиляли в 1 книжку „Громада“ за 1881 р. До того проміж народом пішла чутка про те, як шкідливі бунтовники замітали, обити царя, аж поки і убивали його. Народ мусив пильніше задукуватися над тим, хто це, і за що і для чого виступа проти царя? Чутки, надії і думки зворушувалися ще дужче. Все купці почало будати думку: а чи не почати і ми розправлятися самими собою? — і народ почав розправлятися перш усього з тими, хто йому найбільше нашкодив очі: з поліцейськими урядовцями та жидками, без яких поліція не обходиться, збираючи податки в народ, і котрих мусив і пробувати обороняти поліція. Не проявляла заперуха по селях і начальства духовного, — копії.

От через це вое 1880—1881 років пройшли в великому неспокоїсті на Україні і коли початок 1882 р. мусив нас би затишати, то наваряд чи не перед більшою заперухою.^{*)} Трудно мисли в одно тої рух, який іде тепер по селях на російській Україні! Ми пробиваються на місцях різно. Тільки по всьому видно, що скрізь поширюється велике недоволення нуждства теперішніми порядками, велике бажання зміни їх, — а до того донде не показуються від мужиками проб виступати самою проти тих порядків, а як де, то і доволі ясно думка про вчинення їх.

^{*)} Цяка ще починалась, пройшли нові звістки про рухиворот жидів, і жидів проти деяких панів в хрещіах.

В наших руках опинилось кілька листів в Україні, писаних до нас і до одного нашого товариша, котрі передали нам, — і ці листи доволі ясно малюють нам різні боки неспокою по українським селям на останні два роки. Ми подіємо ті листи, як можна більше адекватно їх цілості, в додаток наших улаб та деяких виписок в газет про випадки, подібні до тих, котрі розказують ці листи.

Почнемо з листу в іодесському повіт, полтавській губернії, котрі показує в загальні став і дух селян в лівоїчній Україні в 1880 р.

„Ось як і ми по селях ходять ровномі і чутки:

1) Оце в м. јуні підговорили було пани царського цимбурича зарізати царя, та скільки разів тої не захожувалися, то так бривта в рух і випала, так і випала. Так так і не вдалось панам свого доказати.

2) Як був царь за Дунаєм, то москалі приїшли до його і казати: „ми, царю, тут ось головні свої покладаємо за тебе, глудом моримося, а приїдемо до дому, — теж умирати приходитьсь земля нема, нічого нема; жина та діти в голоду пухнуть“. От цар і каже: „Не бугеє; ось я відберу у паних землю та і поділюсь усі порівну. Мені буде 3 (другі казати 5, 7) десятин, тобі, Олександр (насліднику тоб-то) — 3, тобі, Вадиміре, 3 і всім, всім вам буде по 3, а остання земля буде ксеняна, і як захотять пани, то можуть наймати її за гроші.“

3) Писля Петра всі будуть служити по денно, і їм пани повинні будуть платити по 1½ карбованця, а як не захотять, то їхні заводи закривуть.“

4) Писля Петра строківати не буде, а всі будуть служити по денно. Чоловікам будуть платити по 3 карб., а жинам по 1½ карб. Як оце буде ула зроблено, то пани скоро побиваються і починають будати відсидуватися від своїх земель. От тоді вже буде нова ревізія, і на кожну душу буде наді по 7 дес. (другі казати — по 8—9). Окрім цього особа одібрати у паних земель, царь придунав ще і другі:

5) Як було миза, то пани та жиди поженуть на турка“.

Оці і подоби діх чутки, носилися в јуні по селях гадюк. І ми, і старі тільки об тім і балакали, що про наші землі, та ту порівну, що повинна бути писля Петра. В неділю, як зборилися біля церкви, то, дивись, уже і толкується, тільки так потягло, щоб ніхто з паних, або хоч трохи подібних до паних, нічого не почув з јіхніми ровномі. Тим, мабуть, і тільки цілі варіанти (одні), а не більше і записали. І ці в чутки неспокійності почути писля довгої ровномі і всьох „підходів“.

Надужчо стали балакати про це саме перед Петром. Як хто хотів розуміти їх, то вони нічого на це не казали, окрім: „ось постійте! Ось побачите! Ось уже незбарси і Петра!“

Були і наслідки цих чуток. Один паном, К—і (на хуторі) мавшав в В. до молотилки в чл 7 робітників. Поробили вони день, другий, та і пішли до дому. Той до старшини. Старшина приказав виступити. Поробили день, да різати кинули. Їх упійати привели. Так було б чи що раз. Їх питали: Чого вони не хотять зоставитися? — „Так! не нравиться нам. (Мова в наших містах трохи ини номінама; бо кругом заводн — в В. — два: сахарний і випокруний, і по баньку теж, в Чупаліні, кипрекаля, де, омажу до сава, кажуть, аренговано молотил в робітників-соціалістів; казкуть так панам, а ја не дожу запевняти нас, що це справді так; ці ж панам кажуть, що відстали і по наших містах рознеслись ці чуток). „Можє чогамо користи? — „Ні, не хочемо в його служити та і годі“

Неодомску від того пана єсть другий, К—ра (теж на хуторі). У його розівало цю весну греблю і ома пода в стану зішла. Ставок висох і відє було залупити свитину, хочати коноті і таке шпав. Пан дає людям дерево і все потрібно за дла жисти і просить, щоб вони вже зробили. — „Ні, цього не буде! Ми робитимем, а його ставок буде! Ось, пидє Петр, все ріши, все павне буде“. Так і не хотіли. Так же, трохи вишче, був другий ставок, таж оидєний. Той вовє сам підтривав трохи і аваждають своїм. Триває скантати, що в тих хуторах мавє дуже мавє на своїх пави, бо пани ті шо-синські обходивались з пави. Недавно один з них, К—ра, оддав в аренду свою землю. Людє хотіли вкати, зробили складчину, тільки просили розрочити пави. От же пан не дав їм, а дав жиду, тільки шче довешше, ніж вони далим йому. Теж знову в міст. В. договорили в Чупаліні на завод скільки душ (100, чи трохи більш) і дали їм задаток. Ті пішли, одробили задаток і кинули завод, і тільки менша половина дожид там до кінця.

Теж саме случавось і в В. Договорили на сахарній завод людє (все штрубні і хлопці) і дали їм задаток. Ті задаток одробили, кинули завод і новинились в других містах, або зоставались робити дома. Але ж В.—в купитиїа зробили в молоті тако условіє, шче як хто не шбудє суюку, то брати штрувау з його в карб. (вагаво, не знају) і тепер новитись в дрони штруваї, та не знају, чини це все скінчаться. Кидають же робітники заводи від того, шче, перше, договорюють їх в яку годину збірки податків, вони ні в кого нема і шювага за лушоју, і договорюють за дуже мидку ціну, в другє, від того, шче новитись скрізь такі чуток, а третє, від того, шче вони бачать

в собі силу. Цю силу вони бачать в тому, шче не раз уже бувало по їхньому. Ось покази:

1) Навкати хлопці, тоді саме, як іде горяча робота, требують, шчеб їм до молотил плати приквивали не в шчеб по ошинуї горіди. Преванчали повинні робити, чого ті требують, бо инакше економіја зоставиться без робітників.

2) Дівчата, підхривавшись на ліго, требують, шчеб їм, окрім грошеї, дали шче кожний по павтку. Їм дають.

3) В одній, авлєтєсьє, Чупалініській, економії робітників харчувались від самої економії, і в условії було сказано, шчеб їм кожен день було м'ясо. Раз підхривчик м'яса не приніс, і робітники підняли таку бучу, шче управлєдлушчій на шчеб підхривчик приказав порівати економичеських коров і дати людям цвас.

Окрім цього прибивали, шче кожна чуток, пущевши в народ, як шло тільки парод реє поїрне їй, то вже його ніяк не розуміли. Як зівєно, чуток про землю були по всій Росії і викликали навіть опроверженіє міністра. При мена його шче не читали. Кажуть, шче як прочитали, то людє не повірили йому, а то народ про його шче і так передавав: ото цар пависав до лави бумагу (пависаву, треба сказати, по руському, від чого і розказали теж хотять передати по руському): „браття мої клубеши! Будуть такі добрі, даде вже усім бядиши мужикам земли по 3 дес. на душу, а то вони живить мене шчоро жиди!“

Скажу шче скільки омаїтє, хоч зовсім рішав один від другого, алеж таких, котрі можуть пригидитись в купі з другим матеріалом. Так, бачаючи з омаїши добродієм полуканком, вє тут від його тако душки (чоловік він необразованний, має в синіх чотирі коуши, в один урєдником)

„Вони такі перешелєсьє, то мена буде, а то шче тільки хрупилєсьє“ — Так говорять він про теперішній революційний рух і про нивидні революційонери

„Тепер шче тільки запарє зроблена, в ош, як зїде!“ — Цотє про теперішні непради; „правда у нас по кшисельм нехована, як би ж то у нас шрива було, то ми б були шмеріїше онезек, члїтєсьє, шмери були б“

Про шкитєтьє Мезенцова і Кралотюна: „Як за прале діло, за праладі різати логаного чоловіка, то це все одєво, по шчому, шче різати собаку“

В м. Мошени, де мавє все шкитєтьє (кшєки) урядник задував бул підслухати під павном, шче людє говорять в шкату. Так людє, ділявшись на копеї, та за ним, як погнались з дрьуччєм, так тої на шчу-силу шти, бо в його шмє бул крашчій, а ніж у їх.

Ось як пови́нналися квати за одягу наші на Півдні галицького повіту (в н. Р.)

Рожня 15 парад отданы от $\frac{1}{5}$ числ.

Posid 19

Потім почав працювати на робочі ділі, то щомісячно плату
Потім робив 4 місяці, стає одніати с 1/2. В 1877 р. 1/2 + 1/2 +
30 — коп. В 1877 р. 1/2 + 1 рубль. В 1878 р. 1/2 + 1/2 +
30 + 1 р. 60 коп, або ж з „диртинами“, се б то з 5 коп 2 х-
мичайу з 3 робочою. „Несамарю бугаєт одніати і пави з по-
ложини. Починаючи з верстою 16 кмита В. до Ромки, і топер ста-
дають з колодичи“.

От сна де далі, все близьше, дорожничі всіма ти зрештє тисли безжалостно людей і робити те, що солдани набували думуючи про смерть. Вони розуміють, що не правді, треба б було, щоб з усім було дало землі по рину, та ждуть, що така справа якось своєю настане. Коли в Російському царстві всі землі виходять од царя, то солдани мусили перш усього ждати з першої землі од царя ж, — і тим своєрідне, вони почули, що проти цього повстали жакши всіма діти, та пани. Тільки ж дуже помічати тої, хто внісде зного, хто мов би то укрїнські солдани прихилили од царя через те тільки, що ми цар, синати особ, він це дуже висока частина народу в Москвитини. *) Укрїнські крестяне через те тільки пожедзати неаділу на царя, що з на кого близького не надуться, через те тільки жалують царя, що несправді пани.

Ось що попуті про це з *Нижана*, чернігівський губернієць. Коли по попуті розселився чужак, що на царів стріхав (голоман), крестяне були доволі байдужі до нього (зауваж). Лише було кілька тихих „чужих“ не піймав у царів? А наголошували, „да хто це та царів стріхав!“ (Додатково на це питання різно, та вистіпаве виступи чужої „хтї його зпав?“ „та це не яиніє дів!“ Мо жинсь тогач, як де мужиків дивав чужий, що „хараути палив“, *св.*) — став казати, що „з Петербургу новачество дивилося какою бундуго, до всі палив інакше, що хотіть звести з світу царів“, — і отако на тому, — що „де палив як за царів та що отако відбави у них крестяне, то і стрігався!“ До таких думок лаяв часе вночі прибула-вуть ось які: „мичо оце хараути палив голоманів, та і везуть у Петербург, а потім дурь приймає, мичо би ви остатніх пармилі свки, а вольчі подальш промій себе порину“. А о одини

^{*)} Дивись про це в книжці «Нова українська історія про громадянське співжиття», стор. 48.

*v) Н Черниговички, справди, було багато арештів.

седа до помпичита К у — ка пришоу јого пријатељ мужик та
ј каже, што народ тономити, а од себе прибавља. „То, нашо-
ку, јак починемо бити палиш, то ја кате оми нас обју, бо нипиш,
сукиш оми, шче почве митишукати, а ја ноте мид риву, бо ви-
таки добриш палиш“¹⁸

З брзкегого кошту, черниговської губернії, пишуть теж про надію на передні землі.

«...Получившие же рубли, про котору, в ние говорить христиане не
превращены и ны, душныи, передала земли. Чутью изъ надъ
архиступаеицы селыи Тихи нини: в с Оленови в 1880 р.
архиступаеицы мужика Чубаки, котору расказаны поном, гачо зъ
позвучаеи: селыи зъ расказывали, что ны самъ ислынъ князь. Мн
хотъ. Михайлыи Чубаки, что ныи скомъ будъ пошу шали»

[illegible]

^{*)} Підприємство згадується хоча б в нашій книжці «Малоруськія Вердніе Прислани» в Києві, стор. 17 (№ 46), 52.

од царя. Та до того ї його не лиймо розстокувати печальство. Так папр. нам пишуть про те, як Максимів лист читав, і по-яснили справників *Дерігачев, бердичівською повістю*, і цитували, губерніє. Два дні ждала громада істцівників, — а на третю він приїхав, прочитав міністерську окружницю, — а далі сказав од себе таке:

„Временистийший монархъ омытъ болыше о насъ заботится, чѣмъ мы сами о собѣ. *Она хочеть насъ матеріально обогатити.* Вы, можетъ быть, омыаете пошого надѣла земли; но вамъ не будетъ его. *Надѣла, говоры, не будетъ, не будетъ, не будетъ!* А потому, господа, не бунтуйте, какъ въ другихъ уѣздахъ: теперь три уѣзда взбунтовались, они хотѣли новаго надѣла земли. *Мусыки размыскаются, все равно какъ поросенки;* если бы вамъ в дашь теперь земли, то черезъ нѣсколько лѣтъ омытъ размыскалось бы людей и омытъ не хватало земли, а *государи-министраторы не шлыены болыше дѣлами* — а вы уже отзаете!”

Крестьяне розіймались, нічого не прозміявши, окрім того, що їм казало про росклад. „За що він нас обиди? хіба ми сини?”

Там же хто з крестьян справди череховавсь, шчо од царя не буде наділу землі, ті прямио вже говорять і проти царя. Та і у вигаді, хоч дуже потроху, та крестьяне починають до-биратись думками і до самого вишчого пачальства, шчо і од його веша шчо ждати добра, лщо попо одионца за все зло, котре роблять менші пачальники і за те задрство, котре терпять крестьяне. Проти неспиного пачальства крестьяне вже починають виступати врякнью силою. Найбільше, звісно, оперечають-сьа крестьяне з урядниками, котрі лопекли народом. У нас єсть тільки листів, котрі розказують, як крестьяне б'ють уряд-ників, — та ми їх не печатаємо, бо шчо це бузи говорен-навіві і в російських газетах. Ми привелимо один тільки лист з *кофскаською повістю*, подальською губернією, бо в цьому наділо показ того, як уже виходятьсьа понім селянами злука, котрі сини по собі, своєю думкою звідлани до купи іве пачальство, од урядників до царя.

„В м. Рагорові серед ярмарку (в 1880 р.) вїїхав нїм народ нерхи урядники Надеждин павів, з поспівчїм, і почав бити людєй нагазкою од те, шчо не давав йому грошей і не звїняли перед ним шаном. На своє лихо Надеждин наскочив на сьадата. Той отьог його в коня; — тут купились крестьяне і почали бити урядника, аж поки його не озмовили родичі його, попи, і не схопили в жидієській школі. Тільки ж не забаром народ кинувся туди, якопне урядника і потяг його до Дністра топкати з екамі. Та тут його отборонив наспівшиці становиці з

сопівками. За це діло арештовано 12 чоловік і нїм виво-стіл яєсари, на котрого Надеждин павів, шчо той би те призна-дво злукаї проти нього. Кажуть, шчо тільки свідків розказали про штоварь таке, шчо йому мусить бути по добро. Ян би то обирав громаду і шитав їй, мов би од пачальства: „з якого ви, громадо, хочете царя? ви такогго, шчо би вибиралъ і звѣдала гро-мада, ча такогго, шчо би заступалъ ськоу влесті дѣтьми?” — А гро-мада не б то одказували, — шчо, негарно буде, як будо царь виборниї, бо будо шати, шчо скоро його царство вистѣсьа, — та будо дуже кривіа, — та зноя не добро і не вибирати, бо будо абити дѣтьми”. Писарь цей один з тих людїй, котрі тепер показуютьсьа против напник селянства, шчо без усякого то-варипушывища з писменними бунтовниками, саме, бачу чи злуд-не горе та неправду, доходить до думки, шчо би перешити те-першні порьалки. По свого року штундарі, тільки не в цер-ковних сиріпах, а в громадських.”

Як почина боїтись пачальство зросту в селян думок об тим, задиє иде неправда та здрство, показує ситуаї, про який пише лист з *кофотською повістю* чернігівської губернією.

„Лїтом в 1880 р. в лавку села С. збралось чимало народу і почали розсказувати про те, шчо дорога горька. — „Ще все жиди роблять” казали дежакі мужики. — Жакі жиди? жиди ми накладемо акциз? сказав шпидарь, це ж царь робе! А коп б не було акцизу; то не була б і горька дорога. Царь винос, а по жиди; з нього і питаїте!” Там було і свикчилось. Та через кілька дєш приїхали в шивок з Коноптоп жиддарин, перегля-нули все; нічого, звісно, бунтовського не знайшли, — а жиди все і покази в Коноптє, а потім в Чернігів.”

Що там зробили з шиварем, не знаємо. Тільки тепер власне, коли сїїли на Україні мужики черечуватьсьа з жидами за адифство, подібних рожом мусить бути чимало, і жиди по шивод мусили пропонидати „проти царя”. До того ж акцизи де далі, все більш ростуть. Недавно знову врибавсьа акцизу на горь-ку, — а тепер знову ждуть прибавки акцизу на табак, котрого багато сїють на Україні. („кого і з курє брати муть акциз”, говорять крестьяне в Берекє очинї, зьвадючи на те, як акциз-ники обирають табачні плантації).

Можно бути 1880-1881 р. в Чернігівщині: ти в Кирин-щині, в надто те, шчо в тих бунтах царяке вухіє посила-лось проти мужик в за павїї, мусили підкопати в шивих селян думку про те, лщо царь за них стоїть, бо павїї селяне думи-ють, шчо вїїсьа не можна посунути без вої царської. Заскочно про ці бунти пишетьсьа мало, — а черє те може здатись і ось

цей лист про один бунт в 1880 р. в с. Жидівські Стани, якийсь-ко то поет.

16 лютого йшов я на парад з Кременчука до Ніжина, у Ржищеві сіло на параді шестеро жандармів з оренцями Суджичини. Оренцер сім в 1 клас, а салдати сім на черв'яку і розмішували принагідно про те, що було там, звідки вони вертались. Я с. Жидівські Стани і у трьох осібних селах крест'яне повстали проти жандармів. Начальство послав туди сотню козаків (допів). Губернатор (Тосов) зваля було, що б козаків нічого не брали, окрім лисиць та хліба, — але, охоро козаків, за довгого губернатора, почали брати оренці, тили і янці воль. Парою на сторону, зібрався в Стани, тобто старшину з ни сирна. Приїхав губернатор, і став говорити, що він с. царя і може сказати людям про це, що земля. Але брали, — нам не треба губернатора, а треба землі, — і криком заглушили слова губернатора. Тоді губернатор знісав громаді поділитися по селах. „Ми всі з Станів і всі за одно!“ кричали люди. Губернатор знісав козаків піти „в нагайки“. Громада подивилась на оренці. Старшина почав показувати приріччя, котряк тут же сіли різники. Давали їм по 250 і ї їм били до полу смерті. Арештантам павошники кішки конор. Цієї того козаків зостався, а жандарми і поліцейські пішли.

„Розказуючи про це, салдати прибігали свої думки, котряк, писно, писно їх начальство — все можна, як гріх, гріх тільки чоловік бвити, та утє прити начальство“

„Дав, як дописав, що крест'яне в Ж. Станах порушили, але в май черв'як те ж жандарми, — побили піка в стаціни, ангари, в сего, де стояв земляр, похиталися на них гоні, а старшину троху не били. Понто козаків (сказує) до кінця обидри крест'яни. Село Ж (Чай) — поділилися Приєхали, коло Катерино, майже генерал-губернатора Чертока, де в 1878 р. була тех оккупация“. Генерал Черток, с. царської чиновник, писав вісьмо проти крест'ян в своїй альбі в нині зустріч“

Ці а мучило кинути в оці крест'янам і царя салдатах. Ці а такі сказує і через усе те, що бачать ж остати часи салдати, серед них помина до царського начальства і до самого царя прихитно вношуваться. Як явний доказ тому, привидомо частину а янці в *Борисенського повіту*:

„Один салдат, котрий вернувся до дому з служби при полку, що в Гадячі, — розказував тут селянам, що в його полку 150 чоловік не захотіли брати медалі за поход в Туреччину, а прохали землі. Коли їм полковник сказав, що цього не можна, і спову сказав, що б брали медалі, вони сказали, що не хо-

тиять їх брати. Той же салдат розказував, що салдати недо-вольні царем, за те що той „пиред людию без жалти протал „дїти, постїте за мене! не лїши без няготири“, — а писла по-ни і сабув, дає тільки медалі, та і за них вибира з салдатсь-кого жалування гроші“. Серед нароку тех починається не-добра думка проти царя, найбільш через окружних міністра Ма-ковя, що землі більше цар не дасть. В с. Адаміві мені са-мому доводилося чути „чи“ топер бачимо, що і цар за пилий руку тягне; так ми і сами своєю найдемо!“

Такі були думки селян перед тим самим, як такий царя Александра II обито в Петербурзі 1 марта 1881 р., і перид-тин, як по нїй України почався рух проти жидів. Цей же рух хоч і не прямо, а все таки протинаудержавний, бо жиди на Україні найже що збиратили податків для державного скарбу не тільки тим, що взаємно збирають акциз за горілку, як про-дають її, а і тим, що вони одні купують мужицьке обійстя, як поліція збира нехоронки, і вони дають мужикам за окроби-ток та за проценти гроші на подати в казну і алізон (напр-о табак). Так протинаудержавний рух безпримітно мусить по-вернутися в прямишній протинаудержавний рух, — і тим більше, що царське начальство і війське мусить же заступатися за жи-дів, бити і карати тих крест'ян, що руїнували жидівські ля-їетки. Ціаю, як самі собою протї хлуде звали в одво' ртїно-вувалась жидів з „студентами“, ворогами царя. Про це розказано між инчим в ялї, котряк привидомо далі, — а ось нам писне один молодій чоловік, котрий скоро після руїни жидів в Київ-щині проїждив там по залізничі. „Тут (в Петербурзі) трудно розмішувати в людях. На Україні не то. напр. коло Жмеринки ја згосорив з одним робітником, ян приїхав в нові студенти, — і коли ја спитав його за „побиталась жидів“, — він мені сказав просто: „не жидів треба бити, а тих, хто дозволя жидам нас грабувати та обманувати, — а падто тих, хто отдає свої ма-їетки жидам в аренду“.

Ось лист з Києва, писаний скоро по смерті царя Алек-сандра II і зарис після руїни жидів:

„Темніші, вальни темніші наш мужик і тиш то (усякий це знає), — так погано відноситься він до проповідатів усяких незроз-умних зв-даль його думок. Як і кожний чоловік без просвітти, він не загляда далеко навкруги, а бачить дїко тільки біля себе, найбільшим ворогом своїм через це впава він найбільших адв-инків: панів (помішників), жидів і т. п. Ціх їм понавидити най-більш, і на цих давана в його чухаються руки. На вороги, мотє і більш шкодиних, на вишній уряд, то лич, народ уже і не перта уваги, бо не розуміє їх і не бачить їх бешосо-

редних адриєт на собі. Щодо ж до найтяжчого, але і наймалішого адриєтника, до царя, то ця народна байдужість переходила вже аж в посягу і шанювання.

Нинішати на це народ ні в яким разі не можна. Треба ж і йому мати ідеал, треба бачити в чому перебуває світле божество. Церковна віра зникла, або до забобона, або до тупої жидівської фанатичності, а треба покласти на кого перебує надія, треба бачити до побудь співствала (спаса) під тяжкого нещасного свого життя. І змалюючи якийсь папу і папі з їх святим словом, кулаком співствала, а ніколи навіть дозволу панам революціонерам, цією єдиною народною надією став і тримався цар. На цього зовнішнього бога царю дивиться з такою ж нерасуною вірою, як і на небесного. А відсидів така не мудра народна думка: «царі все б зробив за дядь народу, він прихильний навіть і до славного часу, та коли ж папи не хочуть, не дають йому воли і навіть хочуть його бити. (Старого воєни обіли окрім того ще і за те, що він зничтожив кривдців). За дядь цього воєни підписували своїм синам-студентам». Така народна думка небуди пакує і бути тенор на самі не тільки промисловість, а навіть просто шитцю човникової сумки і навіть не безпечно. Кожен дивиться на його, як на харчово-душегубця. Вітати же себе тим, як дядь наш революціонер, що це все підмова уряду та поше, що австро-угарська дядька, біжак студентів і т. п. — це все ропалі шидів, — оптимизм, та і прерожоті. Люд наш темний і мелубов його до своїх же таки заступників, до моводів — річ більш ніж доказана.

Тільки ж додає, що країна наша велика і люд в ній не одинокі, так що треба дуже стерпівати того, що б не пажати повсюди то, що бачи в одному, алох і папів більше кутках. Так напр. мені казали запевно, що під Невіровом люди трохи не раді тому, що царя обито. А в часи руїн жидів в самому Києві, можна було бачити, що народ зовсім не такій несприхильній «студентам» і революції, що вони таки бажають йому добра.

Діло це (руйнування жидів), як казали і їм розпитуєш мою свідка, у своїй підставі ні релігійної, ні національної нехилости майже не має. Перший доказ цьому то, що не тільки не побито жадного жидів, але і багатьох таких по зважалося, і це волюпа дикоміна при тому ставі, якого тримаються жидів. Другий доказ, що потім зачинили такі і руських дуків (зокрема і гр. Горьковича, Кочубея, Терещенка), і на решті третій, що чужі такі розмови, як «розруйнуємо жидів, а далі доберемося і до руських, та сіртучників», ніде не було чути, що буть мовлява «невіру», а як шчо і обходили будинки, до ви-

ставили іконі (це між іншим робили і жиди; на одному віні був навіть примієнний папір з надписом: «даєшть революції»; навдалу хто повірив цьому), то це тим шчо тхен нерів покіччипі з одиєюю фракцією адриєтків.^{*)}

Значить позитивна парад маже з одиєюю економічною несправності. Руїнували будинки, розбивали дорогі речі, хрустали зорюла, фотоплази н т. п., разили папірові гроші і з особлиною радістю усього папір, лічучи його за векселі, і поділи жидівські документи. Але грабувати дядь по тільки зважувалися, а і другин не давали і навіть чути було такі речі, що «такі користуватися такими грішми, або вкрасти». Високо напр. один голову саквару і шуткує: чи не хоче хто похилитися за дешевої протязуватися кілька пар рук, але він рагочетися і бже голову об канцеляра. Далі другий таска сухого, і хоч шов протязуватися кілька «предупредительних» рук, навіть папських, шчо приїшли зробити передачку несподівану економію в своїх розходах, але він гордо розрива його на шматки. В загаль ж діло було так підходить купка дядь до крамарів, і дознавшись, що вона жидівська, котрій небуди з них бже вправдісьма кулаком по зачку; зачка як не бувало, другий фінтеться лапа довері і шидів (свідки розказують про позначайну силу натажків), потім того натажок обертається до громади: «робітайте, брати!» смикати у якісь цюк і з купкою відходити до другої крамарів. В дядь ж оує поліція і шубіна розкинувшись і похилити. Іноді самі дядь розбивають все до канцеляра, як здають дуже багати магазин або будинок. Організація діла шчо б то трохи і зважалося, але злиха на живу антику, біжак на солідарності убіл.

Грабував тільки усього збрід, котрій не мав ніяких звязок з дядьками, а найбільш кривд-жиди та поліція. Як каули за кораблем, ходили поїздовськи сідлом за постаніями. Дивились лавше спокійнісінько, як дядьки крамарів, а потім порні кидалися туди і тхатували, хто шчо їм та хотів. Один, кажуть, охмичор, побачивши у шидів папівського «дручача», грабуєшного і пущного шчою, не стерпів і отраментно побив його. Другий шок розказував мені зовсім. Отойіт він з дроздками коло крамарів, яко розбитій, коли це шидівський відтіла пристав і шидів на дроздки дороге одіжако. Шубанка радить шидів до дому: погодиться, мовлява; зовсім було і поїхав уже, коли цо шидів какує знов тої таки самій пристав і з криком: «стой, сукині син, ја і сам сукаєшу прибрати!» потяг до дому. Грабували шчо

*) Тільки в одному віні жидівськи мовились, шчо жидів шидівських воні царя за те їх треба бити.

режуть, та не так для себе, як для сім'ї. В сім'ї ж люди щирі, такі, люблячі. За царем жеміють, та жалі їм і ду- ле, а не начестьно шмаїє!"

Ця образа селян не мисли такі, яких би бажалося тарла- чим польодушам з осичових людей, — та всі такі нині пола- зують, що наші селяни далеко не сплять і що між ними йєсть люди, за котрих можна б похититися осиченим польоду- цям, щоб перенести в українські села свої думки. Це ж са- ме шло і по тин дописам в Україні, які просочили в пе- тербурзькі газети на неспокійній нові. „Народная Воля“ и „Чор- ний Переділ“.

Ось нині писалося з українського села в № 1 „Листка На- родної Воли“:

„Можно было еще наблюдать происшедшее событие 1-го марта и печатать его в его чистом виде. Шла толпа о самом факте, и в устах их уста передавались жаса ширяций. Но од- нимъ рассказамъ убийцы — нани, по другимъ — дачи. Приведу одинъ изъ селенскихъ шпои и показавшихся мнѣ парбохъ отъчалошнихъ парбоху вострыио „стрилали його раз, заборони- ли його бое: стріляли в друге, знов заборонили: теж було в третій раз; а далі поклявся бог Макара чудотворца і других угодників, да і каже їм: і що мені з царем робити, що не хоче він сам себе боронити; закине він людьми шкоду робе, що вода и його стріляють. Як тевер він не сползівся, то ја його на цей раз не заступлю, веша обіуть. — Отто ж його і вбили“. Это объяснение факта было пущено изъ народа однимъ старымъ дьякономъ. Трудно было опредѣлить среднее народное понимание факта по обрашавшимся объяснениямъ. Въ его же настроении можно было отыскать двѣ характерныя черты, имен- но. никакого сочувствія къ личности государя, никакого къ нему сожалѣнія и смутное охладѣе нанихъ то перевѣтъ изъ своей жизни. Бывшіе крѣпостные обсуждали значеніе присяги такъ: „какъ бы мы захли не паробили, што присягнули. Чи не хоче ми (царь), што б мы на його робили, якъ каліе мы тили? А може і те, што в нанихъ землю одберуть.“ — говорили другіе. Толки о землѣ стали усиливаться съ распространѣніемъ слуховъ о „листахъ“ (прокламацияхъ, которыя обносили нѣсѣ сосѣдніе съ селомъ деревни и замки). Говорили о министрахъ; „якби бу- були министри ізъ выборовъ, ізъ туттисихъ людей, воно б було лучше, бо царь їх не боявся б“. — Та шки шчєсь буде; долж- нымъ та побачим, якъ воно буде“. Этихъ выраженіиъ вымани- валось объяснение бѣдъ“.

В Полтавщинѣ в 3 № „Черного Передѣла“ [рассуждается про розноу дописача в однимъ селаншномъ, одстиванимъ селдотомъ

з коваца про царя, про волю і землю. Ось якъ розмовляв тої селанши

„Не ја один, а је і други, котрі думаютъ, што не те отримав- дуть с царя, паче б землю от нанихъ одбрати і мужикамъ отдати, а царь не хоче. — Ја, павичу, такъ думаю: не треба пави, та поше, ти і царь... Вінъ раскуша сян об нас не кночотыся, ни думи, якъ ба йому лучше було! Не треба заимати тільки піру! бо не грѣх... Якъ подумаву добре, то і шо знаду: якъ же воно безъ царя житиемо... Ја чув, якъ був у москаляхъ, што је такъ расубілка, да царя не маје, тільки не знају, якъ тамъ живуть?“ — Я объяснилъ ему, како дописалъ, како можно обой- тись безъ царя. „Эго такъ... воно виходе: якъ оше ми старшину вибравежо, такъ і тоді — замість царя, вачалство: якъ плохо було, то замість можно і вибрати друга... — Мабуть, не обій- даться безъ того, што б не вийтись на дружки, та і збунто- ваться“.

„Другому чоловікові жалко крові, нанихъ царя, і вінъ каже „Якъ почују ја, што хтось встріла в царя, то мені страшно ставоваться“ ја у церквѣ на молебствіи все молюсь богу, што б вони уткали благопоучно. Ја і думаю богуся, якъ се можно лудилу ошати якъ собаку... Не добре премія тевер. Якъ по- слухати кругомъ, уш земли адуть, бо дуже бѣдують люди. — Мабуть безъ крові не обійдеться... Ја чоловікъ ширини, — не хочу приставати до тыхъ, што хотять землю одбрати, та не хочу і їти проти нихъ... Мені страшно думати объ тин, што кровъ про- лѣється чоловічъ“.

В 4 № „Черного Передѣла“ знаходимо тежъ дуже цікавий листъ про думки селанъ в Волынской губерніи

„Мнѣ, живущему вѣто лѣто въ деревнѣ въ шкурѣ вяталлентин- нато паторицъ, только благодаи крайне близоріаго сажив- нинса дліи мени усюпанъ, удалось сѣйтисъ на пріятельскую погу кое сѣлихъ нѣхъ мѣстныхъ крестыиъ. Съ однимъ изъ нихъ Ф., служившимъ въ батракахъ у помещика, шнѣ приходящѣхъ доволы часто бесѣдовать по душѣ. Мужикъ оиъ былъ семей- ный, лѣтъ ноль шестъ, не бывшій шидѣ даяишо своего гу- бернскаго города.“

„Одинъ изъ такихъ бесѣлъ, даюцую болѣе или менѣе опредѣ- ленное представленіе о теперешнихъ ожиданіяхъ в павѣреніяхъ крестыиика, а я пошнчно на страпнцахъ „Чорн. Пер.“

„Какъ то вечеромъ встріиъ а Ф. одинъ на одинъ, позвѣ- рившись съ полъ и по обыкновенію клянушаго своею судьбу. Чтобы зашлатъ разговоръ, я спросилъ его:

— О чого се ви робите на пана, а не на сій двір?

— Бже! Хіба се ја роблю? Ні! Ое нужа која робити, якъ

би ми поше, проклятаїв, ја б' проку мі до того п'яїм не пішов, хот' міні два ст' карбованці у літо даяї. Землі нема зовсім у мене, тільки ї је, што псаїба, с того підох не то што у наїмти, а ї ма нїлх з сокурїю.

— А багато у вас у селі бездомельників?

— Дупт 26, а може још билине, да от јак: по релігиозним оца-
кам у нас сматраш 64 дупт, по дм досјетни: на руку, се сидь-
ко буде?

— Без трошечки 400 лесатин.

— От бигте! А теперешня плас усіх білим 100 душ је, — четириох десјатих на душу плем, та і шче јоє во усіх по ріку у другогое шее племје теј самој режісії цілїт самїх мужїкїн стали, а на нїх наїдує земл, бо наїдїлїх тїлькото, хто на пана робїл. А бєтьїхїх сїмїк, шчо вірїлїх на пєбі, усі ріпїш, усі треба подїлїтї; от, і дробїть їм діє десјатїхїх землї на пїлїтї дімїтїхїх сїм бїлїм. А сего шїмїтїхїх треба душу їмїтї, шчїб жїлїа та і дітїк сїлї булї, та і шче поїнїшїтїе треба їмїтї... Коїє се тек шче рїкїє і десјать будє, тїлькїх шмерїтї і оїстїєтїєсь. Усїа пїдїє ваша на віну.

— На јаку се вјину?

— Хіба ви не чули, що як уявлять курносата російського царя, то зараз Прусак та і китайській царь на його воєвати підуть?

— А с чого ж їм неясно? хибя їм у себе нема чого робити?

— Про Прусака говорять, що він хоче в данця хоче в нашего царя шматок землі одобрити, да тільки речине сего не було можно, бо в нашего царя великий шматок богато. А як його почнуть курортити, айде великаша буцація, престане почуту клязми та і панами землі одобрити, та промове себе ділити, бо бідний тв жити не можна, — усяк хоче жітк, а жітн нема чого. От се як панчачиця та сямца буцація, паному царю не достало ніякся і у себе уцалитись, а тут і підсече Прусак: треба буде на него ніяксо посилати, а им піше нче захочемо, то і будем робити.

— Ну, а як же-ж китайськи царь у се діло впутивсь?

— Кго, китајскај царь те зовсиа друго дѣло, тој не те, ничо
Пруска: јаву русскајој земли во треба, бо у него својој актиа
је. Китајскај царь пашу руку дорикти. Нин орошадна, што у
нае не волиши гарно кинисеа кростанши, што у нас инспан-
ки, та ј' дикши, што сегодѣт, то у дикш ј' родот. От се дѣл ј'
сегодѣт у Россіи, јак у китајскај землі, кростаншику правду
зробити.

— Што се ја про ову крстјанску правду у Китају нишом не чуџ? Јака вона такџа, што јјџ тах схотџм?

— А такова правда, што нема так јаких палив, и кпоно-
није, — уст порознати, устак собі пин, у момалого земља је,
што оидко сам робити може. Над устин тилко је водни цар.
Та тој цар не теје, што пин, ил тилан је у дужак аје, што
јак би цоу крестьякам гарпичко жилосьа.

— А ти що? чи його громадою ставлять на царство, чи йому після батька царювати досталося, а після його, його син буде?

— От свого мнє доподишино(?) не знаємо; знаємо ми тільки, що ні як нє ослободити хочє, чиєсь ми жили, *яні жині діди*, (КНІ) — управляли своєю громадою та і радку, землеміри і у кого не позичали, хаспичі, стилі наших кривил, у носкилі не давали. Та і як може і самі чути, як у старє зрєня паші діди волі-цини козачки жили, а російські царі і в очі не бачили і слуху ніякого про них не чули. Се жє, описав російський царь на брехнєу забрав. Да тільки нє за жидів припавсь, а тут-тєч зарє і королицє, — катєйської царь прїждє та і пошєко тоді с нєм вїстє землі забравити.

— Ну, а навілятку сам він буде?

— Ні, і чого жому в се діло путатися, се вже ми самі поробимо.

— А як же ви сїю передїлку робить будете?

— Як там про себе передіти гроші, а не гроші? —
— Ми там про себе діло трошки проміж себе говорили, очи-
тали, про сім'яни приїжджати за душу. А ж не так говорили, нічо
у нас без грошачки 400 дес. пашівати землі је, та і у пана
550, та і шіш ще пашани багатирям 100 дес. продали, — усього
було десятих сот. От се ми і поділили уську землю порівну,
так щоб усьогому по 15 десятих було, а кому недовжати
ниде, то у другим місті одріжати. Землиця у нас багато. Се у
лишого пана 600 десятих було, а ж је і тяміці, нічо не плати-
вати сот і білий же. Тільки як їм ніколи робити не будено.
От, і нашому пану і його сину, дарили їм јому усього ціят
рокіп, по п'ятидцяти десятих дамо, покаж сами робляти. А то
на пана, його жінку та і сина робити будено на гроші, а то
собі і своїх діток нічо дарила. Земциру ми поділили, як поділили
громадою, се ми ми створили, тільки пот ішли багатіри не
удумати, як їм ціла се передіти гроші з пана узяти,
которий вони јому підняли за тії сто десятих, нічо у него куп-
ляти. Може ви знате, як жіх з пана зняли?

— Ні, сїї гроші вже пропали, бо пан не буде сидїти у селі, як передляка почиться. Шукай його, як шітру в полі! Тільки мені дурнїяється, що нічому сему не бувати, як ви будете козацького паря ждати, і до того времечка з жінкою на шені

ложати. Ранише ви тожте говорили, що російській царь вам польу дарує. Ну, а що? дождалися царської волі, що по солах все ля новинності пугої ласкає та і нашої крешу як дрібни дождиком турецьку землю зливає?

— Ні, якаж се воля! тільки і є, що прежде пани нас били, а тепер чиновники б'ють та і граблять, та і ще губернатор приказує у паних хлопців стріляти за те, що вони наших кровопивців — жидів женуть.

— От се і от китайського царя нічого не дождетесь, бо у него свої діла є. Та і ще не була свого міколи, щоб царь християнську руку проти пани держав, бо він сам над усіма панями пан, над усіма чиновниками чиновник.

— От се і у нас молодіші мужики та і хлопці говорять, що нічого не треба ждати і од китайського царя; що тільки тоді і буде християнська правда, як самі християне пійдуть бунтувати, землю отбивати, та і ділити, та і хлопців у жоскалі не дивити. Е! Се їх діло, вони молоді люди і думайуть по новому; нехай роблять, як хочуть. Вони краще нас удумайуть, бо вони хопи росли і у бідності, а все ж не бачили панської пуги. А ми вже старіші, нам треба думку мати, щоб пуги кусок де висерти, да було би кому сховати, а то от дід Василь нема ніче ріку, як умер, а вже с того світу роботи показує.

От ми теперечко говорим з вами про золоте прем'янок, що інші хлопці, а мабуть і ми самі побачимо, а сажу все оглядаючись, як би хто не вчу та і побачи; от се так було до ханжества, як ми царську польу ждали. Здавалось де в кутку та і калмак промеш себе, а сажу тільки в думці і маєм, як би пан чи його ніт не учули, бо як учуєт, під мордування, да тако, що і кіпця йому не видно. А теперички як учуєт про таке калмакство, налетит несправинку, так хужо всякого мордування, — пійдут таскати у губернію та і про усе китаї, та і ще авбровит то, чого і не було сосім.^{*)}

Той же самі дописат говорять далі:

„В нашей жёсткости вѣра въ царя вообще по особенной силѣ и, какъ оказалось, была довольно тѣсно связана съ личностью Александра II. После же событій 1 марта, со вступленіемъ на престолъ новаго царя, люди, вѣрившіе прежде въ царскій милости, почти совершенно потеряли эту иллюзію. „Нѣма нашого земного бога! убили! Цеї, що тепер, жидів любить, своїх бже! Нам такого не треба! Ми так не хочемо! Як

^{*)} В тому сені, про котре тут розказується, пани оселяли крещанів Московичами і через те мови так похизали.

йому такі любі жиди, що ми велить бити своїх же християн, то і нехай же живе в своїм жидистві, нехай царствує з ними! Або ми, або жиди“, говорять таке люди тепер.

„Но жизнь одѣлала свое діло и теперь неода познатию истины и дерзавъ таскати людей, которые ослоропно покончили съ идеей царства, пришли къ сознанию, что ждать нечего, (что) самимъ нужно радибить себя настоящею волю. Приношу свой увагоу съ християнствомъ по поводу „злого діла“.

— Що се воно даламе? А вже в народі ходит така чуток, що так не можна далше жити. Що він за цар, що він не хоче повести своїм людям! Чи він з жидиства знається, чи ні? Як би всім відмалось, то тоді б мабуть діло б вишло!

„Это, такъ сказать, для крайнихъ мапривзвѣз; одні еще не сохѣли покончить съ отрицательной стороной діла, а другіе уже предлагаютъ нѣкоторый положительный выходъ изъ теперешняго положенія. Большинство же высказывается пѣсочно кнѣче: оно все таки падѣтся на царя, хотя далеко не такъ сѣпо, какъ прежде, оно уже ставитъ опредѣленные сроки, послѣ которыхъ ждаты больше не слѣдуетъ; наконецъ, снѣтають нужнымъ предупредить царя, довести до его свѣдѣнія о положеніи християнъ вообще. „Тут не кѣм діло! Тут треба послати царю бумагу, нехай населит жидів; або жидів, або нас!“ „Що се у нас робиться? За то що нас обирають, нас що і б'ють! Треба послати царю, нехай устраним жидів, а то що се він за цар!“

„Одні християни, возмущавшіся нѣкѣтъ со иной съ нѣста разгрома (туда пришло порочно християнъ изъ сохѣлихъ деревень, „да тни, говорятъ они, что може і нам пригодиться“), говорили нѣтъ: „Ні, ни раздѣляемо жидів не так! Ми не будемъ так! Коли вже ніщо не то, что нашихъ убивають, то на у тихъ проклятихъ москалѣхъ поодивляемо ружья та і будемъ собі бити! Побачимо, чија лизме! Треба дождати да куропаванья, може чи не буде чого, да тоді вже відмалось!“

Тільки ж в свої сиді старші сохѣло не вірять, а снѣдмалюється дішого од молодихъ людей: „вони, кажуть, косімъ друге діло; вони не бачили панської пуги; вони говорять, що сеї вже бог старіє став, що він не знає, що йому робити; треба нового шукати“.

Таким „новимъ богомъ“ могла б бути для утвержденія думка про свою польу на своїй землі, коли б їм ту думку розяснили добро освічені люди. Тільки на лихо освічені люди на Україні маже які похизалились та помосковились і забули думати про свою польу своєї країни, та до того що і одтаскаються од неї до далекихъ країв: — Польщі і Московичамъ. Хіба не диво, що дописат „Черного Передела“ з Полтавської губерції, роз-

мовляючи з селянином з книжкою про безцарну державу, республіку, — не догадувався сказати йому, що на Україні був ще сто років назад хоч яка-такта, та республіка, іменем Гетьманщини з Січ Запорозьку, котра склалася царство Катериною тільки в 1776, коли і земля запорозьку цариця перемогла, а не тільки і крестами звела. А ця негодна б показала мужикові республіку далеко ближчу до нього краю, ніж чужі закордонні республіки. Також хліба не чудно читати в тій же книжці „Черного Переїзда“ такі слова: „в селі царя понаїмалися“, — коли той же доповідач розказав вище, як однінські крестяне кажуть, що *росейські царі* українці коваці обманом узяли! Виходить, що російській царя — *сеї* тільки для дописача „Черного Переїзда“, а мужикам-українцям він чужий!

Тим часом самі селяне починають згадувати стару українську волю та зводять ті спомини з своїми теоретичними наданнями. Там же, в 3-й „Черного Переїзда“ один розказує, як він заїшов до старого селянина і як старий, а за ним і жінка його згадали Запорозьку, почали співати пісні про нього (певно про руїну Січі), а дачі стара і каже: „а чуті, що знов буде Запорозька“. — На що? — Та кажуть, щоб землю од насів одібрати.

Варто б було над цією справою подумати хоч тині з поміслювання і помилочками письменних людей, на Україні, котрі впопачується про волю та землю для народу: та не виїзять, як їм зійтись з тим народом.

Варто подумати також і над звісткою, котру передав в Сибір дописач „Вольного Слова“ (1882, № 21) про тих крестян-чигиринців, що заслали туди за те товариство „Тайная Дружина“, про котре говорилось не раз вище в цій книжці. Звісно, що ті російські соціалісти, котрі звали його, обманюючи крестян, що буцить то вони ваяють лист од царя, робили шкоро, — та тільки все так страшенно боялися між ними через те, що виявлялись в московських школах, не знали українського народу. Не знали вони ні того, що на гайдацькій мові слово *дружина* не значить — *товариство*, як на московській, а значить *подружжя*, — діти, чи парубок; — не знали вони, що бутовалося в Чигиринщині зовсім не панські, а мусові парські, крестянські крестяне; не знали вони і того, що думка про царя зовсім не так глибоко вкорінилася в українських селях, як у московських і що в українців глибоше сидить спомин про козацьку волю, — так що, коли побачив підступити до українця, то їм так саме можна горорити про землю і волю, не брешучи нічого про царя; не знали вони і того, що українські селяне так ще чужі своєю одрубністю од других народів на Україні. Коло-б одне все знали ті

росейські соціалісти, котрі між ними порадкували і чигиринське товариство, — ніяк не кажучи, коли б вони не так одбилися од українського худу, — тоді б зовсім інакше були погляди усього „жовтого в народі“ вичених соціалістів на Україні і згадаючи чигиринської справу: тоді б посеред українських селян заклали б були хоч невеличкі осередки ясних думок про громадські справи, в ті осередки дуже б стали в пригоді в теперішні неспокійні часи, коли увесь народ ворухнувся на Україні, — та не зна, куди йому кинути, на що сподіватися.

Ось що пишуться про засланих на Сибір чигиринців у згаданій книжці:

„Чигиринці“ крестяне дуже недовольні тим, що „интеллигентные“ их обманывали. Особенно их огорчает — ложная жалоба „Вашь оный кресть жаловал? А никто жь его не заставлял!“ — говорили они о главномъ органикомъ „Тайной Дружини“.

О міросозерцанні крестян „Чигиринців“, говорять лише, передане о них сіддів, — трудно, не знав їх, скласти собі цілкове поняття. Не скільки я слышалъ, въ нихъ очень силенъ націоналистическій элементъ. Они считаютъ правдымихъ себя все, что не хохарское, и всѣхъ, кто не хохлы. Ихъ (?) положеніе представляется имъ въ видѣ антипоза: хохлы и не хохлы. Къ числу же послѣднихъ (по ихъ мнѣнію) принадлежатъ въ Малороссіи все некрестьянское население“.

Ворухнувся думка наших селян і про церковні справи. Скрізь, по всій Україні, російській, як і австрійській, селяне, цілі громади спорочувались з попами з powodu їх злирства і по троку доходити од думки про те, що церкви і попи мусять заплатити од грохад (як і було на Україні за часів козацької республіки), до думки, що б зовсім без попов жити. Ми про це доволі розказали в книжці „Нові українські пісні про громадські справи“. До того тепер додаємо, одну дописку, напечатану в квітковій газеті „Труды“ (1881, № 121).

В с. *Мала Виска*, херсонської губернії, архієрей переїхав попу. Прейшій пій брав за гроба, що йому давали, покій завіз такоу. Громада послала до архієрея прохати, щоб її вернул старого попа, та архієрей казав не пустити перед себе посланців М. Виски. Тоді висківська громада покляла: не ходити в церкву і не кланятися попу до хати на

треба. Під знітним благочинного. Цей приїхав, злилися „буптошничків“ в церкву і отав виказувати, щоб служили попи. Коли благочинний завовав, — то отожмиши поперед старі со-
лмани, чоловік заможний одповів так:

— „Щі вже, батькуша, сього ніколи не було, щоб ми пла-
тили по таксі. Батьку і діди наші по таксі не платили, — і ми
не будемо!

— Скільки тьбе дят? — пита благочинний.

— 75, одповів старі.

— Когда ти умиреш, пусть твої сивоїца заплатят 75 руб.
за погребеніє.

— Не зацматьят, батькуша! Смык мої здорові; яму вико-
пати здукають; просо в мене, свина босу, је; мисосуті мінші
20 два проса, испіснуть на могилу, то мене і куре загребуті...
Благочинний поїхав, а крестяно і досі в церкву не ходять.“

Переглядаючи усякі такі докази того, як зворушилась в
українських селян думка про державні громадянські і
церковні порядки та як вони по своєму рууться до волі, — і
бачучи морал з тим, як тия селянами не стає освіти і як
освічені люди на Україні, навіть найприхильніші до добра людсь-
кого, отбились од мужицтва, — з сумом пригадуєш собі слова
посі:

Ой, мисіва шеничсенька,
Та нікому жити!...

М. Драгоманов.

23 Маја 1882 р.

16 Марта 1882 р. вмер в Жешові (Решові), в польсь-
кій часті Галичини, Володимир Навроцький, котрий написав
для цієї книжки «Громади» працю «Правство і пропана-
ція в Галичині». Поиїши не в усьому згожувався з нами,
та все тини щиро помагав нашій справі, чим міг, найбільше
своїм знаттям статистиком краюваї. Так він дослав нам
замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрини
важливыми ми скористувалися, впорядковуючи до друку
увижку про «Хліборобство», — а далі написав для «Гро-
мади» агадому працю. Навроцький був один з найкращіх
галицьких «молодих», народолюбів, або українськочу-
бів, котрі појавилися в 60-ті роки, один з тих, котрі нај-
більше одержали в собі віхлих думок молодих часів, а виступі
в тин один з найбільше працюючих людей свого гурту.
Остатнє доказуєть його довгі і сомісі статистичні праці,
напочатані в «Правді», «Ділі» і «Громаді». На лиско, осо-
бності обставини життя не давали йому ні оддатися своєї
любубій праці, ні жити по своєї волі. Він мусив служити
офіцисним урядником, та шче і на чужій стороні, куда
переніс його зо Львова швичій уряд, як роз той, коли він
мусив стати до впорядкування поповненіє в 1872 р.
«Правди». З того часу його праця для своєї громади
звелась на самі тілзкі наукові писання. В 1877 р., коли
піднялась в Галичині, в печаті польській, як і русьській (гур-
ту «старого» і московського, як і «молдого», народолюбів)
гидка лажа і брехні на соціалістів, в Навроцькій побу-
вав шесті кілька здорового новітра і тодішні галицькі
розмови про соціалістів, — (див. в «Правді», 1877. № 13.
Нагінка за соціалістами в польськй пресі), нагадуєть
людін, шче соціаліст сам по собі навіть не забороняї
вистрієським законами, — та зоставсь один в полі...

В остатні часи, коли і другі з народолюбів почали звор-
тати увагу на дійсні причини бідности народу в Галичині,
мусно розширитись для Навроцького поле для праці
серед свого гурту і народу, — та саме тоді підкосила його
позачинна хвороба. Ми получили звістку про його смерть
саме тоді, як написав до його лист в котрому пригада-
ли йому написати книжку про ход унільнення крестян,
польських і українських в Галичині і про стан їх госпо-
дарства, — книжку, без котрої не можна обійтись іс-
торію того краю, і котра мусить бути поміткою до того,
щоб знеси до купи народолюбів рух серед поляків і
русинів. Ніхто, ліпше шокїнса не був здієвий на таку
справу. Хто тепер її зробить?....